

ВІСНИК

Київського національного торговельно- економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою

"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

Журнал визнано МОН України як фахове видання з економічних наук категорії "Б"

№ 5⁽¹³⁹⁾2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

МАЗАРАКІ А.А., головний редактор;

ПРИТУЛЬСЬКА Н.В., заступник головного редактора;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В., відповідальний секретар

БАЙ С. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БЕРІДЗЕ Р., д. е. н., професор, Батумський державний
університет ім. Шота Руставелі (*Грузія*);

БЛАКИТА Г. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БОЙКО М. Г., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БОНДАРЕНКО О. С., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БОСОВСЬКА М. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ВЕДМІДЬ Н. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ВОЛОСОВИЧ С. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ГЕРАСИМЕНКО А. Г., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ДЖОУБ М., д. н., професор, Університет Маямі (*США*);

ДУБОВИК Т. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ІЛЛЯШ О. І., доктор хабілітований, професор,
Університет Миколая Коперника в Торуні (*Польща*);

ЛАНГ Ф. П., доктор хабілітований, професор,
Університет економіки та управління в Ессені,
Вищий економічний інститут у Люксембурзі (*Німеччина*);

ЛАЦЕ Н., д. е. н., професор, Ризький технічний університет (*Латвія*);

МАКОГОН В. Д., д. е. н., професор, КНТЕУ;

МОРОЗОВА Л. С., д. е. н., професор, КНТЕУ;

НАЗАРОВА К. О., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ПАВЛІК А., д. е. н., професор, Університет
ім. Яна Кохановського (*Польща*);

СУВАН-АЧАРІЯ Ч., д. е. н., доцент, Таксін університет (*Таїланд*);

ТАКАХАШИ Т., д. н., професор, Університет Такушоку (*Японія*);

ТКАЧЕНКО Т. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ФІЛІС К., д. е. н., керівник Центру вивчення Росії,
Євразії та Південно-Східної Європи (*Греція*);

ФОМІНА О. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ЧУГУНОВ І. Я., д. е. н., професор, КНТЕУ

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний
торговельно-економічний університет

Заступник директора
з наукової періодики ЦПНМВ –
завідувач редакції С. Л. ОЛЮНІНА

Редактори:
Е. Ю. КИРИЧЕНКО, І. Й. РАСКАЗОВА
Художньо-технічний редактор
С. В. АНДРУШКО

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007

Індекс журналу
в Каталозі видань України на 2021 рік – 21910

Підписано до друку 13.10.2021.
Ум. друк. арк. 11. Тираж 250 пр. Зам. 445

Адреса редакції, видавця, виготовлювача:
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156.

Телефон редакції 531-31-16,
e-mail: visnik@knute.edu.ua

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4620 від 03.10.2013

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ
(протокол засідання № 3 від 30.09.2021)

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяються лише зі згоди автора та редакції
Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: Індекс Копернікуса (*Index Copernicus*);
реферативній базі даних "Україніка наукова", а також у пошуковій системі Академії Google (*Google Scholar*).

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2021

Київ · КНТЕУ · 2021

З М І С Т

ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т.	Стратегія неоіндустріального імпортозаміщення в Україні	4
КУРНОСЕНКО А., СИТНИК Г.	Соціальний капітал: еволюція концепції	34
ІЛЬІНА А.	Інвестиції у людський капітал – інноваційний ресурс економіки	47

ЦИФРОВА ЕКОНОМІКА

ФОКІНА-МЕЗЕНЦЕВА К.	Інформаційна безпека у глобальному суспільстві	61
ТАРАСЮК А., ГАМАЛІЙ В.	Тренди цифровізації сільськогосподарських підприємств України	72

ПІДПРИЄМНИЦТВО

МЕЛЬНИЧЕНКО С., ТКАЧУК Т., ШРАМ Б.	Постковідний адаптив лакшері-ресторанів	86
БАГАЦЬКА К., БЛАКИТА Г.	Фінансування комунальних підприємств в умовах бюджетних обмежень	100

БАНКІВСЬКА СПРАВА

ШУЛЬГА Н., КОТЕНКО У., СТЕПАНИК А.	Банківське кредитування комерційної нерухомості	112
---	---	-----

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

ЩЕТІНІНА О., СМИРНОВА О., КОТЛЯР В.	Фінансове моделювання: теоретико-ймовірнісні підходи	127
--	--	-----

ВИЩА ОСВІТА

МИКОЛАЙЧУК І., ХМУРОВА В.	Дуальна освіта у модернізації партнерства з роботодавцями	139
--------------------------------------	---	-----

C O N T E N T

INNOVATIVE ECONOMY

MAZARAKI A., MELNYK T.	Neo-industrial import substitution strategy in Ukraine	4
KURNOSENKO A., SYTNYK G.	Social capital: evolution of the concept	34
ILYINA A.	Investment in human capital is an innovative resource of the economy	47

DIGITAL ECONOMY

FOKINA-MEZENTSEVA K.	Informational security in a global society	61
TARASIUK A., HAMALII V.	Digitalization trends of agricultural enterprises in Ukraine	72

ENTERPRISE

MELNYCHENKO S., TKACHUK T., SHRAM B.	Post-pandemic adaptation of luxury restaurants	86
BAGATSKA K., BLAKYTA H.	Financing of municipal utility enterprises under conditions of budget constraints	100

BANKING

SHULHA N., KOTENKO U., STEPANYK A.	Bank lending of commercial real estate	112
---	--	-----

ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELING

SHCHETININA O., SMYRNOVA O., KOTLIAR V.	Financial modeling: probability theoretic approaches	127
--	---	-----

HIGHER EDUCATION

MYKOLAICHUK I., KHMUROVA V.	Dual education in partnership modernization with employers	139
--	---	-----

УДК 338.242.2(447)

JEL Classification: E23; F13; O11; O14

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)01](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)01)

МАЗАРАКІ Анатолій,
д. е. н., професор, ректор
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: rector@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-5283-8444

МЕЛЬНИК Тетяна,
д. е. н., професор, завідувач кафедри
міжнародного менеджменту
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: t.melnyk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3839-6018

СТРАТЕГІЯ НЕОІНДУСТРІАЛЬНОГО ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто концепцію неоіндустріального імпортозаміщення. Проаналізовано сучасний стан розвитку внутрішнього ринку України та зовнішньої торгівлі, визначено детермінанти імпортозалежності економіки України. Окреслено проблемні питання інституційного забезпечення для впровадження стратегії неоіндустріального імпортозаміщення в Україні та надано пропозиції щодо її реалізації.

Ключові слова: зовнішня торгівля, імпорт, внутрішній ринок, імпортозаміщення, імпортозалежність, неоіндустріальне імпортозаміщення, структура використання імпорту.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики імпортозалежності визначається сучасними геополітичними змінами та переформатуванням пріоритетів і стратегічних напрямів глобальної економіки. Посилення економічного тиску великих держав, які використовують його у конкурентній боротьбі, зумовлює розгортання цінових війн і навіть збройних протистоянь за контроль над стратегічними ресурсами. Високий рівень залежності країни від імпорту товарів і послуг призводить до значної вразливості її економіки від кон'юнктурних коливань, несприятливих цінових тенденцій на світовому ринку та ставить під загрозу конкурентоспроможність вітчизняного виробництва та експорту.

Як показує світовий досвід, більшість країн на певних етапах свого розвитку впроваджували політику імпортозаміщення з метою захисту певних секторів національної економіки до моменту досягнення ними достатнього рівня конкурентоспроможності на світовому ринку. Більше того, країни, які на сьогодні знаходяться на вершині світового економічного рейтингу завдяки вільному ринку та політиці

© Мазаракі А., Мельник Т., 2021

4

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2021. № 5

вільної торгівлі (Великобританія, Німеччина, Японія), у минулому були найбільш активними у використанні протекціоністських заходів для підтримки вітчизняних товаровиробників. Інші країни (Китай, Індія і навіть США) прагнуть сприяти розвитку вітчизняного виробництва та виключити імпорт з ринку.

Наразі в наукових колах немає спільної точки зору щодо ефективності державної політики імпортозаміщення. Ряд науковців негативно оцінюють її роль, вважаючи, що універсальним регулятором у відкритих економіках є ринок.

Ступінь негативного впливу імпорту визначається загальноекономічною ситуацією в країні. Якщо економіка демонструє зростання високими темпами, негативний ефект від зросту імпорту не настільки значущий. Водночас, в умовах уповільнення економічного розвитку значущість заходів державної політики регулювання імпорту істотно зростає. Масштабність стратегічних втрат української економіки від передання значної частини внутрішнього ринку високотехнологічної і споживчої продукції іноземним виробникам важко переоцінити. Це не лише колосальні втрати поточних та майбутніх доходів, відповідне звуження можливостей інвестування, а і втрата можливості підвищення рівня життя та економічного зростання. Про високий рівень імпортозалежності економіки України (більш ніж 62 % імпорту непродовольчих товарів у 2019 р.) йшлося у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України [1] як про вкрай небезпечну тенденцію національного розвитку. Надходження великої кількості товарів на споживчий ринок, де ще не сформовано конкурентоспроможне внутрішнє виробництво, важелі та регулятори обмеження імпорту й підтримки продукції національного виробництва, зменшують конкурентоспроможність вітчизняних товарів перед імпортом.

Значний дисбаланс між попитом і пропозицією може призвести до втрати вітчизняними виробниками сегментів продажу товарів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Такі обставини вимагають вироблення стратегічного підходу до вирішення проблеми розширення внутрішнього ринку завдяки збільшенню частки товарів вітчизняного виробництва, а імпортозаміщення, що розглядається як каталізатор структурних зрушень та перехідний етап для прискореної модернізації виробництва, у подальшому може створити засадничі умови для конкурентоспроможного експортоорієнтованого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні та практичні аспекти проблеми стратегії імпортозаміщення досить широко висвітлено у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Сучасні прояви доктрини протекціонізму в генезі міжнародної економічної політики досліджено в працях зарубіжних учених: А. Аслунда, А. Позена, Ф. Женере, П. Кругмана, М. Ноланда [2–6] та ін. Останніми роками в зарубіжних наукових колах дедалі частіше піднімаються

питання саме імпортозаміщення, зокрема "*Import substitution industrialization*" – індустріального та неоіндустріального імпортозаміщення (Д. Ірвін, Г. Лонг, М. Шафаеддін, Д. Епштейн, А. Адевале та ін. [7–12]).

Ця проблематика також є об'єктом досліджень вітчизняних науковців. В. Юхименко, В. Лагутін, В. Точилін [13; 14] акцентують увагу на визначальній ролі внутрішнього ринку для довгострокової економічної та фінансової стабілізації України в контексті розвитку світової економіки. Дослідженню місткості внутрішнього ринку та її імпортової складової присвячені праці М. Скрипниченко, М. Цапа, М. Якубовського [15–17], в яких оцінено наслідки зростаючого імпортоспоживання для розвитку національної економіки. Р. Лупак досліджує зв'язок імпортозалежності з економічною безпекою держави [18].

Потребують також поглибленого дослідження проблеми внеску імпорту у процес товарного насичення внутрішнього ринку України, визначення структурних змін, стратегічних пріоритетів та інституціональних трансформацій у реалізації державної політики імпортозаміщення.

Метою статті є дослідження можливостей реалізації стратегії неоіндустріального імпортозаміщення в економіці України. У зв'язку з цим розглянуто особливості трактування категорії імпортозаміщення в умовах неоіндустріального розвитку економіки, проаналізовано сучасний стан розвитку внутрішнього ринку України та зовнішньої торгівлі, визначено детермінанти імпортозалежності економіки України, надано пропозиції щодо впровадження стратегії неоіндустріального імпортозаміщення в Україні.

Матеріали та методи. Теоретичну та методичну основу для написання статті склали сучасні наукові концепції, теоретичні розробки з питань розбудови та аналізу функціонування внутрішнього ринку, статистичні дані Державної служби статистики України та Національного банку України. Для досягнення мети дослідження й реалізації поставлених завдань використано методи статистичного аналізу, синтезу, групування та графічного зображення результатів.

Результати дослідження.

Особливості трактування категорії імпортозаміщення в умовах неоіндустріального розвитку економіки.

За останні чверть століття відбулося безпрецедентне зростання економіки у країнах, що розвиваються. Посилення глобалізації обумовило протягом 1995–2019 рр. більш ніж двократне реальне зростання ВВП на особу в цих країнах у паритеті купівельної спроможності. Натомість у розвинених країнах економіка зросла за цей період лише на 44 %. Унаслідок цього в наукових колах почали виникати суперечки щодо можливостей бідних країн наздогнати багатих. Однак вибухове зростання торгівлі припинилося, а промислово розвинений світ почав зосереджуватися на внутрішньому розвитку. Тому деякі уряди держав повертаються до старих ідей. Серед них – "імпортозамінна індустріалізація" (*ISI*), стратегія, яка спрямована на розвиток промислового

потенціалу при захисті вітчизняних виробників від іноземної конкуренції [7]. Багатьом країнам може здатися, що у них немає іншого вибору, окрім як спробувати реалізувати цю ідею, однак відсутність відповідних умов у найбідніших економіках ставить під загрозу можливості такого відродження.

Як показали зарубіжні дослідження, протекціонізм без стимулювання інноваційного розвитку промисловості призводить до довгострокового скорочення національної конкурентоспроможності та зростання імпортозалежності, тоді як підвищення продуктивності у базових експортоорієнтованих галузях завдяки імпортозаміщенню дає змогу сформувати тренд самопідтримки зростання [19]. А перехід до експорту продукції переробних галузей неможливий без інноваційного розвитку виробництв для внутрішнього ринку. Ці теорії знайшли підтвердження у процесі промислового розвитку Аргентини в 1970–1980-х рр., Південної Кореї 1990-х і Китаю 2000-х років., де зростання державно-приватних інвестицій в освіту та інновації сприяло зміні технологічних укладів і спіловер-ефекту – переходу від зростання внутрішньої конкурентоспроможності до міжнародної [9; 20].

Таким чином, імпортозаміщення слід трактувати як ключ до відновлення на новій технологічній основі переробних галузей, орієнтованих на внутрішній ринок. Однак ланцюгова форма імпортозалежності української економіки, недостатньо розвинені інститути і несприятливе макроекономічне становище роблять кінцевий результат цього процесу інваріантним – від автаркічного до неоіндустріального.

Для країн, що розвиваються, загальним імперативом структурних змін є неоіндустріалізація, пов'язана зі структурними зрушеннями в економіці розвинених країн, обумовленими розвитком новітнього 4-го технологічного укладу та "Індустрії 4.0" [21], а також зі стимулюванням репатріації матеріальних виробництв, збагачених новими технологіями.

Серед якісних ознак неоіндустріалізації для країн з перехідною економікою можна виділити:

- підвищення технологічної ідентичності промисловості до рівня 4-го і в перспективі 5-го технологічного укладу;
- прискорений інноваційний розвиток видобувного і переробного секторів завдяки стимулюванню випереджаючого імпорту технологій;
- використання інвестиційних і матеріальних ресурсів сировинного сектора (у т. ч. державних корпорацій) і державних банків у партнерстві з бізнесом для відтворення конкурентоспроможної на світовому ринку промисловості [11].

Неоіндустріалізація та імпортозаміщення перебувають у функціональному причинно-наслідковому зв'язку, що об'єднує їх у системі структурних перетворень економіки. Позитивне структурне зрушення (наслідок) може бути забезпечено перетвореннями в системі національного

відтворення, які обумовлені розвитком економічних відносин у сфері інвестування, кредитування, власності (причина). Попри глобальний характер неоіндустріального шляху, для української економіки, деіндустріалізація якої ускладнила прискорений розвиток несировинного експорту, імпортозаміщення є основним джерелом неоіндустріалізації [11].

Негативний досвід у СРСР, Північній Кореї та Кубі реалізації стратегії *автаркічного* імпортозаміщення, що передбачала відмову від інтеграції до глобальних технологічних ланцюгів зі спробою часткового їх відтворення усередині країни та відсторонення від участі в міжнародному русі капіталу і трансфері інновацій, показав неможливість вийти на позитивний макроекономічний тренд і скоротити технологічне відставання. Тому автаркічне імпортозаміщення не може розглядатися з метою структурних перетворень.

У результаті *наздоганяючого* імпортозаміщення, коли в країні створюються, наприклад, складальні підприємства великих світових автомобілебудівних, радіоелектронних, хімічних, харчових корпорацій тощо, економіка стає повністю залежною від імпорту сучасного обладнання.

Неоіндустріальне імпортозаміщення – це об'єктивний процес, що детермінований необхідними і суттєвими зв'язками між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням, та відображає панівні тенденції розвитку сучасної світової економіки (структурні зміни під впливом науково-технічного прогресу, глобалізації).

Для відновлення переробної промисловості на новій технологічній основі та насичення внутрішнього ринку необхідні, з одного боку, імпорт технологій, а з іншого – значні інвестиції. Також для реалізації політики неоіндустріального імпортозаміщення необхідним є технологічне співробітництво національних і зарубіжних компаній [11]. Використання накопиченого потенціалу прикладної науки, зокрема і в Україні, вимагає вертикальної інтеграції виробників ресурсів, проміжної і готової продукції, організацій НДДКР, фінансових компаній та банків.

З цією метою неоіндустріальне імпортозаміщення має бути опосередковано розвитком нових видів економічних зв'язків:

b2b (business-to-business): створення технологічної платформи і мережевого кластера імпортозаміщення, які об'єднують різні форми взаємодій університетів, НДІ і КБ, підприємств-замовників НДДКР та інноваційні кластери на крос-платформенній і міжкластерній основі;

b2g (business-to-government): формування державно-приватного партнерства неоіндустріального імпортозаміщення, яке в перспективі може бути трансформовано в імпортозамінні холдинги з державною участю;

b2s (business-to-society): інноваційний розвиток переробного сектора в рамках "квадро-спіралі" ("*Quadruple Helix*"), в якій реалізується запит на інновації та конкурентоспроможні вітчизняні блага з боку суспільства [23].

Таким чином, відмінність неоіндустріального імпортозаміщення від наздоганяючого і автаркічного виявляється на рівні цілей, які зміщуються від короткостроково-ринкових до довгостроково-відтворювальних: створення умов стійкого економічного зростання у процесі глибокої виробничо-технологічної диверсифікації, підвищення ступеня переробки сировини, створення нових робочих місць у переробних і високотехнологічних галузях, розширення податкової бази (рис. 1).

Рис. 1. Концептуальні відмінності неоіндустріального імпортозаміщення

Джерело: узагальнено авторами за [11; 18; 21].

Отже, до основних принципів неоіндустріального імпортозаміщення можна віднести: обумовленість структурними перетвореннями і розвитком економічних відносин у відтворювальній сфері; стратегічне планування, що поєднує короткостроковий протекціонізм і стимулювання інноваційного розвитку промисловості; пріоритетне заміщення імпорту засобів виробництва і випереджаючий імпорт технологій у рамках державно-приватного партнерства. Ці принципи й визначають відмінність комплексу інструментів неоіндустріального імпортозаміщення від автаркічного і наздоганяючого внаслідок його невід'ємності від структурних перетворень економіки, що включає формування необхідного інституційного середовища, стратегічного планування щодо інвестування у конкурентоспроможні переробні виробництва, стимулювання крос-платформених міжкластерних взаємодій у рамках імпортозамінних бізнес-груп.

На відміну від автаркічного й наздоганяючого імпортозаміщення, ключовим суб'єктом яких є держава, до суб'єктів неіндустріального імпортозаміщення також належать бізнес-групи сировинних, переробних і високотехнологічних підприємств, мережеві кластери переробних підприємств, які формують технологічні ланцюги виробництва. У цьому випадку роль держави трансформується з регулятора в співінвестора й партнера суб'єктів виробничого підприємництва.

Можна виділити основні положення концепції неіндустріального імпортозаміщення, яка ґрунтується на розвитку економічних відносин у відтворювальній системі [11]:

економічна основа неіндустріального імпортозаміщення полягає у модифікації економічних відносин у відтворювальній системі, що пов'язано зі створенням нових суб'єктів, зв'язків держави та бізнесу;

акцент на внутрішній попит на засоби виробництва при прийнятті бізнесом інвестиційних рішень і формуванні промислової політики держави;

поєднання інноваційної діяльності технологічних платформ у єдину технологічну платформу неіндустріального імпортозаміщення;

відтворення великих галузевих структур – бізнес-груп, що створюються на базі суб'єктів державно-приватного партнерства у формі стратегічних альянсів, а також формування особливої соціальної групи;

формування мережевих імпортозамінних кластерів, детерміноване стимулюванням інноваційного розвитку підприємств, які об'єднані в виробничий ланцюг і знаходяться у різних промислових кластерах.

Ключовою умовою надання імпортозаміщенню неіндустріального характеру є відтворення національного інтелектуального капіталу. Це, в свою чергу, вимагає формування технологічної платформи його інвестування – сучасної форми інтеграції університетів, інноваційних фірм, держави та недержавних компаній-замовників НДДКР. Відповідно до реалізації політики неіндустріального імпортозаміщення технологічна платформа має забезпечувати взаємодію раніше створених у країні платформ, НДІ та університетів, підприємств-споживачів інновацій і держави в рамках цільових програм підтримки імпортозаміщення.

Розвиток економічних відносин інвестування інновацій, що генерується технологічною платформою неіндустріального імпортозаміщення, має супроводжуватися становленням їх нових суб'єктів – імпортозамінних бізнес-груп [12]. З огляду на особливості великих холдингів – основних національних інвесторів (вертикальний характер і класичний тип, висока ступінь зв'язку з державою і рекомбінований тип власності), доцільним є розвиток таких бізнес-груп на базі державно-приватного партнерства неіндустріального імпортозаміщення.

Імпортозамінні бізнес-групи мають інтегрувати виробничі, науково-інноваційні, логістичні компанії, спільна діяльність яких здатна відтворити в економіці конкурентоспроможні ланки виробничо-господарських

ланцюгів. Суб'єктами імпортозамінних бізнес-груп можуть бути як приватні, так і акціонерні підприємства, у тому числі за участю держави.

На відміну від державно-приватного партнерства, формування якого неминуче матиме галузевий характер, імпортозамінні бізнес-групи повинні об'єднувати існуючі холдинги і незалежні компанії декількох суміжних галузей на основі стратегічного альянсу. Цей механізм передбачає взаємне паритетне інвестування його учасників для того, щоб не допустити втрати контролю власників над своїми активами і водночас забезпечити координацію інвестиційної, інноваційної, виробничої діяльності.

Інтереси промислових компаній щодо інтеграції в імпортозамінні бізнес-групи полягають в отриманні податкових пільг, інвестиційного фінансування та доступу до нових технологій. Тому функцією держави в стимулюванні таких інтеграційних процесів буде: гарантування прав власності учасників імпортозамінних бізнес-груп; їх довгострокова кредитна підтримка; надання податкових пільг для інвестицій у розроблення і передання в масове виробництво інновацій для внутрішнього ринку; передання технологій з ОПК; спільне інвестування у створення нових імпортозамінних виробництв.

Зарубіжний досвід державної підтримки холдингів – лідерів національного ринку показує, що найбільш повно вона реалізується в Японії та Південній Кореї. На основі узагальнення досвіду цих країн можна запропонувати такі форми *державного стимулювання інноваційної та виробничої діяльності імпортозамінних бізнес-груп*:

- пільгове довгострокове кредитування інноваційних імпортозамінних проєктів у галузях з найбільшою іноземною конкуренцією (радіоелектроніка, верстатобудування, фармацевтична промисловість);
- державне спільне інвестування фундаментальних досліджень у рамках інноваційних проєктів, у яких будуть комерціалізовані результати діяльності технологічної платформи неіндустріального імпортозаміщення;
- антикризова підтримка компаній, які виробляють продукцію для національного ринку, за умови їх входження в імпортозамінні бізнес-групи.

Слід зазначити, що стосовно концепції "національних лідерів" загалом, є сумніви в доцільності цілковитої орієнтації на неї. Багато фахівців відзначають, що з розвитком міжнародної конкуренції ні розмір капіталу, ні державна підтримка не гарантують конкурентних переваг і захисту від банкрутства. Для успіху обов'язково потрібна інновація. Капітал не може автоматично забезпечити появу інновації, а уряд точно не знає де, ким і коли вона буде вироблена. Тому він може підтримувати неефективні проєкти. Про це, зокрема, свідчить досвід зазначених азійських країн, у яких під час формування "національних лідерів" державну підтримку надано багатьом компаніям і проєктам, що в результаті виявились неефективними [24].

Крім цього, від більшості великих компаній в Україні важко очікувати суттєвої активізації інноваційної діяльності. Багато з них діють у старих, традиційних галузях, звикли вести бізнес у неконкурентному

середовищі, збільшувати доходи завдяки пошуку ренти, а не підвищенню ефективності виробництва, мають специфічний людський капітал і низьку мотивацію до інноваційної діяльності. Зокрема, їх власники і топ-менеджери зазвичай не мають необхідної кваліфікації і досвіду інвестування в наукові дослідження й розробки. А працівникам, які можуть бути залучені до творчої діяльності, навряд чи будуть забезпечені сприятливі умови і сильні стимули для інновацій, оскільки трудові та господарські відносини на цих підприємствах багато в чому засновані на неефективних неформальних правилах. Крім того, представники великих компаній істотно впливають на рішення, що приймаються урядом. У зв'язку з цим основна частина державних преференцій може бути отримана саме ними.

Поряд з формуванням імпортозамінних бізнес-груп, іншим відтворювальним механізмом неоіндустріального імпортозаміщення є *розвиток цільової соціальної групи*, що об'єднує вчених і винахідників, менеджерів інноваційних фірм і високотехнологічних підприємств. Серед шляхів прискореного розвитку цільової соціальної групи неоіндустріального імпортозаміщення можна виділити такі:

- організація державно-корпоративного освітнього замовлення на підготовку фахівців для модернізованих підприємств переробних галузей, із залученням всіх учасників імпортозамінних бізнес-груп. Його механізм має включати загальнонаціональний відбір претендентів, програму стовідсоткового працевлаштування, комплекс стажувань у провідних світових промислових центрах й інноваційних кластерах;
- формування загальнонаціонального кадрового резерву для переробних і високотехнологічних галузей, з поетапним підвищенням кваліфікації;
- застосування податкових звільнень для фонду оплати праці і заробітної плати працівників підприємств 5-го і 6-го технологічних укладів, що беруть участь в імпортозаміщенні, а також для майна освітніх організацій, що виконують державно-корпоративне освітнє замовлення;
- гарантований викуп державою патентів і авторських прав на винаходи, необхідні для випуску конкурентоспроможної імпортозамінної продукції.

Таким чином, на сучасному етапі для виходу з кризи і відновлення промисловості назріло питання впровадження стратегії неоіндустріального імпортозаміщення. Це передбачає розгортання в економіці конкурентоспроможних елементів глобальних виробничих ланцюгів, спрямоване на подолання її деіндустріалізації, що базується на керованих структурних змінах, пов'язаних з інноваційним розвитком сировинних і відтворенням сучасних переробних галузей.

Сучасний стан розвитку внутрішнього ринку України.

Розвинений внутрішній ринок є фундаментом успішності країни, основою довгострокового економічного розвитку та економічної безпеки. Натомість в Україні протягом усього періоду незалежності внутрішній ринок відігравав другорядну роль. Національні виробники

і споживачі здебільшого орієнтувалися на привабливіші зовнішні ринки та більш конкурентоспроможну імпорتنу продукцію. У такій моделі економічного розвитку хронічно нагромаджувалися макроекономічні дисбаланси та девальваційний потенціал.

За роки незалежності України командно-адміністративна модель нерівних прав та можливостей, дискримінаційного доступу до ресурсів, марнотратного господарювання не трансформувалася у сучасну конкурентну ринкову економічну систему, яка генерує інвестиційні стимули та інноваційний дух підприємництва. Натомість постала мала сировинна економіка з депресивним бізнес-кліматом, надмірним зовнішнім боргом (рис. 2), високим рівнем доларизації, тінізації й криміналізації господарської діяльності.

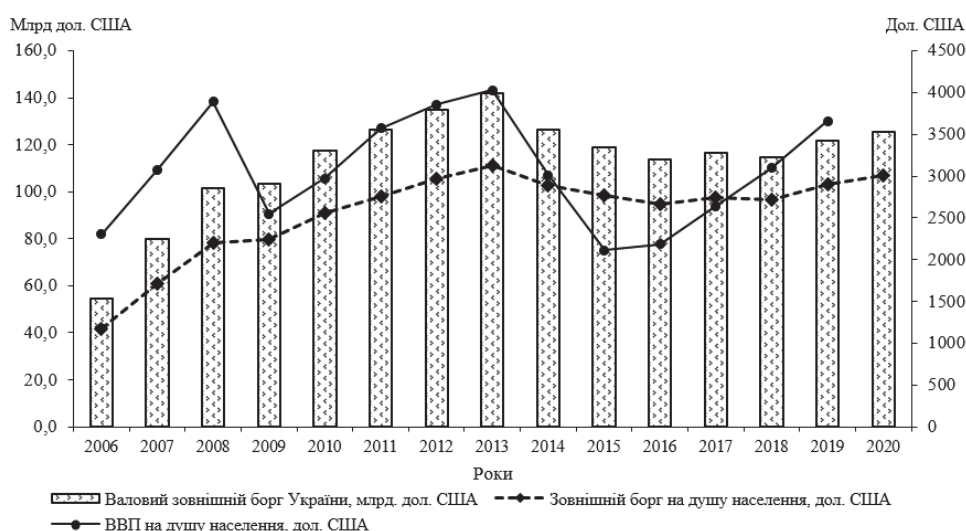

Рис. 2. Динаміка зовнішнього боргу України 2006–2020 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними НБУ [25].

Експорт має переважно сировинний характер і складається з низько-технологічних товарів (сільськогосподарська і металургійна продукція), що робить національну економіку чутливою до коливань світових цін, виштовхує її на узбіччя науково-технологічного і економічного розвитку.

Порівняння ключових макроекономічних показників України та деяких сусідніх країн наведено в табл. 1.

Монополізація обмежує можливості підвищення ефективності національної економіки. Визначальна роль монополій вплинула на розвиток політичних і соціальних інститутів та суспільної етики, спричиняючи їх примітивізацію і поширення корупції. Наслідком стало "проїдання" національного багатства, виснаження національних ресурсів, застарілість інфраструктури та промислового комплексу, загальна відсталість України від інших, зокрема сусідніх, країн. Утримання низької вартості робочої сили як конкурентної переваги перешкоджає формуванню середнього класу й стимулює трудову міграцію.

Таблиця 1

Макроекономічні показники України та інших країн, 2019 р.

Макроекономічні показники	РФ	Білорусь	Туреччина	Польща	Україна
ВВП *, млрд дол. США	4281.8	188.8	2325.6	1299.3	560.7
ВВП на особу *, дол. США	29181	19943	27875	34218	13341
Доходи державного бюджету, млрд дол. США	311.8	11.6	154.2	104.3	38.6
Видатки державного бюджету, млрд дол. США	281.3	10.1	176.0	107.9	41.5
Витрати на науку, % до ВВП	0.99	0.61	0.96	1.21	0.47
Витрати на здоров'я, % до ВВП	5.34	5.93	4.22	6.54	7
Витрати на здоров'я на душу населення, дол. США	585.9	342.5	444.7	906.8	177.4
Експорт товарів, млрд дол. США	422.8	22.5	171.1	251.9	50.1
Експорт послуг, млрд дол. США	62.7	9.6	54.9	72.0	15.6
Імпорт товарів, млрд дол. США	243.8	31.7	200.7	246.7	60.8
Імпорт послуг, млрд дол. США	98.8	5.8	28.0	43.9	6.9

* За паритетом купівельної спроможності

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України, Євростату [26; 27].

Продуктивність праці в Україні майже вдвічі відстає від середньо-світового рівня. За обсягами ВВП на одну особу (за паритетом купівельної спроможності – ПКС) Україна у 3.5 раза поступається середньому рівню ЄС, у 2.6 – Польщі, у 2.2 раза – Російській Федерації [27].

На перше місце серед *рушіїв вітчизняної економіки* вийшов аграрний сектор, який має експортну спрямованість. Україна посідає перше місце на світовому ринку за обсягами експорту соняшникової олії, четверте – кукурудзи та ячменю, шосте – пшениці.

Сільське господарство зберігає спеціалізацію на виробництві зернових та олійних культур, переважно великими агрохолдингами. У кризових умовах перебуває також тваринницька галузь, не розвиваються малі форми господарювання, у занепаді фермерство, що загалом негативно відбивається на соціально-економічному становищі села.

Промисловість втратила свою роль рушія зростання (рис. 3). Останні роки характеризуються стагнацією виробництва промислової продукції, причому скорочення притаманне переважній більшості секторів.

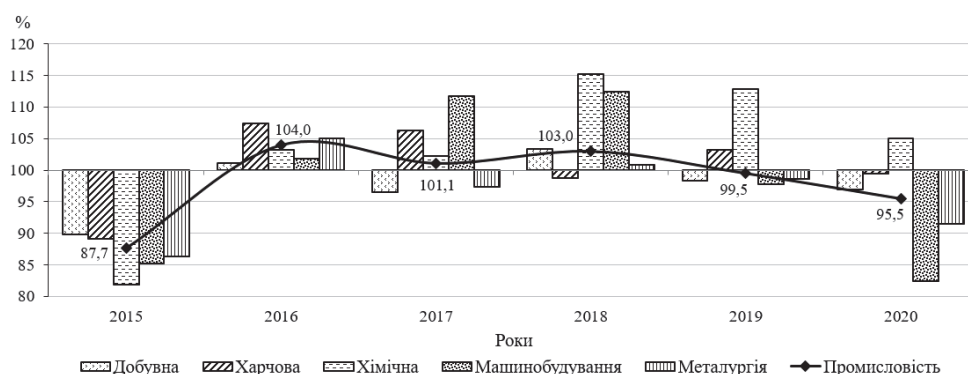

Рис. 3. Індекси промислової продукції за видами діяльності*

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь, а також без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [26].

За ці роки розвиток промислових виробництв мав такі особливості:

- нестійкість темпів відновлення зростання післякризових явищ;
- міжгалузєва нерівномірність зростання;
- щорічні коливання за окремими видами виробництва;

• різні тренди розвитку в межах одного виду діяльності (наприклад, у виробництві харчових продуктів у 2020 р. спостерігалось зростання у групах: "перероблення та консервування фруктів і овочів" та "виробництво олії та тваринних жирів" за скорочення усіх інших, а в добувній – при загальному скороченні цього виду діяльності зростала група "добування каменю, піску та глини" на 107.5 %; у виробництві електричного устаткування зросла група "виробництво електророзподільчої та контрольної апаратури" – на 146.7 %) [26].

Відповідно, по ключових видах промислової діяльності відбулися такі зміни:

- продовження зростання в останні роки та у 2020 р. на *ринку фармацевтичної продукції* (на 103 %) в умовах знецінення гривні, зростання вартості імпортової сировини та падіння купівельної спроможності населення. Попри неможливість вітчизняних підприємств конкурувати зі світовими виробниками оригінальних препаратів та випуск переважно препаратів-дженериків, провідні українські фірми нарощують свою сукупну ринкову частку. Загалом щорічний приріст ринку ліків у натуральному вираженні за останні два роки становив 14 %, а у вартісному обсягу зріс до 61.2 млрд грн. Зростання підтримувалося реформою механізму державних закупівель у медицині, впровадженням реімбурсації, зовнішнім попитом, якому сприяло отримання підприємствами сертифікатів *GMP*;

- *на ринку деревообробної продукції* спостерігалось нестійке зростання у 2017–2018 рр., але у 2019 та 2020 рр. галузь почала втрачати темпи. Серед підвидів діяльності існує дисбаланс: більш стрімкими темпами зростає лісопилне та стругальне виробництво – щороку в середньому на 4.3 %, а виробництво зі значною переробкою – виготовлення виробів з деревини, корка та ін. – на 1.7 % у рік. Цей ринок – один із перспективних, але для вітчизняного виробництва визначальним є зовнішній попит, що сформував експортоорієнтованість виробництва на рівні 2.8 % у 2020 р. Водночас розвиток цього ринку характеризується значною імпортозалежністю виробництва у сфері забезпечення сировиною (целюлозою, макулатурою) та комплектуючими;

- *на ринку меблів*, де після втрати майже 20 % обсягів збуту в 2014–2015 рр. виробники переорієнтувались на нові ринки, а також завдяки зростанню внутрішнього попиту перевищили рівень виробництва у 2017 р. відносно 2012 р. на 11.2 %. Однак з 2018 р. відбувалося скорочення цієї групи, яке в 2020 р. становило 4.6 %;

- у *машинобудуванні* падіння обсягів виробництва змінилось невеликим зростанням з 2016 р. завдяки окремим виробництвам електричного устаткування на 4.5 % та виробництву вузлів і деталей до

автотранспортних засобів на 23.1 %. Але галузь не відновила докризові масштаби виробництва – останні два роки спостерігається скорочення виробництва і у 2020 р. воно становило 17.6 %;

• у виробництвах харчової продукції існує нестійка позитивна динаміка. Українські виробники забезпечують більшу частку потреб у продовольстві на внутрішньому ринку і сприяють формуванню експортного потенціалу країни (22.3 % промислового експорту). У 2019 р. обсяг реалізованої продукції підприємствами галузі становив 79.8 млрд дол. США, але у 2020 р. темпи зростання виробництва скоротилися до 5.1 % (у 2019 р. – 12.9 %, 2018 р. – 15.3 %).

За підсумками останніх років, у промисловості спостерігалось зростання у тих видах промислової діяльності, що були підтримані інвестиційним, зовнішнім та внутрішнім споживчим попитом, а також забезпечені сировиною для переробки сільським господарством та добувною промисловістю.

Ще одним підтвердженням того, що промисловість в Україні перестала бути драйвером економічного зростання, є діяльність промислових підприємств. Так, за даними Державної служби статистики України, станом на кінець 2019 р. у промисловості діяло 12.5 % усіх підприємств України (47 679 од.) [26]. Це на 2.5 тис. од. менше, ніж у сільському, лісовому та рибному господарстві; більш ніж удвічі менше аналогічного показника по сектору оптової та роздрібною торгівлі й ремонту автотранспортних засобів.

Як і раніше, українська промисловість тримається переважно на виробництвах сировинно-матеріального спрямування з низьким ступенем технологічної переробки продукції, яка однак має певний попит на внутрішньому та зовнішньому ринках. Серед виробництв переважно внутрішньої орієнтації відносно стабільність мають ті, що задовольняють життєво важливі (а тому відносно "негнучкі") потреби населення в основних продуктах харчування. Не поступаються також види діяльності, за високими обсягами споживання продукції яких зазвичай негативно оцінюють загальний стан соціально-культурних уподобань населення (тютюн, спиртні напої).

Для подолання економічної відсталості необхідні інвестиції. Проте попри 23%-ний середньорічний приріст капітальних інвестицій у 2016–2019 рр., частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП України за останні 10 років не перевищувала 19 % (рис. 4), тоді як для модернізації економіки цей показник має становити щонайменше 25 % ВВП.

Кризовий стан у внутрішньому інвестуванні засвідчує негативна динаміка індексів капітальних інвестицій. Якщо в 2019 р. зростання демонстрували багато видів діяльності, то вже у 2020 р. таких лише два: поштова та кур'єрська діяльність – завдяки розвитку служб доставки та онлайн-торгівлі, а також телекомунікації (електрозв'язок), оскільки кризові явища в економіці посилюються кризою COVID-19.

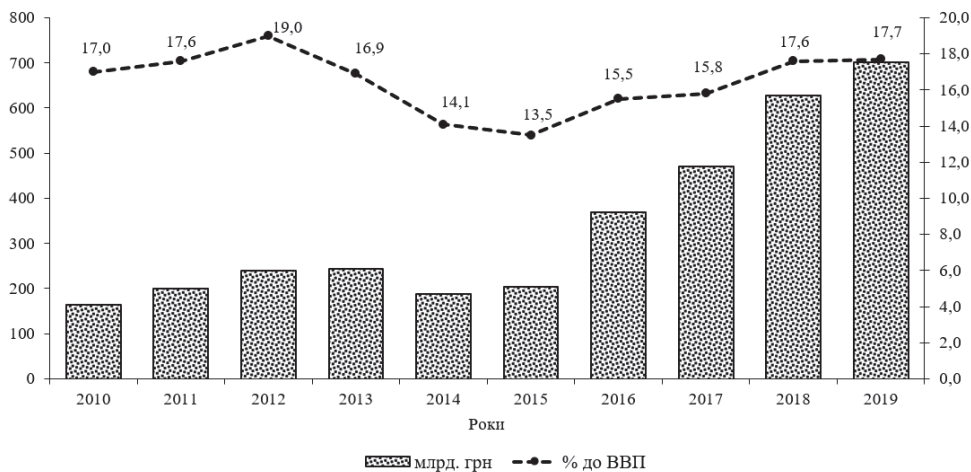

Рис. 4. Валове нагромадження основного капіталу (% ВВП та млрд грн)

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [26].

Крім поширення захворюваності та невизначеності з розвитком пандемії, що виявилось у слабких ділових очікуваннях підприємств, на інвестиції також негативно вплинула невирішеність окремих питань в альтернативній енергетиці. Унаслідок цього у 2020 р., попри поліпшення фінансових результатів підприємств, відбулося широкомасштабне падіння інвестицій майже за всіма видами діяльності.

Основним джерелом капітальних інвестицій залишаються власні кошти підприємств (65,4 % у 2019 р.), натомість банки майже виключені з інвестиційного процесу, частка кредитних коштів, за підсумками 2019 р., становила лише 10,8 % (у 2018 р. – 7,8 %) [26].

Зростання внутрішніх інвестицій стримується несприятливим інвестиційним кліматом, низьким рівнем довіри громадян і підприємців до фінансових інституцій, недостатнім захистом прав власності, непослідовністю державної політики з розбудови фінансового ринку та нерозвиненістю фінансового посередництва. Джерела внутрішнього фінансування інвестицій обмежуються через малоефективну систему залучення інвестиційних ресурсів: депозити населення є переважно короткостроковими, а понад 70 % заощаджень фізичних осіб нагромаджено поза банками. Активне придбання комерційними банками державних цінних паперів відволікає значний обсяг коштів від кредитування реального сектора економіки.

Таким чином, з огляду на зазначені кризові тенденції розвитку української промисловості як передумови розвитку імпортозаміщення, необхідною є концентрація зусиль на забезпеченні позитивного вектора впливу товарної структури імпорту на внутрішнє виробництво, а відтак, зростання міжнародної конкурентоспроможності економіки. Серед визначених Президентом України пріоритетів держави у цьому аспекті на найближчі роки визначено [1]:

- розвиток внутрішнього ринку як основи стійкого зростання. Це передбачає: зменшення імпортозалежності національної економіки; сприяння розвитку малого та середнього бізнесу; поліпшення умов реалізації людського потенціалу; зміцнення інституційної основи національної економіки, її декриміналізація та детінізація;

- активну експортну політику, що ґрунтується на: поліпшенні структури експорту, освоєнні нових зовнішніх ринків і розширенні кола зовнішньоторговельних партнерів України; сприяння виходу на зовнішні ринки нових учасників зовнішньоекономічної діяльності.

Стан зовнішньої торгівлі та детермінанти імпортозалежності економіки України.

Загалом економіка України є досить імпортозалежною. За 30 років незалежності країні так і не вдалося скоротити залежність від імпорту (станом на 2019 р. частка імпорту у ВВП становила 49 %). Поряд з цим коефіцієнт відношення темпів зростання імпорту до темпів зростання ВВП (рис. 5) має стабільне значення: більше одиниці протягом багатьох років (за винятком кризових років).

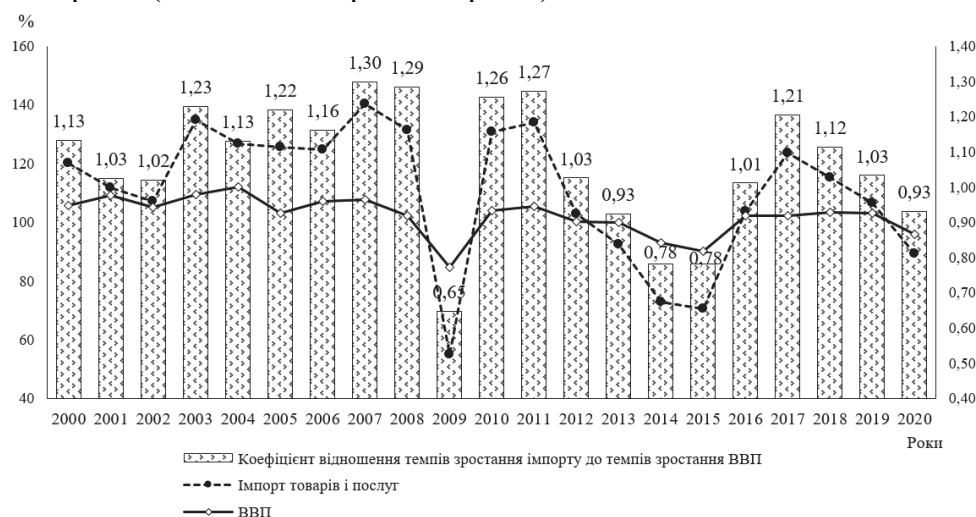

Рис. 5. Співвідношення темпів зростання імпорту і ВВП України, 2000-2020 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [26].

Теорія та світова практика свідчать про суперечливість поглядів щодо наслідків імпорту для національної економіки. Імпорт задовольняє потреби країни в товарах, які або не виробляються вітчизняними підприємцями, або ж обсяг їх випуску є недостатнім. Як наслідок, забезпечується активне насичення внутрішнього ринку та економія суспільної праці, підвищення рівня зайнятості в торгівлі й суміжних видах діяльності, зростання стандартів виробничого та особистого споживання через придбання товарів і технологій, розширення обсягів надходжень до державного бюджету. Водночас, як свідчить практика, на певному етапі розвитку економіки за умов низької конкурентоспромож-

ності вітчизняного виробництва імпорту зумовлює нераціональне збільшення частки іноземної продукції у внутрішньому споживанні на тлі зменшення зайнятості у сфері матеріального виробництва, погіршення фінансового стану місцевих підприємств, а також їх банкрутства [28].

Тенденція до нарощування частки імпорту на внутрішньому ринку України не відповідає національним економічним інтересам і гальмує потенціал розвитку національного виробництва. Порівнюючи динаміку вітчизняного випуску та фізичні обсяги імпорту (рис. 6), можна констатувати, що розвиток внутрішнього ринку переважно підтримувався імпортом, а не власним виробництвом.

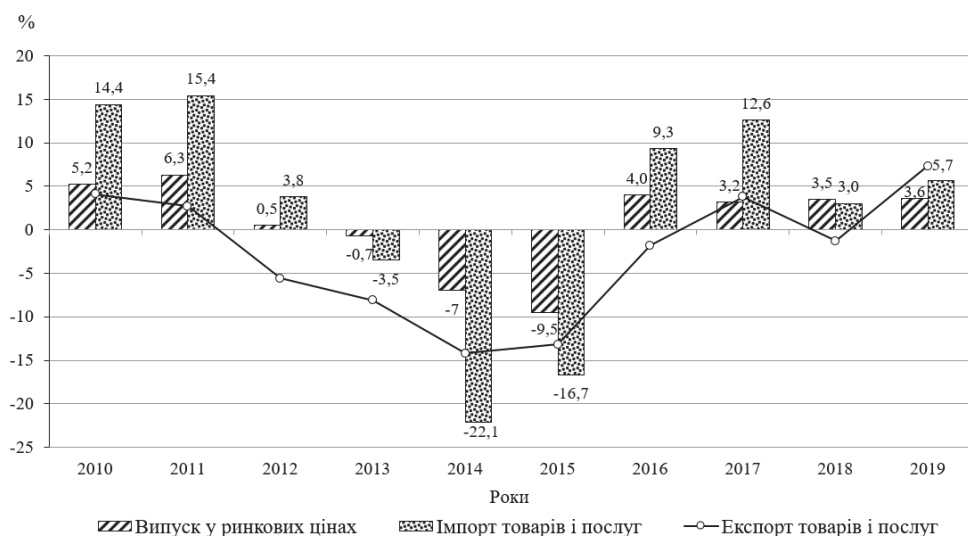

Рис. 6. Темпи приросту фізичного обсягу випуску, експорту та імпорту товарів і послуг у 2010–2019 рр., %

Джерело: розраховано авторами за даними Національних рахунків України за відповідні роки [26].

Із появою позитивної динаміки розвитку економіки у 2016 р. відновилась випереджаюча динаміка імпорту товарів і послуг порівняно з розвитком вітчизняного виробництва. Так, у 2016 р. темпи приросту імпорту в 2.3 раза вищі за динаміку власного виробництва, а у 2017 р. – у 3.9 раза. І попри перевищення темпів приросту випуску обсягів імпорту у 2018 р., у 2019 р. знову відновилась динаміка попередніх років, пов'язана з випередженням зростання імпорту над випуском товарів і послуг.

Існуюча товарна структура зовнішньої торгівлі України зумовлює хронічний характер дефіциту торговельного балансу. Як свідчать статистичні дані НБУ [29], експорт України має переважно сировинний характер і складається з продукції перших технологічних переділів. Порівняно з 2010 р. у 2019 р. зросла частка продукції сільського господарства (з 8 % до 23 %), добувної промисловості (з 7.1 % до 8.1 %), а також низькотехнологічних галузей (з 17.8 % до 29.4 %). Водночас

в українському експорті скорочуються частки середньо-високотехнологічних та високотехнологічних галузей (з 22 % до 10.7 % та з 3.2 % до 2.6 % відповідно).

Структура українського імпорту, на відміну від експорту, складається з високотехнологічної продукції, енергоносіїв та товарів кінцевого споживання. У структурі вітчизняного імпорту в 2020 р. суттєву частку становила машинобудівна продукція (34.3 %). Майже половину ввезених машин і устаткування становлять споживчі товари довготривалого користування (автомобілі, побутова електротехніка і електроніка). Сировинні товари становлять 44.5 % усього обсягу імпорту, у структурі яких значна частка належить продукції хімічної промисловості (табл. 2).

Таблиця 2

Структура імпорту товарів в Україні (% до підсумку)

Товарна група	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
I. Переважно сировинні товари	59.2	52.8	60.1	58.3	55.8	55.6	58.1	59.5	51.5	52.1	50.2	46.9	44.5
Сільгоспсировина	2.3	3.4	5.3	4.1	5.4	6.5	6.4	5.1	5.5	4.8	4.8	5.2	6.5
Мінеральні продукти	43	32	34.8	36.4	32.5	29.1	29.6	31.2	21.6	25.2	24.8	21.4	15.5
Продукція хімічної промисловості	11	14	16.7	15.1	15.4	17.0	19.2	20.5	21.6	19.7	18.5	18.2	19.9
Деревина і вироби з неї (крім меблів)	2.9	3.4	3.3	2.7	2.5	3.0	2.9	2.7	2.8	2.4	2.4	2.1	2.6
II. Переважно товари інвестиційного призначення	22.2	34.8	27.8	31.2	32.6	31.8	28.2	27.8	35	36.1	36.8	39.8	40.1
Чорні і кольорові метали та вироби	4.6	7.4	6.8	6.9	6.2	6.5	6.1	5.3	5.9	6.1	6.3	6.0	5.8
Машини, устаткування, транспортні засоби, прилади	17.6	27.4	21	24.3	26.4	25.3	22.1	22.5	29.1	30.0	30.5	33.8	34.3
III. Переважно товари споживчого призначення	8.7	9	8.5	6.7	7.7	8.7	9.5	9.2	9.5	8.4	8.7	9.5	10.9
Готові харчові продукти	3.8	4	4.1	3.7	3.5	4.2	4.8	4.3	4.4	3.9	4.1	4.3	5.5
Шкіряна і хутряна сировина і вироби з неї	0.3	0.3	0.3	0.2	0.3	0.3	0.4	0.4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.4
Текстиль і вироби з нього, взуття	4.6	4.7	4.1	2.8	3.9	4.2	4.3	4.5	4.6	4.0	4.1	4.7	5.0
IV. Інші товари	9.9	3.4	3.6	3.8	3.9	3.9	4.2	3.5	4.0	3.4	4.3	3.8	4.5

Джерело: складено авторами на основі даних Держстату України [26].

Наслідки науково-технічного прогресу та тенденції соціально-економічного розвитку породжують нові суспільні потреби, свідченням чого є зростання попиту на високотехнологічні й інноваційні товари. Однак відстала галузева й технологічна структура української промисловості не здатна задовольнити потреби внутрішнього ринку, що зумовлює високий рівень імпортової залежності [30].

За підсумками 2020 р., найбільша частка у загальному обсягу імпорту припадала на продукцію машинобудування (34.3 %), хімічної промисловості (19.9 %), мінеральні продукти (15.5 %), продукцію АПК та харчової промисловості (12.0 %), металургійного комплексу (5.8 %) та легкої промисловості (5.5 %) [29].

Якщо на перших етапах ринкової трансформації економіки зростання імпорту можна було пояснити дефіцитом якісної продукції вітчизняного виробництва, то масштаби, яких набув імпорт упродовж останніх років, кардинально змінюють погляди на ситуацію у про-

мисловості, оцінку її місії в економічному розвитку країни та стають підставою для розгляду імпортової експансії як украй небезпечної тенденції національного розвитку [31].

За даними Державної служби статистики України, у структурі використання імпорту у 2005–2020 рр. частка товарів проміжного споживання коливалась у середньому з 49 % (2020 р.) до 64.6 % (2009 р.) [26], що свідчить про суттєвий рівень імпортозалежності промисловості України від завезених товарів, зокрема у паливно-енергетичній галузі. Однак при цьому слід відмітити скорочення частки імпортованих товарів проміжного споживання в останні роки (табл. 3). Також змінюється і структура імпорту проміжного споживання по галузях, зокрема, суттєво скорочується частка мінеральних продуктів (з 47.2 % у 2015 р. до 27.4 % – у 2020 р.). Натомість зростають частки у проміжному споживанні імпорту продовольчих товарів та сировини для їх виробництва (з 5.1 % у 2015 р. до 7.6 % у 2020 р.), продукції хімічної промисловості (з 23.2 % у 2015 р. до 27 % у 2020 р.), машинобудування (з 7.8 % у 2015 р. до 14.2 % у 2020 р.), металургійної продукції (з 7.7 % у 2015 р. до 10.6 % у 2020 р.), деревини та виробів з неї (з 3.5 % у 2015 р. до 5.1 % у 2020 р.) та промислових виробів (з 5 % у 2015 р. до 6.3 % у 2020 р.).

Таблиця 3

Динаміка та структура імпорту за економічними категоріями використання

Категорія	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ОБСЯГИ, млн дол. США																
УСЬОГО	34 375	43 148	57 996	82 960	43 683	57 538	77 822	81 256	73 198	51 211	35 087	36 713	46 607	53 924	57 646	51 180
Засоби виробництва	5 699	7 456	10 447	14 451	5 205	7 054	11 665	12 475	10 278	6 463	4 785	6 710	8 907	9 897	11 134	10 404
Товари проміжного споживання	21 886	26 884	36 117	50 640	28 213	36 723	49 457	48 674	42 973	31 024	22 126	20 802	26 828	30 885	30 983	25 098
Споживчі товари	5 751	7 493	9 868	17 137	9 944	13 460	16 261	19 675	19 577	13 114	7 822	8 859	10 632	12 599	15 028	15 455
Інші категорії товарів	1 039	1 315	1 564	732	321	301	439	432	370	610	354	342	240	543	501	223
СТРУКТУРА, %																
УСЬОГО	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Засоби виробництва	16.6	17.3	18.0	17.4	11.9	12.3	15.0	15.4	14.0	12.6	13.6	18.3	19.1	18.4	19.3	20.3
Товари проміжного споживання	63.7	62.3	62.3	61.0	64.6	63.8	63.6	59.9	58.7	60.6	63.1	56.7	57.6	57.3	53.7	49.0
Споживчі товари	16.7	17.4	17.0	20.7	22.8	23.4	20.9	24.2	26.7	25.6	22.3	24.1	22.8	23.4	26.1	30.2
Інші категорії товарів	3.0	3.0	2.7	0.9	0.7	0.5	0.6	0.5	0.5	1.2	1.0	0.9	0.5	1.0	0.9	0.4
ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ДО ПОПЕРЕДНЬОГО РОКУ, %																
УСЬОГО		125.5	134.4	143.0	52.7	131.7	135.3	104.4	90.1	70.0	68.5	104.6	126.9	115.7	106.9	88.8
Засоби виробництва		130.8	140.1	138.3	36.0	135.5	165.4	106.9	82.4	62.9	74.0	140.2	132.7	111.1	112.5	93.4
Товари проміжного споживання		122.8	134.3	140.2	55.7	130.2	134.7	98.4	88.3	72.2	71.3	94.0	129.0	115.1	100.3	81.0
Споживчі товари		130.3	131.7	173.7	58.0	135.4	120.8	121.0	99.5	67.0	59.6	113.3	120.0	118.5	119.3	102.8

Джерело: побудовано авторами за даними НБУ [29].

Частка товарів для кінцевого споживання, де левову частку посідає споживання сектора домашніх господарств, за досліджуваний період зросла мало не удвічі, що є індикатором імпортного вектора в структурі споживання. При цьому в останні роки стабільно зростає частка продовольчих товарів (з 27.9 % у 2015 р. до 29.4 % у 2020 р.), машин і транспортних засобів (з 14.7 % у 2015 р. до 24.1 % у 2020 р.) та промислових виробів (з 8.3 % у 2015 р. до 9.2 % у 2020 р.). Скорочення імпорту у кінцевому споживанні відмічено у групах: мінеральні продукти (з 9.5 % у 2015 р. до 5.2 % у 2020 р.), продукція хімічної промисловості (з 30.8 % у 2015 р. до 25.2 % у 2020 р.) та виробів з деревини (з 1.9 % у 2015 р. до 0.5 % у 2020 р.).

Суттєво зменшується і частка імпорту у валовому нагромадженні, яке є основою інноваційного розвитку і детермінантою модернізаційних зрушень в економіці України (табл. 4).

Таблиця 4

Структура використання імпорту в економіці України у 2007–2019 рр.

Рік	Проміжне споживання		Кінцеве споживання		Валове нагромадження		Усього імпорт
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн
2007	223217	61.3	63153	17.3	78003	21.4	364373
2008	325990	62.6	94578	18.2	100020	19.2	520588
2009	271425	61.9	92365	21.0	75043	17.1	438860
2010	395418	68.1	121662	20.9	63864	11.0	580944
2011	530879	67.3	148306	18.8	109716	13.9	788901
2012	533125	66.2	164735	20.5	108144	13.3	806004
2013	505675	65.0	191463	24.6	81005	10.4	778143
2014	556688	67.3	205774	24.9	64302	7.8	826764
2015	705090	65.1	278120	25.7	100228	9.2	1083438
2016	827161	61.7	351391	26.2	162563	12.1	1341115
2017	989691	59.5	475432	28.6	197005	11.9	1662128
2018	1134649	59.1	547102	28.5	238111	12.4	1919862
2019	1073990	54.9	656168	33.5	227612	11.6	1957770

Джерело: розраховано авторами за даними Держстату України [32].

Низька частка імпорту товарів у валовому нагромадженні на тлі неспроможності вітчизняної науки продукувати інноваційно й технологічно новітні товари свідчить про консерватизм у промисловій політиці та задіяння у виробництві морально та технічно застарілого устаткування, що не відповідає вимогам науково-технічного прогресу.

За даними Держстату України, у 2020 р. суттєво зросла частка імпортованих товарів у роздрібній мережі, сягнувши найбільших показників із 2005 р. [26]. Частка імпортованої продовольчої продукції збільшилась за 2005–2020 рр. більше ніж удвічі, частка непродовольчих товарів також суттєво зросла, хоч і не так кричуще (рис. 7).

На ринках продовольчої продукції помітне потужне посилення імпортової складової у 2020 р. відносно 2017 р. у таких групах товарів, як: харчові олії та жири (більш ніж у 2 рази за відповідний період), цукрові кондитерські вироби (на 78 в. п), хлібобулочні та борошняні кондитерські вироби (на 61 в. п). Поряд з цим зростання за 2017–2020 рр.

(хоча і нижчими темпами) відмічено за групами: молочні продукти (на 37.5 в. п.), безалкогольні напої (на 34.9 в. п.), свіжі фрукти та овочі (на 20.8 в. п.) та інші продовольчі товари (на 22.1 в. п.). При цьому доречно відзначити, що зростання попиту на українському продовольчому ринку за деякими категоріями товарів, зокрема свіжі фрукти і овочі, вже задовольняється здебільшого завдяки імпорту (майже 53 % у 2020 р.) [26]. Тому виникає загрозна тенденція, за якої вітчизняна харчова промисловість вже не забезпечує зростаючий попит населення.

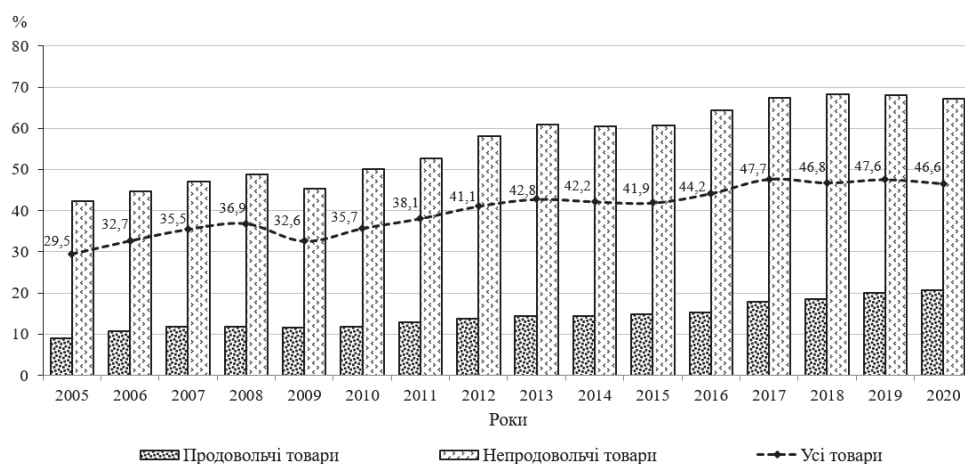

Рис. 7. Частка імпортованих товарів в обсягу продажу підприємств роздрібною торгівлі

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [26].

Ще більш невтішною виглядає ситуація на ринку непродовольчих товарів. У цьому сегменті споживчого ринку тенденція збільшення імпортованої продукції спостерігається за більшістю товарних позицій – не тільки високотехнологічних, але й практично за всіма видами продукції легкої промисловості. Вітчизняне виробництво переважно не в змозі випускати конкурентоспроможну за якістю продукцію, а отже, маємо ситуацію, коли завдяки імпорту задовольняється 92.8 % внутрішнього попиту в одязі та білизні з тканин, 92.5 % – у взутті [26]. Водночас розширення попиту населення в товарах повсякденного вжитку є об'єктивним явищем і повинно спрацьовувати на розвиток власної країни, а не інших.

Залежність насичення внутрішнього ринку від зовнішньої торгівлі наразі актуалізує проблематику державного регулювання експортно-імпортними потоками. Структура формування товарної пропозиції внутрішнього товарного ринку України в цілому свідчить про значні диспропорції промислового потенціалу та потреб внутрішнього ринку, а також відображає суттєвий тиск з боку імпорту. Основою ефективного функціонування та розвитку внутрішнього ринку повинна стати конкурентоспроможна вітчизняна продукція, що може бути забезпечена у результаті впровадження стратегії селективного імпортозаміщення [28].

Однак ця стратегія повинна супроводжуватись одночасним зростанням експортної орієнтованості промислового виробництва у поєднанні з ефективним експорт-просуванням України на зарубіжних ринках.

Впровадження стратегії неоіндустріального імпортозаміщення в Україні.

Неоіндустріалізація є загальносвітовим трендом у післякризовий (2009 р.) період [33]. У нових умовах сучасна промислова політика реалізується в контексті посилення конкуренції за види промислової діяльності, що мають найбільший потенціал у частині створення вартості [34].

Як свідчить аналіз праць, присвячених цій проблемі, основною відмінною рисою неоіндустріального розвитку є те, що велика частина валового національного продукту (ВНП) формується завдяки виробництвам, заснованих на технологічних та інституційних інноваціях і вбудованих у глобальні ланцюги створення вартості [35].

Стосовно імпортозаміщення, неоіндустріалізація означає відновлення втрачених у 1990-ті роки ланок виробничих ланцюгів у машинобудуванні, радіоелектроніці, приладобудуванні, легкій, харчовій промисловості на новій технологічній основі, з одного боку, і на ресурсній базі розвинутого сировинного комплексу, з іншого. Отже, ініціювання неоіндустріального імпортозаміщення означає як баланс участі української економіки у глобальній системі поділу праці, так і реалізацію національного інноваційного потенціалу у вітчизняній промисловості.

Стратегія неоіндустріального імпортозаміщення в Україні може бути реалізована через подолання бар'єрів (організаційних, інституційних, технологічних), які стають за завади впровадження моделі неоіндустріальної економіки.

Цілеспрямовано і в найкоротші терміни приступити до формування необхідних для неоіндустріального імпортозаміщення інститутів і державі, і бізнесу заважає деінституціалізація структурної політики. Вона виявляється у деформації довгострокових економічних інтересів держави та відсутності дієвих стратегій промислового розвитку, які об'єднують інтереси держави, сировинного і переробного бізнесу, великого, середнього і малого підприємництва, фінансових фірм і промислових підприємств. Деінституціалізація економічної політики держави посилюється суб'єктивними чинниками – сировинним лобі, політичними інтересами збереження рентно-сировинної моделі, недостатнім розумінням владою наслідків технологічної деградації промисловості та втрати її суб'єктами конкурентоспроможності на внутрішньому ринку.

Проблема в основному полягає не в тому, що державою або самими господарюючими суб'єктами неправильно обрано стратегічні напрями розвитку виробництва, а в тому, що в країні відсутні інституційні умови для переходу до неоіндустріальної моделі розвитку, не створено необхідних інститутів.

Діючі в Україні інститути (законодавство, моральні норми тощо) стимулюють господарюючих суб'єктів до отримання доходів не через підвищення ефективності бізнесу і забезпечення конкурентних переваг шляхом модернізації виробництва і використання інновацій, а завдяки пошуку ренти, участі у тіньовій економічній діяльності, політичній та бюрократичній корупції, здійсненню інших правопорушень. Сформовані інститути не створюють умов для успішної конкуренції на світових ринках ще й тому, що істотно підвищують витрати і ризики господарської діяльності.

Серед специфічних інституційних бар'єрів, які перешкоджають ефективності вжитих державою зусиль з розвитку імпортозаміщення, можна виділити: низьку ефективність державних інвестиційних витрат, консервацію низького рівня розвитку інститутів ринку в ренто-сировинній моделі економіки та негативні інституційні зовнішні ефекти (екстерналії).

Імпортозаміщення в українській економіці, що стикається з бар'єром *неефективності державних інвестицій*, не може мати неоіндустріальний характер. Головна причина цього – інвестиційна: домінування інвестицій з короткостроковим ефектом, орієнтованих на кон'юнктуру сировинного і фінансового ринків. У результаті інвестиції, які б дали змогу розпочати випуск у країні конкурентоспроможної продукції для внутрішнього ринку, здійснюються точково, без урахування реальної потреби промисловості в оновленні засобів виробництва, у фінансуванні НДДКР.

Нерозвинені ринкові інститути стримують зростання підприємницької активності й позбавляють ефективної державної підтримки переробні та високотехнологічні галузі. Наявні в Україні як зовнішні ринкові інститути (органи державного управління, закони і постанови, суди), так і внутрішні (контракти, права власності, конкуренція, механізми ціноутворення), знаходяться на низькому рівні розвитку і не забезпечують ані повноцінну взаємодію бізнесу і влади, ані його необхідну підтримку.

Негативні інституційні зовнішні ефекти (екстерналії) являють собою небажані для суб'єктів імпортозаміщення наслідки функціонування інститутів, спеціально створених для ініціювання цього процесу. А для подолання цих наслідків, в свою чергу, потрібне створення нових інститутів; у подальшому такий цикл "інститутотворення" може повторюватися багато разів.

Причина появи інституціональних екстерналій полягає в складному і неоднозначному ефекті від створення державою нових формальних інститутів, в "ламанні" первинних цілей на користь різноманіття економічних інтересів, лобі різних груп агентів. У підсумку одні й ті ж зусилля держави щодо зміни системи інститутів у сфері промислової політики, регулювання інвестування переробних виробництв та інно-

вацій можуть дати як бажані, так і небажані для імпортозаміщення результати. Таким чином, можна виділити інституційні екстерналії неоіндустріального імпортозаміщення, що виявляються у:

- низькому попиту на інновації, наслідком чого є те, що, практично в зародковому стані знаходиться ринок інноваційної продукції та необхідна інфраструктура. Низьким є рівень комерціалізації результатів наукових досліджень і розробок. Відсутня система інформаційної підтримки ринку інновацій, а також система обміну інформацією між розробниками та потенційними інвесторами. Досить повільно розвивається мережа сучасних інноваційних структур (венчурні фонди, технопарки, бізнес-інкубатори тощо);

- погіршенні інвестиційного клімату в переробних галузях через бюрократизацію інвестиційних рішень держави у міру розвитку законодавчого забезпечення промислової політики, водночас із трансляцією всередину зовнішніх шоків;

- зростанні невизначеності інвесторів щодо перспектив внутрішнього попиту на продукцію кінцевого споживання, що відповідає міжнародним технологічним стандартам;

- недостатньому фінансуванні державою цільових програм за пріоритетами, що пов'язані з національними конкурентними перевагами, зокрема без надання пільгових кредитів і державних гарантій під інвестиції для закупівлі капіталоемного вітчизняного обладнання тощо.

Реальність такої парадоксальної небезпеки позитивних структурних зрушень можна пояснити тим, що всі спроби модернізації української промисловості (створення технопарків та інноваційних кластерів) обумовлена не технологічним проривом, а спіловер-ефектом. Він полягає в отриманні вигоди не стільки від впровадження інновацій, скільки від його побічних ефектів – поліпшення іміджу, підвищення кредитоспроможності, створення нових робочих місць, покращання відносин з владою тощо. В умовах існуючих інституційних бар'єрів дія спіловер-ефекту призводить до того, що імпортозаміщення в українській промисловості відбувається у вигляді імітації вже створених за кордоном і застарілих технологій і в спробі їх відтворення на вітчизняних підприємствах.

Усі інституційні бар'єри неоіндустріального імпортозаміщення – як загальні, так і специфічні – знаходяться в тісному взаємозв'язку з проблемою технологічного відставання української економіки. У результаті виникає особливий бар'єр – *технологічний*. Він являє собою стійку самопідтримувану ситуацію, в якій розвиток у країні конкурентоспроможних високотехнологічних виробництв для заміщення імпорту стримується несприятливим інституційним середовищем. У свою чергу, таке середовище з сукупністю інституційних бар'єрів підтримується умовами, в яких реалізується рентно-сировинна модель економіки країни.

Подолання технологічного бар'єру фактично означає "запуск" технологічного мультиплікатора, дія якого виявляється в каталізації випуску менш технологічних виробництв більш високотехнологіч-

ними. Це вимагає безперешкодного трансферу технологій з наукоємних і високотехнологічних секторів до переробних галузей промисловості. Фактично подолання технологічного бар'єру має бути ознаменоване інституційним забезпеченням формування нових технологічних і науково-виробничих платформ для інтенсивного насичення внутрішнього ринку конкурентоспроможними товарами. Для того щоб імпортозаміщення сприяло відновленню конкурентоспроможної переробної промисловості й "запустило" технологічний мультиплікатор, необхідні системні інституційні перетворення.

Висновки. Неоіндустріалізація, що пов'язана зі структурними зрушеннями в економіці розвинених країн, обумовленими розвитком новітнього VI технологічного укладу й "Індустрії 4.0", та імпортозаміщення знаходяться у функціональному причинно-наслідковому зв'язку, що об'єднує їх у системі структурних перетворень економіки. Попри глобальний характер неоіндустріального шляху, для української економіки, деіндустріалізація якої ускладнила прискорений розвиток несиловинного експорту, імпортозаміщення є головним джерелом неоіндустріалізації.

Основними принципами неоіндустріального імпортозаміщення, що визначають відмінність комплексу інструментів автаркічного й наздоганяючого імпортозаміщення, є: обумовленість структурними перетвореннями і розвитком економічних відносин у відтворювальній сфері; стратегічне планування, що поєднує короткостроковий протекціонізм і стимулювання інноваційного розвитку промисловості; пріоритетне заміщення імпорту засобів виробництва і випереджаючий імпорт технологій у рамках державно-приватного партнерства.

Упродовж усього періоду незалежності внутрішній ринок в Україні відігравав другорядну роль. Національні виробники і споживачі, як правило, орієнтувалися на привабливіші зовнішні ринки та більш конкурентоспроможну імпортну продукцію. У такій моделі економічного розвитку хронічно нагромаджувалися макроекономічні дисбаланси та девальваційний потенціал.

Сучасний кризовий стан української економіки (значне нагромадження зовнішнього боргу, відставання за макроекономічними показниками від країн-сусідів, стагнація виробництва промислової продукції, негативна динаміка внутрішнього капітального інвестування) вимагає першочергової концентрації зусиль і розроблення заходів державної політики у сфері відновлення зростання внутрішнього ринку (зменшення імпортозалежності національної економіки; сприяння розвитку малого та середнього бізнесу; поліпшення умов реалізації людського потенціалу; зміцнення інституційної основи національної економіки, її декриміналізація та детінізація).

Тенденція до нарощування частки імпорту на внутрішньому ринку України не відповідає національним економічним інтересам і гальмує потенціал розвитку національного виробництва. Констатовано, що:

розвиток внутрішнього ринку головним чином підтримується імпортом (переважання темпів зростання імпорту над темпами зростання випуску); структуру українського імпорту складає високотехнологічна продукція, енергоносії та товари кінцевого споживання; посилюється імпортний вектор у структурі споживання (зростає частка імпорту в кінцевому споживанні товарів як продовольчого, так і непродовольчого спрямування); значно скорочується частка імпорту у структурі валового нагромадження, що є основою інноваційного розвитку і детермінантою модернізаційних зрушень в економіці України.

Для реалізації стратегії неоіндустріального імпортозаміщення в Україні необхідно забезпечити подолання бар'єрів (організаційних, інституційних, технологічних), які стають на заваді впровадження моделі неоіндустріальної економіки, що передбачає виконання такого комплексу умов: формування сприятливого інституційного режиму для розвитку імпортозамінних виробництв, цілеспрямований вихід на інституційну траєкторію неоіндустріального розвитку, формування необхідного інституційного середовища з розробленням загальноекономічної програми неоіндустріального імпортозаміщення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична доповідь НІСД до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2020 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717>.
2. Aslund A., Dabrowski M. Challenges of Globalization: Imbalances and Growth, 2015. URL: <https://www.researchgate.net/publication/227441550>.
3. Adam S. Posen. The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era – 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy>.
4. Genereux F. (2017). Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*. 17 February. URL: <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf>.
5. Krugman P. Thinking About a Trade War. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html>.
6. Noland M., Robinson S., Moran T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign, Peterson Institute for International Economics (PIIE). Briefing 16-6. P. 17-39. URL: <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf>.
7. Irwin Douglas A. Import substitution is making an unwelcome comeback. 2020. URL: <https://www.piie.com/blogs/trade-and-investment-policy-watch/import-substitution-making-unwelcome-comeback>.
8. Irwin Douglas A. The rise and fall of import substitution. 2020. URL: <https://www.piie.com/publications/working-papers/rise-and-fall-import-substitution>.
9. Long Guoqiang China's Sustainable Trade Strategy. International Institute for Sustainable Development. 2010.

10. Shafaeddin, Mehdi & Pizarro, Juan (2007). From Export Promotion to Import Substitution; Comparative Experience of China and Mexico. URL: https://www.researchgate.net/publication/24115101_From_Export_Promotion_To_Import_Substitution_Comparative_Experience_of_China_and_Mexico.
11. Epshtein D. Business Source Premier. Problems of Economic Transition, 59 (Import Substitution and Neo-Industrialization). 2017. P. 186-201.
12. Adewale A. R. Import substitution industrialisation and economic growth – Evidence from the group of BRICS countries. *Future Business Journal*. 2017. № 3. 138-158. DOI: 10.1016/j.fbj.2017.06.001.
13. Мазаракі А. А., Мельник Т. М., Юхименко В. В. та ін. Стратегія посткризового розвитку зовнішньоекономічного сектору України; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2014. 652 с.
14. Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціональний аналіз; за ред. В. О. Точиліна. Київ: ІЕП НАН України, 2009. 640 с.
15. Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр.; за ред. М. І. Скрипниченко. Київ: ІЕП НАН України, 2015. 544 с.
16. Цап М. В., Палінчак М. М., Стебляк Д. М. Сутнісні характеристики процесу імпортозаміщення та його ролі в соціально-економічному розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 18(3). С. 118-122. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/18_3_2018ua/26.pdf.
17. Якубовський М. М. Внутрішній ринок як дзеркало проблем української промисловості. *Економіка України*. 2012. № 8. С. 4-15.
18. Лупак Р. Л. Державна політика імпортозаміщення в системі забезпечення економічної безпеки України: пріоритети та інструменти реалізації: монографія. Львів: АТБ, 2018. 527 с. URL: http://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/Ekonomiky/Docs/2018_Monografiya_Lupak_R_L.pdf.
19. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? М.: ИЛА, 1992. 337 с.
20. Линдерт П. Х. Экономика мирохозяйственных связей. М.: Прогресс, 1992. 518 с.
21. Ляшенко В. І., Котов Є. В. Україна ХХІ: неоіндустріальна держава або "крах проекту"?: монографія; НАН України, Ін-т економіки пром-сті; Полтавський ун-т економіки і торгівлі. Київ, 2015. 196 с.
22. Дейнеко Л. В., Шовкун І. А., Шелудько Е. І. та ін. Неоіндустріальна трансформація промислового потенціалу України: кол. монографія; за ред. Л. В. Дейнеко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". Київ, 2016. 278 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/277.pdf>.
23. Schütz F. Co-shaping the Future in Quadruple Helix Innovation Systems: Uncovering Public Preferences Toward Participatory Research and Innovation. *The Journal of Design, Economics, and Innovation*. 2019. Vol. 5. P. 2. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405872618301394>.
24. Veblen, T. (2010). Why is Economics Not an Evolutionary Science? E: CO Issue, Vol. 12. № 2. P. 41-69.
25. Статистика зовнішнього сектору України за методологією 6-го видання "Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції" (МВФ, 2009). НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#4>.

26. Статистична інформація Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html.
27. European Statistical Recovery Dashboard. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/recovery-dashboard>.
28. Мельник Т. М., Пугачевська К. С. Імпортозалежність економіки України і пріоритети селективного імпортозаміщення. *Економіка України*. 2016. № 4. С. 29-44.
29. Зовнішня торгівля товарами. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#3>.
30. Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління. *Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки*: наук. доп.; за ред. В. М. Гейця. Київ: ІЕП НАН України, 2014. 92 с.
31. Якубовський М. М. Внутрішній ринок як дзеркало проблем української промисловості. *Економіка України*. 2012. № 8. С. 4-15.
32. Статистичний збірник "Таблиця "Витрати-випуск" України в основних цінах" за відповідні роки. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
33. European Commission (2014). A Europe 2020 Initiative. Reindustrialising Europe: Member States' Competitiveness Report. 2014, 281 p.
34. Lütkenhorst W., Altenburg T., Pegels A., Vidican G. (2014). Green industrial policy: Managing transformation under uncertainty. Bonn: DIE. 51 S.: Ill. Discussion Paper 28.
35. Olivier Cattaneo, Gary Gereffi. The World Bank, (2010). Global value chains in a postcrisis world: a development perspective; Cornelia Staritz (Ed.). The International Bank for Reconstruction and Development, 391 p.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2021.

Mazaraki A., Melnyk T. Neo-industrial import substitution strategy in Ukraine.

Background. The high level of the country's dependence on imports of goods and services leads to significant vulnerability of its economy to market fluctuations, adverse price trends in the world market and threatens the competitiveness of domestic production and exports.

The analysis of recent research and publications reveals that the problems of import contribution to the process of commodity saturation of Ukraine's domestic market, structural changes identification, strategic priorities and institutional transformations in the state implementation of import substitution policy need in-depth study.

The **aim** of this paper is to study implementation possibilities of the strategy of neo-industrial import substitution in the economy of Ukraine.

Materials and methods. Modern scientific concepts, theoretical work on development and analysis of internal market functioning, statistical data are theoretical and methodological basis of this paper. Methods of statistical analysis, synthesis, grouping and graphical representation of the results were used to achieve the research purpose and implementation of the tasks.

Results. The concept of neo-industrial import substitution is considered. The present state of Ukraine's domestic market development and foreign trade is analyzed, the determinants of import dependence of Ukraine's economy are defined. Thus, problematic issues of institutional support for the implementation of neo-industrial import substitution strategy in Ukraine are outlined, the proposals for its realization are made.

Conclusion. Thus, we believe that it is necessary to overcome barriers (organizational, institutional, technological) that hinder the implementation of neo-industrial economy model for realization of neo-industrial import substitution strategy in Ukraine.

It provides performance of a set of conditions: the formation of a favorable institutional regime for the development of import-substituting productions, purposeful outing to the institutional trajectory of neo-industrial development, the formation of necessary institutional environment with general economic program development of neo-industrial import substitution.

Keywords: foreign trade, import, domestic market, import substitution, import dependence, neo-industrial import substitution, structure of import use.

REFERENCES

1. Analitichna dopovid' NISD do shhorichnogo Poslannja Prezydenta Ukrai'ny do Verhovnoi' Rady Ukrai'ny pro vnutrishnje i zovnishnje stanovyshe Ukrai'ny u 2020 r. [NISS Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine on the Internal and External Situation of Ukraine in 2020]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717> [in Ukrainian].
2. Åslund, A., & Dabrowski, M. (2015). Challenges of Globalization: Imbalances and Growth, Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/227441550> [in English].
3. Adam S., Posen. The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era – 2018. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy> [in English].
4. Genereux, F. (2017). Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*. 17 February. Retrieved from <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf> [in English].
5. Krugman, P. Thinking About a Trade War. 2018. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html> [in English].
6. Noland, M., Robinson, S., & Moran, T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign, Peterson Institute for International Economics (PIIE). Briefing, 16 (6), 17-39. Retrieved from <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf> [in English].
7. Irwin A., Douglas (2020). Import substitution is making an unwelcome comeback. Retrieved from <https://www.piie.com/blogs/trade-and-investment-policy-watch/import-substitution-making-unwelcome-comeback> [in English].
8. Irwin A., Douglas. The rise and fall of import substitution (2020). Retrieved from <https://www.piie.com/publications/working-papers/rise-and-fall-import-substitution> [in English].
9. Long Guoqiang China's Sustainable Trade Strategy (2010). International Institute for Sustainable Development [in English].
10. Shafaeddin, Mehdi & Pizarro, Juan (2007). From Export Promotion to Import Substitution; Comparative Experience of China and Mexico. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/24115101_From_Export_Promotion_To_Import_Substitution_Comparative_Experience_of_China_and_Mexico [in English].
11. Epshtein, D. (2017). Business Source Premier. Problems of Economic Transition, 59 (Import Substitution and Neo-Industrialization), 186-201 [in English].
12. Adewale, A. R. (2017). Import substitution industrialisation and economic growth – Evidence from the group of BRICS countries. *Future Business Journal*, 3, 138-158. DOI: 10.1016/j.fbj.2017.06.001 [in English].
13. Mazaraki, A. A., Mel'nyk, T. M., Juhymenko, V. V. ta in. (2014). *Strategija postkryzovogo rozvytku zovnishn'oekonomichnogo sektoru Ukrai'ny [Post-crisis development strategy of foreign economic sector of Ukraine]*. A. A. Mazaraki (Ed.). Kyiv: Kyi'vs'kyj nacional'nyj torgovel'no-ekonomichnyj universytet [in Ukrainian].

14. Rynky real'nogo sektora ekonomiky Ukrainy: strukturno-instytucional'nyj analiz [Real sector markets of the economy of Ukraine: structural and institutional analysis] (2009). V. O. Tochylin (Ed.). Kyiv: IEP NANUkrai'ny [in Ukrainian].
15. Modeli identyfikacii' makroekonomichnyh dysbalansiv v Ukraini [Models for identifying macroeconomic imbalances in Ukraine] (2015). M. I. Skrypnichenko (Ed.). Kyiv: IEP NANUkrai'ny [in Ukrainian].
16. Cap, M. V., Palinchak, M. M., & Steblak, D. M. (2018). Sutnisni harakterystyky procesu importozamishhennja ta jogo roli v social'no-ekonomichnomu rozvytku [Essential characteristics of import substitution process and its role in socio-economic development]. *Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 18(3), 118-122. Serija: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove gospodarstvo. Retrieved from http://www.visnyk-ekonom.uzhnu.uz.ua/archive/18_3_2018ua/26.pdf [in Ukrainian].
17. Jakubovs'kyj, M. M. (2012). Vnutrishnij rynek jak dzerkalo problem ukrai'ns'koi' promyslovosti [Domestic market as a mirror of the problems of Ukrainian industry]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 8, 4-15 [in Ukrainian].
18. Lupak, R. L. (2018). Derzhavna polityka importozamishhennja v systemi zabezpechennja ekonomichnoi' bezpeky Ukrainy: priorityty ta instrumenty realizacii' [State policy of import substitution in the system of economic security of Ukraine: priorities and implementation tools]. Retrieved from http://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/Ekonomiky/Docs/2018_Monografiya_Lupak_R._L.pdf [in Ukrainian].
19. Prebish, R. (1992). *Periferijnyj kapitalizm: est' li emu al'ternativa?* [Peripheral capitalism: is there an alternative?]. Moscow: ILA [in Russian].
20. Lindert, P. H. (1992). *Jekonomika mirohozjajstvennyh svjazej* [Economics of World Economic Relations]. Moscow: Progress [in Russian].
21. Ljashenko, V. I., & Kotov, Je. V. (2015). *Ukrai'na XXI: neoindustrial'na derzhava abo "krah projektu"?* [Ukraine XXI: neo-industrial state or "collapse project"?]. Kyiv [in Ukrainian].
22. Dejneko, L. V., Shovkun, I. A., Shelud'ko, E. I. ta in. (2016). *Neoindustrial'na transformacija promyslovogo potencialu Ukrainy* [Neo-industrial transformation of Ukraine's industrial potential]. L. V. Dejneko (Ed.). Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/277.pdf> [in Ukrainian].
23. Schütz, F. (2019). Co-shaping the Future in Quadruple Helix Innovation Systems: Uncovering Public Preferences toward Participatory Research and Innovation. *The Journal of Design, Economics, and Innovation*. Vol. 5. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405872618301394> [in English].
24. Veblen, T. (2010). Why is Economics Not an Evolutionary Science? *E: CO* Vol. 12. 2, 41-69 [in English].
25. Statystyka zovnishn'ogo sektoru Ukrainy za metodologijeju 6-go vydannja "Kerivnyctva z platizhnogo balansu ta mizhnarodnoi' investycijnoi' pozycii" (MVF, 2009) [Statistics of external sector of Ukraine according to the methodology of the 6th edition "Guidelines on balance of payments and international investment position" of the NBU]. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#4> [in Ukrainian].
26. Statystychna informacija Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrainy [Statistical information of the State Statistics Service of Ukraine]. www.ukrstat.gov.ua/operativ. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html [in Ukrainian].
27. European Statistical Recovery Dashboard. Eurostat. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/recovery-dashboard> [in English].
28. Mel'nyk, T. M., & Pugachevs'ka, K. S. (2016). Importozalezhnist' ekonomiky Ukrainy i priorityty selektivnogo importozamishhennja [Import dependence of Ukraine's economy and priorities of selective import substitution]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 4, 29-44 [in Ukrainian].

29. Zovnishnja torgivlja tovaramy [Foreign trade in goods]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external#3> [in Ukrainian].
30. Ekonomichna skladova Ugody pro asociaciju mizh Ukrai'noju ta JeS: naslidky dlja biznesu, naseleennja ta derzhavnogo upravlinnja [Economic component of the EU-Ukraine Association Agreement: impact for business, population and public administration]. *Integration opportunities of Ukraine: perspectives and consequences: scientific report*. V. M. Gejec' (Ed.) (2014). Kyiv: IEP NAN Ukrai'ny [in Ukrainian].
31. Jakubovs'kyj, M. M. (2012). Vnutrishnij rynek jak dzerkalo problem ukrai'ns'koi promyslovosti [Domestic market as a mirror of the problems of Ukrainian industry]. *Ekonomika Ukrai'ny – Economy of Ukraine*, 8, 4-15 [in Ukrainian].
32. Statystychnyj zbirnyk "Tablycja "Vytraty-vypusk" Ukrai'ny v osnovnyh cinah" za vidpovidni roky [Statistical collection "Table" Costs-issue "of Ukraine in basic prices" for the respective years]. *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
33. European Commission (2014). A Europe 2020 Initiative. Reindustrialising Europe: Member States' Competitiveness Report [in English].
34. Lütkenhorst, W. Altenburg, T., Pegels, A., & Vidican, G. (2014). Green industrial policy: Managing transformation under uncertainty. Bonn: DIE. 51 S.: Ill. Discussion Paper 28 [in English].
35. Olivier, Cattaneo, & Gary, Gereff. The World Bank (2010). Global value chains in a postcrisis world: a development perspective. Cornelia Staritz (Eds). The International Bank for Reconstruction and Development [in English].

УДК 316:330.14.011

JEL Classification: A13, E22, F63, J24, M14

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)02](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)02)

КУРНОСЕНКО Анастасія,
аспірант кафедри економіки
та фінансів підприємства
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: a.kurnosenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3189-1489

СИТНИК Ганна,
д. е. н., доцент, професор кафедри економіки
та фінансів підприємства
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: h.sytnyk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4189-180X

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ

На основі історичної ретроспекції розвитку теорії соціального капіталу ідентифіковано етапи її еволюції, передумови та підходи до формування. Визначено основні сутнісні характеристики досліджуваного поняття, сформульовано його авторське бачення, представлено структуру концепту "соціального капіталу".

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, мережа зв'язків, норми, інституційне середовище.

Постановка проблеми. Зміна світогляду суспільства, що виявляється у становленні економіки знань, обумовила виникнення в науковому обігу низки сучасних концепцій, які вносять ясність у першопричини сучасного стану суспільства. Наразі в науковому середовищі триває активний дискурс щодо поняття "соціальний капітал". Це зумовлено процесом його становлення як повноцінної наукової теорії, що віддзеркалює та пояснює важливі суспільні процеси.

Продуктом зміни свідомості людства є еволюція світового господарського розвитку. Постійна комунікація та процес соціалізації висувають нові вимоги до економіки та господарського механізму. Так, наразі ми маємо чіткі періоди технологічних змін, до яких людство на підсвідомому рівні було готове і потребувало цього. Навряд чи такі зміни мали місце, якби: по-перше, не відбувався би процес обміну інформацією між країнами; по-друге, всі країни існували б в закритому середовищі і були захищені від співпраці один з одним; по-третє, не існувала би проблема обмеженості ресурсів. Тобто значною мірою ці процеси відбувались завдяки постійному функціонуванню соціального капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення науковцями "нової сили", яка впливає на установлені закономірності функціонування соціально-економічного простору, активізувало наукові пошуки в цьому напрямі. Як результат наявні значні обсяги публікацій стосовно концепту соціального капіталу. Концептуалізація теорії соціального капіталу та його практичне застосування не стали кінцевим

© Курносенко А., Ситник Г., 2021

етапом у його розвитку, оскільки сфера її поширення є досить великою. Наразі тривають активні дискусії стосовно доведення значущості соціального капіталу, визначення його характерних рис, способів оцінки, механізмів управління тощо. Враховуючи наукові здобутки попередників, дослідження сучасних авторів націлені на конкретизацію та доповнення теорії.

Так, Л. Райан пропонує звернути увагу на напрямки "слабких зв'язків" (зв'язки поза межами групи, організації тощо), а саме різницю між горизонтальним та вертикальним соціальним капіталом. Автор наголошує на необхідності встановлення саме вертикальних "слабких зв'язків", які скорочують соціальну дистанцію та відкривають доступ до більших ресурсів [1].

Про неоднозначність та багатовимірність соціального капіталу згадували у своїй праці М. Мембела-Поллан та Х. А. Пена-Лопес. Автори, спираючись на критичні зауваження до теорії соціального капіталу, намагаються структурувати її в трьох підходах (перспективах) майбутніх досліджень: індивідуалістичному, комунітарному та мікросоціальному [2].

За ініціативою Світового банку, у 2016 р. К. Гамільтоном, Дж. Хеллівеллом та М. Вулкоком проведено дослідження "Соціальний капітал, довіра та добробут в оцінці національного багатства" ("*Social Capital, Trust, and Well-being in the Evaluation of Wealth*"), метою якого було запропонувати більш широку оцінку національного багатства країн, яка буде містити суб'єктивні дослідження соціального капіталу населення [3].

Активні наукові розвідки стосовно концепту соціального капіталу свідчать про те, що теорія соціального капіталу має вагомe значення для соціально-економічного розвитку. Так, концептуальні основи соціального капіталу використовують при дослідженні причин бідності, розподілу обмежених ресурсів, поширення *COVID-19* тощо. Отже, значний обсяг публікацій, присвячених темі соціального капіталу, вимагає їх чіткого структурування та конвергенції в єдину багатогранну концепцію. Адже досі немає загальноприйнятого чіткого трактування цього поняття та його характерних рис. Ряд спірних питань та перспектив у цій концепції визначають актуальність дослідження та формують його мету.

Метою статті є ідентифікація та періодизація основних етапів еволюції концепції соціального капіталу на основі дослідження природи його виникнення та характеристики ключових моментів, які вплинули на подальше становлення теорії, визначення основних сутнісних ознак та структури соціального капіталу.

Матеріали та методи. Для вирішення поставленої мети досліджено праці закордонних та вітчизняних науковців з проблематики соціального капіталу. Для ідентифікації та періодизації етапів розвитку концепції соціального капіталу застосовано методи історичного та

логічного узагальнення. Ідентифікація сутнісних ознак та визначення поняття соціального капіталу ґрунтувалась на використанні методів аналізу та синтезу, порівняння та узагальнення.

Результати дослідження. Є маса прикладів, коли ідею, що існує в наш час, вже колись давно проголошено, але не прийнято. Так само можна сказати і про концепцію соціального капіталу. Попри те, що концепція соціального капіталу є відносно новою, можна прослідкувати певний процес еволюції наукових поглядів, який призвів до її формування (табл. 1). Його ідеї описувались окремими вченими і відчувались на інтуїтивному рівні, проте для загалу ці ідеї були незрозумілими, в них не вбачали практичного значення.

Таблиця 1

Ідентифікація та періодизація етапів еволюції теорії соціального капіталу

Етап	Період, роки	Економічні передумови	Коротка характеристика
Перший: <i>латентний</i>	1916–1985	Індустріалізація та активний розвиток промисловості	Створення підґрунтя для формування концепції. Накопичення окремих "вузьких" досліджень щодо впливу комунікації, норм, правил на суспільні процеси
Другий: <i>концептуалізація</i>	1986–2000	Зміна економічної кон'юнктури, перегляд усталених моделей управління (перехід до стратегічного управління), зростання ролі нематеріальних чинників у формуванні економічних результатів, перехід до постіндустріальної епохи	Усвідомлення значення нематеріальних чинників у розвитку суспільства, рівні його добробуту; введення в науковий обіг поняття "соціальний капітал"; плюралізм підходів до дослідження соціального капіталу за дисциплінарною ознакою
Третій: <i>конвергенція</i>	з 2001 донині	Функціонування постіндустріальної (інформаційної) економіки у розвинених країнах, нові екологічні виклики, що впливають на економіку; перегляд моделей управління, глобалізація, експоненційне зростання впливу нематеріальних чинників на економіку	Конвергенція підходів до дослідження соціального капіталу; реалізація міждисциплінарних дослідницьких програм під егідою Світового банку; імплементація окремих методологічних положень в практику (створення та імплементація методик оцінювання соціального капіталу); поглиблення досліджень соціального капіталу на різних структурних рівнях суспільства/ економіки; критика окремих положень

Джерело: розроблено авторами.

Перший етап формування концепції соціального капіталу (див. табл. 1) можна визначити як *латентний*. Цьому періоду притаманний накопичувальний характер стосовно уявлень про соціальний капітал. Ідеї виникнення концепту соціального капіталу передують становлення теорії людського капіталу, яка виникла для обґрунтування рівня впливу людських якостей на господарський процес. Вроджені та набуті якості індивіда без належного обміну та розповсюдження не зможуть конвертуватись в матеріальні вигоди та проходити нарощення – це загальна теза, яка наводила на думку про наявну мережу зв'язків, яка сприяє такому процесу.

Представників цього етапу, які висвітлювали більш конкретні аспекти соціального капіталу, зокрема через опис людського впливу на нього, зазначено у працях Г. Беккера [4], Г. Лоурі [5] та ін.

Наукові здобутки цих учених стали підґрунтям для концептуалізації теорії соціального капіталу, оскільки фундатори концепції роблять посилання саме на ці джерела. Отже, поява обґрунтованих досліджень теорії людського капіталу стала основним драйвером для розвитку концепту соціального капіталу. Латентний період розвитку концепції соціального капіталу тривав до моменту конкретизації його змісту у 1983 р. П. Бурдьє [6].

Другий етап розвитку теорії соціального капіталу (*табл. 1*) можна ідентифікувати як "*концептуалізацію*". Цей період бере початок від першого його обґрунтування П. Бурдьє в праці "Форми капіталу" [6] в 1983 р. та подальшим його розповсюдженням в науковому просторі. Хвилю розвитку теорії соціального капіталу підхопили також Ф. Фокуяма [7], Дж. Коулмен [8], Р. Патмен [9], ставши фундаторами нового концепту.

Соціальний капітал явище більшою мірою соціальне, проте природа його виникнення, а тому і вплив, є досить різноманітні. Обґрунтування його феномену виходить за рамки суто соціологічних наук. Тому в межах цього періоду формуються різні наукові течії, які досліджують зміст та роль соціального капіталу з різних позицій. Так, М. Вулкок наводить основні підходи до трактування сутності соціального капіталу, де виокремлює: інституційний, мережевий, комунітарний та синергетичний підходи [10; 11, с. 97]. Ми пропонуємо дещо ширший їх перелік, до якого відносимо:

соціологічний. Цей підхід найбільш повно розкриває сутність соціального капіталу, оскільки характеризує його як засіб функціонування суспільних відносин, який містить різні компоненти та в межах якого ідентифіковано "сильну" та "слабку" мережу зв'язку в суспільстві [12]. В рамках цього підходу можна також виокремити різні напрями досліджень: *мережевий* [10; 11, с. 97], у межах якого акцентується увага на характері та напрямі міжособистісних зв'язків у певному середовищі (М. Грановеттер [12] та ін.); *комунітарний* [10; 11, с. 97], який акцентує увагу на здатності до кооперації, природі формування громад, угруповань та їх впливу (Е. Остром [13], Р. Патмен [9], Ф. Фокуяма [7] та ін.); *ресурсний*, в межах якого розглядаються інвестиції індивідів у соціальні відносини, завдяки чому вони отримують особисті вигоди (Н. Лін [14] та ін.); *індивідуалістичний*, який наголошує на індивідуальному соціальному капіталі, впливі особистих якостей індивіда на формування сталих зв'язків та вигід від них (П. Бурдьє [6], Дж. Коулмен [8], Ф. Фокуяма [7] та ін.);

історичний. Представники цього підходу описували, як під впливом історичних подій формувався соціальний капітал. Можна спостерігати два принципові підходи до визначення логіки його формування: як вертикальну соціалізацію, коли культура передається від покоління до покоління через родинні відносини [5], та як результат формування світогляду нації під впливом історичних подій. Такі дослідження проводили Р. Патмен [9], Г. Лоурі [5], Ф. Фокуяма [7] та ін.;

економічний. За цим підходом соціальний капітал (здебільшого завдяки його компоненті – довіри) позиціонується як засіб генерування всіх інших видів капіталу та розглядається його здатність конвертуватися в економічні вигоди. Представниками цього підходу є Г. Лоурі [5], С. Нек, Ф. Кіфер [15] та ін. Вони розглядали рівень впливу соціального капіталу на економічне зростання країни (шляхом зіставлення економічних показників за різного рівня соціального капіталу), додаткові вигоди та економію, яку отримує компанія від мережі зв'язків та корпоративної культури тощо;

інституціональний. Представники такого підходу стверджують, що соціальний капітал є результатом впливу норм та правил, що саме інститути визначають поведінку суб'єктів (Р. Патмен [9] та ін.). Однією з характеристик соціального капіталу, за Дж. Коулменом [8], є наявність норм та правил, тому певною мірою в кожному з наведених підходів спостерігається інституційний контекст;

політологічний. Увага акцентується суто на макрорівні, соціальний капітал розглядається як фактор розвитку демократичного устрою країн, що виявляється в ступені впливу суспільства на політичні процеси; досліджується рівень довіри до влади, стан формування громадянського суспільства тощо. В рамках цього підходу здійснювали дослідження М. Вулкок [10], Р. Патмен [9] та ін. Характеристики цього підходу схожі на сформований М. Вулкоком [10; 11, с. 97] синергетичний підхід, який, на його переконання, поєднує в собі інституційний та мережевий підходи, де досліджується характер відносин між державними інституціями та громадськими, підприємницькими організаціями;

симбіозний. Представники цього підходу не відштовхуються від конкретного принципу або аспекту соціального життя, а намагаються досліджувати комплексний характер впливу соціального капіталу на суспільство, структурувати існуючі підходи для конкретизації сучасної концепції. Враховуючи розмаїття підходів до трактування концепції соціального капіталу, прихильники наголошують на її багатокомпонентності. Більшість авторів для підкреслення цієї властивості соціального капіталу позиціонують теорію соціального капіталу як "парасолькову концепцію". Цей термін використовується в тому випадку, коли концепт наділений властивістю впливати на різноманітні процеси завдяки наявності різних компонентів, які при цьому є цілісними, і при їх відокремленому функціюванні ефект буде іншим. При порівнянні соціального капіталу з "парасольковою концепцією" думки науковців розходяться у її трактовці. Одні застосовують її для спростування теорії, зауважуючи на тому, що "парасолькова концепція" характеризує розмитість та неоднозначність теорії. Інші вважають, що саме в цьому і є сутність соціального капіталу, і в подальшому становлення теорії повинно відштовхуватись від такої його властивості. Зокрема, така ідея представлена в праці П. Адлера та Сок-Ву Квона [16], дослідження

яких спрямовані на становлення соціального капіталу як багатогранної концепції. Формування такого підходу є початком наступного (третього) етапу розвитку концепції.

Третій етап розвитку теорії соціального капіталу визначено (табл. 1) як період *конвергенції* підходів та прагматизації (імплементації) окремих положень теорії. Він є результатом розвитку міждисциплінарних досліджень та реалізації дослідницьких програм. Відправною точкою цього етапу можна вважати 2001 р., коли після масштабного дослідницького проєкту "Ініціатива щодо визначення, моніторингу та вимірювання соціального капіталу" ("*The initiative on defining, monitoring and measuring social capital*"), ініційованого та проведеного Світовим банком у 1996–2000 рр., презентовано та розпочато практичне використання двох методик: інструмент оцінки соціального капіталу (*Social Capital Assessment Tool, SOCAT*) та інтегрований опитувальник по соціальному капіталу (*Social Capital Integrated Questionnaire, SOCAP IQ*) [17]. В рамках "*The initiative on defining, monitoring and measuring social capital*" обрано 12 проєктів для фінансування Світовим банком [17, с. 1]. Інструмент пройшов експериментальну апробацію в Албанії та Нігерії [18].

Так, у 2003 р. побачила світ публікація Світового банку "Оцінка соціального капіталу: інтегрований опитувальник" ("*Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire*") [18] для впровадження такого інструменту, як Інтегрована анкета для вимірювання соціального капіталу (*SC-IQ*). Представлена в ній методика є своєрідним інструментом для вимірювання показників соціального капіталу в країнах, що розвиваються. Такими показниками визначені: громадські асоціації та мережі; довіра та солідарність; колективні дії та співпраця; інформація та комунікації; соціальна єдність та включення; громадська участь/діяльність [18, с. 5].

Починаючи з 2009 р., в Індексі процвітання окремим субіндексом почали виділяти "соціальний капітал", що є ознакою його зростаючого впливу на рівень розвитку країни, добробут людей [19].

Якщо на другому етапі (етапі *концептуалізації*) розвитку концепції соціального капіталу явно прослідковується дисциплінарний поділ підходів до його вивчення, то в межах третього етапу на тлі конвергенції окремих концепцій та міждисциплінарності дослідницьких програм, імплементації окремих методологічних положень у практичну площину прослідковується також поглиблення наукових розвідок щодо вивчення механізмів формування та проявів впливу соціального капіталу на різних структурних рівнях економіки: підприємства, громади, суспільства в цілому.

Так, відбувалось нарощення наукових праць нових представників різних напрямів: соціологічного – Л. Райан [1] та ін.; економічного – К. Гамільтон, Дж. Хеллівелл [3] та ін.; симбіозного – М. Мембела-Поллан та Х. Пена-Лопес [2] тощо. Підсумком таких активних досліджень було

визначення *видів соціального капіталу*: зобов'язуючий (*Bonding*), зв'язуючий (*Bridging*) та об'єднуючий (*Linking*) [20]; *мережі зв'язків*: горизонтальні та вертикальні [1].

Наразі досі триває третій етап розвитку теорії соціального капіталу, який характеризується суттєвими здобутками у розумінні його змісту та ролі у розвитку суспільства, практичній реалізації окремих методологічних положень, з одного боку, та активним дискурсом та плюралізмом думок щодо концепту соціального капіталу та актуальності його розвитку, з іншого.

Плюралізм концепції соціального капіталу зумовлює низку протиріч у визначенні його сутності, структурних елементів та ключових характеристик. Так, Р. Патмен виділяв такі *складові соціального капіталу*: моральні принципи і норми, соціальні цінності (довіра) та мережа соціальної інфраструктури (способи комунікації та обміну інформацією) [9]. Тобто прослідковується виділення двох принципових компонентів соціального капіталу: *когнітивний*, що включає цінності, зв'язки і принципи та *структурний*, що об'єднує правила, норми та інститути. Норми та правила, довіра, мережа зв'язків та інші його компоненти можна розглядати окремо, проте саме спільне функціонування цих категорій призводить до тих позитивних наслідків, які можна очікувати від соціального капіталу. Тому це можна розглядати як його особливість.

Ф. Фукуяма трактує соціальний капітал як систему неформальних цінностей та норм, яких дотримуються члени громадського руху, та акцентує увагу на культурному контексті його формування [7]. Натомість Дж. Коулмен визначає його як продукт різних асоціацій. Таким чином, соціальний капітал дає змогу індивіду користуватись ресурсами групи, що посилює ресурсний потенціал індивіду [8].

Спостерігаються певні акценти у дослідженні складових соціального капіталу в різних підходах до його вивчення: в *соціологічному* переважають особисті якості індивіда та мережа зв'язків, в *інституційному* – норми та правила, *політологічному* та *економічному* – довіра тощо.

Економіка – це взаємопов'язаний механізм, де функціонують безліч елементів, які і формують економічну теорію. Так само і соціальний капітал – це механізм, який приводить у дію всі соціально-економічні елементи для отримання довго-, чи короткострокових вигід. І це відбувається саме завдяки елементам його складу, які запускають процес соціальної взаємодії. Прояв соціального капіталу може мати як позитивний, так і негативний ефект. Наразі існує низка праць, які описують його здатність призводити до негативних соціальних проявів (Ку-клус-клан, мафія тощо). Проте такі зауваження можна знайти в кожній теорії, і це не буде заперечувати її важливості, а навпаки спонукатиме до вивчення механізму впливу. До прикладу можна взяти теорію міжнародних економічних відносин, де процес глобалізації несе ряд негативних наслідків для окремих суб'єктів, зокрема, втрата національної ідентичності, але на протипагу існує ряд позитивних чинників.

Саме пропорційність складових соціального капіталу в середовищі існування визначає його характер (позитивний чи негативний). Переважання або відсутність одного з елементів може бути причиною його негативного прояву. Процес соціальної взаємодії постійний і незворотний, тому навряд чи концепт соціального капіталу є тимчасовим явищем. Його призначення полягає у регулюванні такої взаємодії.

Саме тому можна говорити про безповоротність процесу його розвитку. Існування активного дослідження та практичного застосування концепту, а також постійної комунікації на різних рівнях свідчить про необхідність його подальшого розвитку. Тут можна відзначити факт розростання меж впливу соціального капіталу від закритого середовища (групи, общини тощо), до становлення його компонентом глобалізаційних процесів та фактором становлення мережевої економіки.

Історична ретроспекція формування концепції соціального капіталу, аналіз поглядів науковців на його сутність, їх синтез та розвиток дав змогу визначити основні сутнісні характеристики поняття "соціальний капітал". Зокрема:

- наявність тісного взаємозв'язку між соціальним та людським капіталом, неможливість їх відокремленого існування, адже саме індивід є носієм здібностей, компетентностей, інтересів і водночас суб'єктом комунікації та обміну ресурсами, формування норм та правил;

- історико-культурний контекст формування соціального капіталу, який виявляється у залежності діючих норм та правил від культурних особливостей суспільства, послідовності та логіки історичних подій, що у підсумку відбивається на рівні розвитку суспільства;

- багаторівневість структури, яка виявляється у системі особистісних стосунків, підтримці соціального оточення, громадській участі, нормах довіри та кооперації;

- залежність характеру соціального капіталу від структури його компонентів: слабкий прояв окремих компонентів може нівелювати позитивні прояви інших або генерувати негативний ефект. Співвідношення і збалансованість окремих елементів структури суттєво визначають ефект від використання соціального капіталу;

- здатність до накопичення та конвертації в інші види капіталу: сформовані стійкі комунікації та укорінені норми і правила здатні розширювати клієнтський капітал підприємства, формувати сприятливі умови для ведення бізнесу, що виявляється у вигляді низьких відсоткових ставок за кредитами тощо;

- механізм отримання додаткових вигід: розширення стійких соціальних зв'язків, наприклад, на рівні підприємства розвиває можливості щодо формування ефективного пулу постачальників, покупців; постійна соціальна взаємодія з клієнтами позитивно впливає на імідж підприємства, підвищує лояльність клієнтів, що забезпечує формування додаткового доходу і прибутку;

• генератор вдосконалення моделей управління. Ще в межах латентного етапу розвитку теорії соціального капіталу зроблено важливі висновки щодо впливу мережі соціальних зв'язків на формування демократичного устрою. Наразі соціальний капітал є важливим фактором переорієнтації від акціонерної до стейкхолдерської моделі управління;

• допоміжний елемент у функціонуванні інших видів капіталу, адже без комунікації та кооперації неможливе поєднання факторів виробництва, а відтак, і розвиток економіки;

• засіб обміну інформацією, запуску необхідних інформаційних потоків як на макро-, так і мікрорівні, що необхідно для обміну знаннями, досвідом, технологіями тощо;

• регулятор розподілу обмежених ресурсів через пробудження в суспільстві здатності до кооперації;

• соціальний капітал є важливим об'єктом управління на різних рівнях (підприємства, громади, держави).

Таким чином, *соціальний капітал* – це сукупність соціальних інститутів, відносин, норм, цінностей, взаємної довіри з багаторівневою структурою, параметри якої впливають на формування інших форм капіталу, моделі управління та отримання вигоди загалом, і яка характеризується взаємопов'язаністю з людським капіталом та історико-культурним контекстом розвитку та є об'єктом управління.

Зміст соціального капіталу та особливості його функціонування розкриваються через дослідження та ідентифікацію його елементів, структури та функцій (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика концепту "соціального капіталу"

Аспекти поняття	Коротка характеристика
Елементи	<i>Когнітивний</i> : довіра, цінності, очікування, інтереси, прагнення, комунікації. <i>Структурний</i> : норми, правила, інститути, інформаційні канали, санкції
Стани	<i>Інкорпорований</i> : здатність викликати і виявляти довіру, добровільно брати на себе і виконувати зобов'язання, виявляти взаємність, спроможність до об'єднання, координації, забезпечення порядку, здатність до комунікації та обміну інформацією. <i>Об'єктивований</i> : сукупність соціальних мереж, інформаційних каналів, неформальні угоди. <i>Інституціоналізований</i> : інститути, формальні норми, правила, санкції
Передумови формування	<i>Природні</i> : властивість індивіда до соціалізації. <i>Культурні</i> : культурні та ментальні особливості окремих громад. <i>Історичні</i> : перебіг подій, що впливають на розвиток суспільства
Причини формування та розвитку	Прагнення до задоволення інтересів, зміцнення ресурсного потенціалу, підвищення ефективності, результативності та визнання
Структурні рівні	Індивідуальний; груповий; суспільний (регіональний, національний, глобальний)
Функції	Зв'язування (цементування). Посилення (акселерації). Розширення (відкриття доступу та можливостей)
Інструменти формування та розвитку	Політики Стратегії Програми Заходи

Джерело: доповнено та розвинено за [21, с. 60].

Чітке структурування компонентів соціального капіталу в різному середовищі є основою для його оцінювання та розроблення механізму управління. Еволюція наукових поглядів та сучасний стан речей свідчить про те, що для оцінки соціального капіталу, крім визначення його рівня, необхідно ідентифікувати ступінь його корисності (характеру впливу, міри впливу – співвідношення негативного та позитивного впливу).

Висновки. Динамічна зміна умов господарювання спонукає до постійного пошуку нових ефективних моделей управління економічними системами різного рівня. Ці тенденції обумовлюються зміною пропорційності впливу окремих факторів виробництва на формування економічних результатів, досягнення успіху, добробуту та процвітання. Зростаюча роль нематеріальних чинників у забезпеченні економічного розвитку визначила появу та розвиток нового теоретичного концепту – соціального капіталу.

Історична ретроспекція еволюції теорії соціального капіталу дала змогу ідентифікувати три етапи її розвитку: латентний (накопичення знань та уявлень про соціальний капітал, усвідомлення його ролі у розвитку суспільства); концептуалізації (формування дисциплінарних концепцій соціального капіталу, окреслення та введення в науковий обіг поняття "соціальний капітал"); конвергенції та прагматизації (міждисциплінарні дослідження, формування спеціальних дослідницьких програм та імплементація їх положень на глобальному рівні).

Встановлено тісний взаємозв'язок між формуванням та розвитком концепції соціального капіталу з піднесенням економіки, зміною умов господарювання, розвитком людського капіталу, культурно-історичним контекстом суспільних трансформацій. Це дало змогу ідентифікувати основні сутнісні ознаки соціального капіталу, розвинути розуміння його сутності та структури, що є важливим підґрунтям для дослідження методологічних засад його оцінювання та розроблення механізмів управління на різних структурних рівнях. Саме вивчення методологічних засад оцінювання та формування стратегії розвитку соціального капіталу на підприємстві буде предметом подальших наукових розвідок авторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ryan L. Looking for Weak Ties: Using a Mixed Methods Approach to Capture Elusive Connections. *The Sociological Review*. 2016. P. 951-969.
2. Membiela-Pollán M., Atilano J., López P. La teoría del capital social. 2016. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/LaTeoradelCapitalSocial.LibroMembiela-Polln.pdf.
3. Hamilton K., Helliwell J., Woolcock M. Social Capital, Trust and Well-being in the Evaluation of Wealth. The World Bank. Development Research Group. Poverty and Inequality Team. WPS7707, 020016. June. P. 21.
4. Becker G. S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *The Journal of Political Economy*. 1962. Vol. 70. Is. 5. P. 2: Investment in Human Beings, (pp. 9-49).

5. Loury, G. Intergenerational Transfers and the Distribution of Earnings. *Econometrica. The Econometric Society*. 1981. No. 4, Vol. 49, (pp. 843-867).
6. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of theory and research for the sociology of education, edited by John G. Richardson. New York: Greenwood Press, 1986. P. 248.
7. Fukuyama F. Social capital and the modern capitalist economy: Creating a high trust workplace. *Stern Business Magazine*. 1997. P. 4.
8. Coleman J. S. Foundations of social theory. *Cambridge: Harvard University Press*. 1990. P. 302.
9. Putnam R. D. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press. 1993.
10. Woolcock M., Narayan D. Social Capital: Implications for Development Theory. *The World Bank Research Observer*. 2000. № 15. P. 225-251.
11. Шаповалова Т. В. Соціальний капітал: теоретичні засади та стратегії трансформації: монографія. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 360 с.
12. Granovetter M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revised. *Sociological Theory*. 1983. № 3. P. 201-233.
13. Ostrom E. Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Natural Resource Policy Research*. Vol. 6 (4). P. 235-252.
14. Van Lin N. Social Capital. A Theory of Social Structure and Action. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 278.
15. Stephen K., Keefer P. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. No. 4. p. 1251-1288.
16. Adler P. S., Kwon S. W. Social Capital: Prospects for a New Concept. *The Academy of Management Review*. 2002. Vol. 27. No. 1. P. 17-40.
17. The initiative on defining, monitoring and measuring social capital. URL: https://web.worldbank.org/archive/website00522/WEB/PDF/SCI_W-23.PDF (дата звернення 17.06.2021).
18. Woolcock M., Grootaert C., Narayan D., Nyhan V. Measuring Social Capital An Integrated Questionnaire. *The World Bank*. 2003. P. 61. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/515261468740392133/pdf/281100PAPER0Measuring0social0capital.pdf>.
19. The Legatum Prosperity Index. URL: <https://www.prosperity.com/about/resources> (дата звернення: 14.06.2021).
20. Values and the Fourth Industrial Revolution Connecting the Dots Between Value, Values, Profit and Purpose. Global Agenda Council on Values (2014–2016). *World Economic Forum*. 2016. 36 p.
21. Гавкалова Н. Л., Гришина В. В. Взаємозв'язок соціального капіталу та трансакційних витрат. *Економіка розвитку*. 2015. № 3(375). С. 54-65.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2021.

Kurnosenko A., Sytnyk H. Social capital: evolution of the concept.

Background. The process of social capital formation as a full-fledged scientific theory reflects and explains important social processes. Constant communication and socialization process make new demands on the economy and economic mechanism. Now there are clear periods of technological change for which humanity at the subconscious level is ready and needs it. Most of these processes took place due to the constant functioning of social capital.

The **aim** of the article is to identify and periodize the main stages of evolution of the social capital concept based on the study of its origin nature, and characteristics of key points that influence further theory process, definition of basic features and structure of social capital.

Materials and methods. The works of foreign and domestic scholars on social capital were studied to solve this goal. Methods of historical and logical generalization, analysis and synthesis, comparison and generalization were used in the paper.

Results. A significant amount of works on this concept has become a prerequisite for identifying and periodizing the evolution stages of the social capital concept: latent, conceptualization, the stage of convergence and pragmatization. The following approaches to the interpretation of social capital were formed in the second stage: sociological, historical, economic, institutional, political science and symbiotic.

The study has confirmed the third stage of development of the social capital theory lasts, which is characterized by significant achievements in understanding its content and role in society, practical implementation of certain methodological provisions, on the one hand, and active discourse and pluralism of views on the social capital concept on the other hand.

Conclusion. Historical retrospection of the formation process of the social capital concept, analysis of scholars' views on its essence, their synthesis and development have allowed to determine the following main essential characteristics of the "social capital" concept and form its author's vision as a set of social institutions, relations, norms, values, mutual trust structure. Its parameters affect the formation of other capital forms, management models and benefits in general, which are characterized by interconnectedness with human capital and the historical and cultural development context and management object.

Keywords: social capital, trust, communication network, norms, institutional environment.

REFERENCES

1. Ryan L. (2016). Looking for Weak Ties: Using a Mixed Methods Approach to Capture Elusive Connections. *The Sociological Review*, 951-969 [in English].
2. Membiela-Pollán M., Atilano J., López P. (2016). La teoría del capital social. Retrieved from file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/LaTeoradelCapitalSocial.LibroMembiela-Polln.pdf [in English].
3. Hamilton, K., Helliwell, J., Woolcock, M. Social Capital, Trust and Well-being in the Evaluation of Wealth. The World Bank. Development Research Group. Poverty and Inequality Team. WPS7707, 020016. June, 21 [in English].
4. Becker, G. S. (1962). Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *The Journal of Political Economy*. Vol. 70. Is. 5, (p. 2). Investment in Human Beings, (pp. 9-49) [in English].
5. Loury, G. (1981). No. 4 Intergenerational Transfers and the Distribution of Earnings. *Econometrica. The Econometric Society*. Vol. 49, (pp. 843-867) [in English].
6. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. Handbook of theory and research for the sociology of education, edited by John G. Richardson. New York: Greenwood Press [in English].
7. Fukuyama, F. (1997). Social capital and the modern capitalist economy: Creating a high trust workplace. *Stern Business Magazine*, 4 [in English].
8. Coleman, J. S. (1990). Foundations of social theory. *Cambridge: Harvard University Press*, 302 [in English].
9. Putnam, R. D. (1993). Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press [in English].
10. Woolcock M., & Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory. *The World Bank Research Observer*, 15, 225-251 [in English].
11. Shapovalova, T. V. (2016). *Social'nyj kapital: teoretychni zasady ta strategii' transformacii' [Social capital: theoretical principles and strategies of transformation]*. Sjevjerodonec'k: Vyd-vo SNU im. V. Dalja [in Ukrainian].

12. Granovetter, M. (1983). The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revised. *Sociological Theory*, 3, 201-233[in English].
13. Ostrom, E. Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Natural Resource Policy Research*. Vol. 6 (4), (pp. 235-252) [in English].
14. Van, Lin N. (2010). Social Capital. A Theory of Social Structure and Action. Cambridge: Cambridge University Press, 278 [in English].
15. Stephen, K., & Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 112, 4, (pp. 1251-1288) [in English].
16. Adler, P. S., & Kwon, S. W. (2002). Social Capital: Prospects for a New Concept. *The Academy of Management Review*. Vol. 27, 1, (pp. 17-40) [in English].
17. The initiative on defining, monitoring and measuring social capital. web.worldbank.org. Renrieved from https://web.worldbank.org/archive/website00522/WEB/PDF/SCI_W-23.PDF (data zvernennja 17.06.2021) [in English].
18. Woolcock, M., Grootaert, C., Narayan, D., & Nyhan, V. (2003). Measuring Social Capital An Integrated Questionnaire. *The World Bank*, 61. Renrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/515261468740392133/pdf/281100PAPE0Measuring0social0capital.pdf> [in English].
19. The Legatum Prosperity Index. www.prosperity.com. Renrieved from <https://www.prosperity.com/about/resources> (data zvernennja: 14.06.2021) [in English].
20. Values and the Fourth Industrial Revolution Connecting the Dots Between Value, Values, Profit and Purpose (2016). Global Agenda Council on Values (2014–2016). *World Economic Forum*, 36 [in English].
21. Gavkalova, N. L., & Gryshyna, V. V. (2015). Vzajemozv'jazok social'nogo kapitalu ta transakcijnyh vytrat [Relationship between social capital and transaction costs]. *Ekonomika rozvytku – Economics of development*, 3(375), 54-65 [in Ukrainian].

ІЛЬІНА Анастасія,

к. е. н., доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: a.ilyina@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6374-7078

ІНВЕСТИЦІЇ У ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ – ІННОВАЦІЙНИЙ РЕСУРС ЕКОНОМІКИ

Розглянуто взаємозв'язок між інвестиціями, людським капіталом та інноваціями. Визначено вплив інвестицій в освіту на розвиток пріоритетних галузей економічної діяльності у сфері управління людським капіталом. Проаналізовано динаміку показників інноваційного розвитку людського капіталу за 2011–2020 рр. Надано пропозиції щодо формування ефективної системи управління людським капіталом державного та приватного секторів.

Ключові слова: інвестиції, людський капітал, інновації, освіта, наука, інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми. Відомим та загальноприйнятим визначенням поняття "інвестиції" є вкладення коштів у той чи інший об'єкт (земельна ділянка, забудова, підприємство/установа/організація будь-якої форми власності) на певний проміжок часу задля користування ним з відповідною метою (будівництво, реконструкція, благоустрій, фінансування), що дасть змогу вкладнику у перспективі одержати власну вигоду (прибуток від вкладення, користування орендованим приміщенням та ін.). Проте питання, чи завжди інвестицію можна назвати інвестицією, залишається відкритим, оскільки не завжди той, хто інвестує, може одержати вигоду. Все це залежить від вміння вкладників зіставляти минуле з теперішнім і, за результатами аналізу, визначати ситуацію в майбутньому, точність прогнозування якої залежить від економічних і соціальних факторів впливу на розвиток подій (коливання курсу валюти, темп інфляції, рівень безробіття тощо) та зміни у потребах населення.

З огляду на це, одержання інвестором очікуваної вигоди може гарантувати вкладення коштів лише в об'єкти, майбутня діяльність яких принесе користь суспільству завдяки наявності актуальних потреб у їх використанні. Все це сприятиме збільшенню кількості нових робочих місць та стабілізації економічної ситуації на території країни, що, у свою чергу, надаватиме вкладнику можливості одержати необхідний відсоток дивідендів від реалізації інвестиційного проекту. Відповідно, корисність від об'єкта інвестування полягає у доцільності інвестицій, яка вимірює рівень імовірності заробити прибуток від вкладення у вигідний об'єкт. Однак уникнути невизначених інвестицій, що

породжуватиме ризик недоодержання коштів з боку інвестора через низький попит населення, допоможе освіченість як самого інвестора, так і його радників з питань реалізації інвестиційних проєктів. Адже саме від рівня якості одержаної освіти залежить вміння людини вдало спрямовувати свої здобутки, орієнтуючись на потреби суспільства, що зумовлює розробку нових інвестиційних пропозицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади інвестування в людський капітал, його сутність та зв'язок з інноваційною діяльністю досліджували такі науковці, як В. Ковальчук, А. Шахно [1], Т. Мацибора [2], Ю. Точиліна [3]. У своїх працях дослідники намагались у комплексі оцінити вплив людського капіталу на інноваційний розвиток національної економіки, однак при цьому замало приділяли уваги дослідженню факторів впливу на людський капітал. Разом з тим, українські науковці О. Сахненко, І. Сахно [4] та зарубіжні дослідники Г. Піз, Б. Бересфорд, Л. Уокер [5] вивчали питання, пов'язані з управлінням людським капіталом через збільшення обсягу інвестованих коштів у галузь освіти. Проте проблеми якості надання освітніх послуг науковці залишили поза увагою. І. Гавриляк [6] розглядав характер взаємозв'язку між освітніми інноваціями та інноваціями загалом, не зупиняючись на проблемах інвестування в освіту як першооснову людського капіталу. В. Коломієць [7], О. Лотиш, Б. Бригадир [8] вивчали процес здійснення інвестицій у галузь освіти з метою подальшого розвитку ринку праці, не аналізуючи інновації як фактор розвитку людського капіталу, що, в свою чергу, є передумовою розвитку інноваційної діяльності.

Грунтовне дослідження людського капіталу у сфері публічного управління та адміністрування здійснили науковці на чолі з А. Чечель [9], акцентуючи увагу на необхідності опанування персоналом органів публічної влади інформаційно-комунікаційних технологій, які під час виконання службових повноважень уможливають контроль за сферою діяльності людського капіталу, зокрема в галузі освіти, через використання електронних систем. При цьому науковці на чолі з дослідницею Ю. Головною [10] визначали стратегічне планування процесу інвестування у сферу управління людським капіталом як пріоритетне повноваження органів публічної влади. Деякі науковці, зокрема О. Каменська [11], дійшли висновку, що найкращим варіантом вирішення проблеми інноваційного розвитку людського капіталу повинно стати удосконалення процесу здійснення інвестицій у промислові підприємства як основного фактору інноваційного розвитку. С. Кушнір, М. Вернидуб [12] виділили ряд ризиків інвестицій в інноваційну діяльність цих підприємств, наголошуючи на необхідності удосконалювати роботу персоналу з метою зниження рівня відповідних ризиків.

Таким чином, подальших досліджень потребує розвиток сфери управління людським капіталом завдяки розумному інвестуванню в галузь освіти, від якості якої залежить діяльність інших галузей економіки і науки.

Метою статті є дослідження процесу здійснення інвестицій у розвиток людського капіталу для активізації інноваційної діяльності в країні.

Матеріали та методи. Інформаційну базу дослідження становили праці науковців з проблематики інвестицій в інновації та людський капітал, статистичні дані офіційних сайтів Державної служби статистики України та Глобального індексу інновацій. Дослідження проведено із застосуванням методів теоретичного узагальнення, аналізу динамічних рядів, порівняльного та системного аналізів, моделювання й абстрагування.

Результати дослідження. Проблеми розвитку людського капіталу набувають дедалі більшої актуальності, оскільки саме від нього залежить економічний і соціальний розвиток як окремої території (району у місті, міста, області), так і країни загалом. Проте без вкладень у людину відповідний розвиток не є можливим. Для підвищення продуктивних та інтелектуальних здібностей людини і зменшення рівня ризиків їх зниження (втрати) необхідне вкладання коштів з боку як державного, так і приватного секторів у людський капітал, зокрема в будівництво/реконструкцію та діяльність закладів освіти, соціальної допомоги, культури, охорони здоров'я, туризму, спорту й промислових підприємств, які реалізують інноваційну продукцію [1, с. 35]. Відтак, інвестування надаватиме змогу забезпечувати якість освітньої діяльності, в тому числі й шляхом підготовки/перепідготовки/підвищення кваліфікації персоналу у державному та приватному секторах. Це в подальшому стане поштовхом, серед іншого, до здійснення оздоровчих, спортивних та культурних заходів шляхом пропаганди здорового способу життя, проведення роз'яснювальних робіт з питань забезпечення безпеки життєдіяльності людини й використання інноваційних технологій, спрямованих на задоволення потреб держави та суспільства (рис. 1).

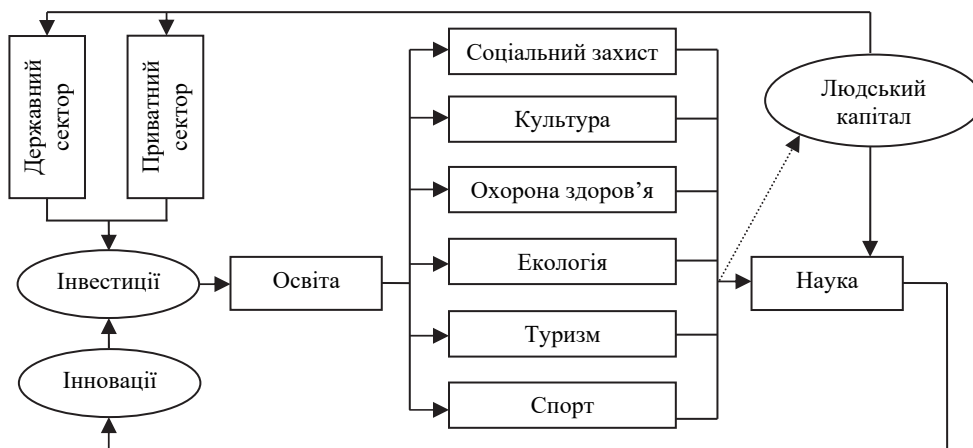

Рис. 1. Процес здійснення інвестицій в людський капітал на шляху реалізації інноваційної діяльності

Джерело: розроблено автором.

Проте саме розумне інвестування та вмiле розпорядження реалізованою продукцією зменшуватиме ризик недоодержання інвестором коштів у майбутньому завдяки збільшенню попиту населення на інтелектуальну роботу персоналу, в основу чого покладено необхідність відтворення інтелектуального людського капіталу [4, с. 51]. Розвиток інтелектуальних здібностей людини не є можливим без провідної галузі людського капіталу – освіти, яка і породжує всі інші його компоненти. Саме володіння інформацією (знаннями) в тій чи іншій галузі надає можливість раціонально використовувати кошти в процесі вкладання в інноваційні об'єкти задля подальшого управління персоналом, який здійснює обслуговування населення. Для цього необхідно відкрито реагувати на сучасні потреби в інноваційних концепціях і приймати нові виклики в більш широкому контексті: навчання => теорія => практика => наука => дослідження => виробництво [5, с. 20]. Інновація починається з навчання, процес якого включає проходження програм початкової, середньої та вищої освіти. Тому, з огляду на сучасний глобальний розвиток суспільства, виникає потреба у постійних змінах до відповідних програм у рамках комбінації формальної та неформальної освіти в процесі проходження етапів навчання, що мають характер більш глибоких і цілеспрямованих тенденцій розвитку [6, с. 23].

Зважаючи на те, що процес одержання початкової та середньої освіти, як правило, протікає формально, тобто організовано та структуровано з урахуванням місця, часу, цілей і ресурсів, цим закладам не завадила б розробка інноваційних програм розвитку освіти, спрямованих на формування особистості під час оволодіння освітньою програмою задля одержання документа про середню освіту [7, с. 143]. Такі заходи стануть поштовхом до обрання перспективної спеціальності, що є мотивуючим фактором до навчання у закладах вищої освіти не просто з метою одержати формальний документ про вищу освіту, але й паралельно проходити неформальну підготовку як у процесі навчання, так і під час перебування на займаній посаді за обраною спеціальністю (тренінгові курси, семінари, стажування) з метою вдосконалення своїх знань, умінь і навичок [8, с. 350]. Усе це сприятиме збільшенню кількості кваліфікованого персоналу в пріоритетних галузях економічної діяльності.

В умовах пандемії *COVID-19* особливої актуальності набуває питання якості організації освітнього процесу дистанційно. Тут величезну роль відіграє контроль з боку вчителів за виконанням учнями завдань. Однак рівень якості такого контролю залежить від забезпечення рівноваги між спільною та індивідуальною роботою учнів, яка завдяки інноваційним технологіям навчання надавала б можливості одержувати знання у дистанційному режимі аналогічно аудиторному, зміцнювати класний клімат на відстані та сприяти швидкій адаптації учнів до шкільної обстановки після повернення процесу навчання до аудиторного режиму.

Таким чином, органам публічної влади на центральному (Міністерство освіти і науки України) та місцевому (відокремлені структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій, що регулюють систему освіти) рівнях під час розробки державних/місцевих цільових програм варто збільшувати обсяги інвестицій у галузь освіти у закладах початкової (дитячі садки, початкові школи) та середньої (середні загальноосвітні школи, гімназії, консерваторії, технікуми, школи для дітей з особливими освітніми потребами) освіти із проведенням додаткових заходів щодо залучення приватних інвесторів [9, с. 1302–1303]. Особливо це стосується закупівлі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) з метою впровадження в освітній процес у рамках організації навчання учнів та перекваліфікації персоналу закладів освіти. Проте, оскільки відповідними закладами не розробляються спеціальні ІКТ, які б давали змогу належним чином контролювати навчання учнів у мережі Інтернет, дистанційне навчання зменшує мотивуючий вплив на учнів, що може призвести до деградації особистості і, зрештою, стати бар'єром до подальшого освітнього розвитку людини. Для запобігання подібної ситуації персоналу закладів освіти необхідно розробляти дедалі більше новітніх підходів до вдосконалення освітнього процесу. Сюди можна віднести: підтримку балансу між синхронним (аудіо- та відеоконференції) і асинхронним (обмін інформацією через електронну пошту та соціальні мережі) навчанням; проведення регулярних консультацій з питань виконання групових та індивідуальних завдань у режимі онлайн; постійне підвищення рівня професійної компетентності щодо застосування інтерактивних методів навчання з використанням ІКТ [6, с. 24–25]. Більш того, керівникам закладів освіти необхідно регулярно організовувати роз'яснювальну роботу як серед персоналу стосовно профілактики психологічного вигорання, так і серед батьків учнів з приводу розпізнання ризикованої поведінки дітей в мережі Інтернет задля своєчасного прийняття рішень щодо розроблення та реалізації профілактичних програм. Все це потребує залучення інвестицій з різних джерел фінансування.

Первинна профілактика також має вирішальне значення, де доречним кроком є включення в програму освіти контенту, орієнтованого на підтримку ідей здорового способу життя, психічного здоров'я, стійкості до стресів, запобігання булінгу та прагнення до загального (психічного та особистісного) розвитку. Тут органам публічної влади необхідно знайти оптимальний набір траєкторії руху керованої системи, орієнтованої на досягнення конкретних цілей з урахуванням реальних потенційних можливостей та ресурсних обмежень [10, с. 4484]. Відповідно, розвиток людського капіталу вимірюється стратегічним потенціалом державного та регіонального розвитку, в основу чого покладено досягнення послідовності реалізації довгострокових інноваційних проєктів шляхом налагодження ефективної комунікації між органами публічної

влади, передусім на місцевому (сектори, відділи, управління, департаменти місцевих державних адміністрацій) та, зрештою, на центральному (міністерства) рівні, що регулюють спільні галузі людського капіталу.

Ефективність стратегічного плану, розробленого органами публічної влади, значною мірою залежить від якості методологічних підходів до оцінки вартості людського капіталу на мікрорівні з безпосередньою орієнтацією на стратегію окремих підприємств, що на основі поетапного проходження їх життєвого циклу зорієнтує державу стосовно необхідного обсягу витрат у ту чи іншу галузь економічної діяльності на макrorівні [11, с. 35]. За таких умов основним мотивом доцільного інвестування у довгострокові інноваційні проекти є розроблення та затвердження програм підвищення рівня професійної компетентності персоналу органів публічної влади, спрямованих на вироблення у фахівців готовності сприйняття як слушних, так і несприятливих змін, що можуть бути спричинені внутрішніми (наявність фінансових, матеріальних, інформаційних, технічних, людських та інтелектуальних ресурсів) та/або зовнішніми (зміни чинного законодавства, коливання валютного курсу та темпу інфляції та ін.) факторами впливу на інвестиційне середовище [12, с. 11–12].

Взаємозв'язок між інвестуванням у сферу освіти та розвитком інноваційного потенціалу можна підтвердити аналізом окремих показників інноваційного розвитку людського капіталу в Україні за 2011–2020 рр. (таблиця).

Таблиця

Показники інноваційного розвитку людського капіталу за 2011–2020 рр.

Показник	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>Капітальні інвестиції у галузь освіти</i> ^{1, 2}										
млн грн	2090.7	1463.5	1030.5	820.9	1540.1	2257.3	3492.5	4460.0	4788.7	3740.2
T ³ , %	–	–30.0	–29.6	–20.3	+87.6	+46.6	+54.7	+27.7	+7.4	–21.9
<i>Витрати на виконання НДДКР</i> ²										
млн грн	8513.4	9419.9	10248.5	9487.5	11003.6	11530.7	13379.3	16773.7	17254.6	17022.4
T ³ , %	–	+10.6	+8.8	–7.4	+16.0	+4.8	+16.0	+25.4	+2.9	–1.3
<i>Україна у Глобальному індексі інновацій</i>										
індекс, %	35.0	36.1	35.8	36.3	36.5	35.7	37.6	38.5	37.4	36.3
місце	60	63	71	63	64	56	50	43	47	45
<i>у т. ч. у сфері людського капіталу</i>										
індекс, %	44.3	42.2	37.9	36.6	40.4	40.8	39.6	37.9	35.6	40.5
місце	40	48	44	45	36	40	41	43	51	39
<i>зокрема за рахунок: інвестицій у галузь освіти</i>										
індекс, %	70.7	56.6	55.3	46.6	55.8	60.9	58.3	55.8	55.1	56.9
місце	15	51	64	58	25	20	30	34	43	23
<i>управління якістю вищої освіти</i>										
індекс, %	37.8	44.8	41.6	45.1	45.0	47.1	47.1	45.2	40.6	43.9
місце	39	34	42	34	31	24	26	26	37	32
<i>управління науковим потенціалом (НДДКР)</i>										
індекс, %	24.5	25.1	16.9	18.0	20.4	14.4	13.4	12.8	11.2	20.5
місце	59	57	46	48	45	50	51	50	54	44
¹ Дані за 2014–2020 рр. наведено без урахування тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини у Донецькій та Луганській областях.										
² Дані за 2011–2015 рр. перераховано без урахування витрат на виконання науково-технічних послуг.										
³ Темп приросту – відсоток зміни поточного рівня показника порівняно з попереднім роком.										

Джерело: узагальнено автором за [13; 14; 15, с. 237; 16, с. 308; 17, с. 261; 18, с. 272; 19, с. 292; 20, с. 294; 21, с. 303; 22, с. 335; 23, с. 337; 24, с. 335].

Так, за 2011–2014 рр. спостерігається поступове зниження обсягу капітальних інвестицій у галузь освіти, проте найбільше падіння показника простежується у 2012 р., крім того, і в 2013 та 2014 рр. значення показника зменшилось. Така ситуація відбилася й на виконанні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), приріст фінансування яких до 2013 р. знизився порівняно з 2012 р., а в 2014 р. спостерігався негативний приріст та суттєве зниження індексу інвестицій у галузь освіти, рейтинг яких помітно зменшувався до 2013 р., проте у 2014 р. він дещо піднявся. Суттєвим фактором впливу у цій ситуації послужило збільшення індексу виконаних робіт з підвищення якості вищої освіти, що також відбилось на рейтинговій позиції України. Крім того, у 2013 р. індекс виконання НДДКР різко зменшився, порівняно з 2011 р., попри позитивне зрушення рейтингу України.

Проте у 2014 р. Україна за індексом виконання НДДКР посіла 48 місце з урахуванням незначного підвищення показника. Звідси відбувається тенденція зниження індексу розвитку людського капіталу та помірні коливання рейтингової позиції показника за 2011–2014 рр., коли Україна в Глобальному індексі інновацій з 2011 по 2013 рр. опустилась на 71 місце, а в 2014 р. – піднялась на 8 позицій за умов поступового зниження негативного приросту обсягу капітальних інвестицій у галузь освіти до кінця 2014 р.

У 2015 р. динаміка показників інноваційного розвитку людського капіталу ілюструє помітні позитивні тренди порівняно з 2014 р. Однак таке зрушення не вплинуло позитивно на рейтинг України в Глобальному індексі інновацій, що відбивалось на позиції країни й надалі. Так, з 2015 по 2019 рр. спостерігалась тенденція збільшення обсягу капітальних інвестицій у галузь освіти, коли в 2015 р. показник різко збільшився порівняно з попереднім роком. Однак у 2016 р. приріст цього показника відносно попереднього року зменшився, а у 2017 р. знову помітно збільшився, і починаючи з 2018 р., щороку відчутно зменшувався. Подібні коливання спостерігаються і з витратами на виконання НДДКР: у 2015 р. показник збільшується, у 2016 – його приріст помітно знижується, а у 2017 р. відбувається певне зростання, що зумовило зростання приросту обсягу витрат на виконання НДДКР у 2018 р. попри зниження приросту обсягу капітальних інвестицій у сферу освіти. Однак це стало чинником різкого зниження приросту обсягу витрат на виконання НДДКР у подальшому.

Стосовно Глобального індексу інновацій (див. *таблицю*), то за умов помірного коливання протягом аналізованого періоду найкращий результат спостерігався в 2018 р., завдяки чому Україна за рейтинговою оцінкою піднялась на 43 позицію. Однак поступове зменшення індексу до 2020 р. зумовило падіння країни у рейтингу в 2019 р. та незначне її підняття в 2020 р. Суттєво вплинуло на цю ситуацію збільшення індексу розвитку людського капіталу з 2014 по 2016 рр. та поступове його зниження до 2019 р. Така тенденція відбилася на рейтингу країни, який від 2015 р. поступово знижувався і під кінець

2019 р. поставив Україну на 51 місце. З 2014 по 2016 рр. спостерігались тенденції збільшення індексу інвестицій у галузь освіти та його зниження до кінця 2019 р., що помітно вплинуло на рейтинги країни за цей період. Аналогічна ситуація відбувалась і з індексом виконання робіт з оптимізації системи вищої освіти.

Трохи інша картина простежується в динаміці індексу виконання НДДКР, показник якого з 2014 по 2015 рр. збільшується, визначаючи відповідні зміни у рейтингу. Поряд із цим, до кінця 2019 р. показник зменшується як і місце в рейтингу (див. *таблицю*). Однак у 2020 р., з урахуванням зниження обсягів капітальних інвестицій у галузь освіти та витрат на виконання НДДКР, індекс розвитку людського капіталу збільшився, покращивши позицію в рейтингу. Цьому сприяла тенденція збільшення індексів інвестицій у галузь освіти, управління якістю вищої освіти і виконання НДДКР. Така ситуація може негативно вплинути на майбутній рейтинг показників країни, оскільки зниження обсягів інвестицій в освіту і науку є завжди стримуючим фактором впровадження інноваційних технологій в освітній процес, що негативно впливає на інноваційний розвиток країни через нестачу інтелектуальних ресурсів.

Управління людським капіталом в Україні за 2011–2020 рр. відбувалось неефективно. Це свідчить про низький рівень компетентності фахівців органів публічної влади та їх неспроможність адекватно розпоряджатися вкладеними коштами на основі виконання стратегічних планів, які передбачають розподіл інвестицій за рахунок як державного і місцевих бюджетів, так і залучених приватних інвестицій.

Як показує досвід, високий рівень освіти кваліфікованого персоналу забезпечує адекватне розпорядження коштами завдяки набутим знанням, умінням та навичкам, навіть за умов нестачі необхідного обсягу ресурсів. У цьому випадку інвестування в галузь освіти значно впливає на рівень розвитку наукового потенціалу серед населення. Це спонукатиме до залучення інвестицій у НДДКР як основної складової інноваційної діяльності, яку можуть здійснювати будь-які підприємства/установи/організації різних галузей економіки. У такому випадку варто запропонувати модель ефективної співпраці між державним та приватним секторами в рамках управління людським капіталом з боку органів публічної влади, в основу якої покладено забезпечення вкладання коштів у пріоритетні галузі економічної діяльності з боку підприємств/установ/організацій незалежно від форми власності. Розвиток цих галузей має відображати відповідність потребам суспільства у перспективі і, як наслідок, розвиток людського капіталу (*рис. 2*).

Так, розуміючи, що інновації починаються з освіти, необхідно насамперед вкладати кошти у модернізацію системи навчання в закладах початкової і середньої освіти, орієнтованої на потреби учнів (розвиток творчих здібностей, стратегічного та логічного мислення; вміння працювати в команді, користуватися комп'ютерною технікою, зіставляти та аналізувати великий обсяг інформації, виходити зі складних

ситуацій і швидко приймати рішення) та вчителів (підвищення кваліфікації щодо роботи з інноваційними технологіями навчання учнів, взаємодія індивідуально та системно за будь-яких обставин).

Така організація інвестиційної діяльності допоможе учням у подальшому зорієнтуватись у можливостях вступу до закладів вищої освіти (університети, інститути, академії), які готують майбутніх професіоналів в обраній галузі, рівень інноваційного розвитку якої залежить саме від якості організації освітнього процесу в цих закладах.

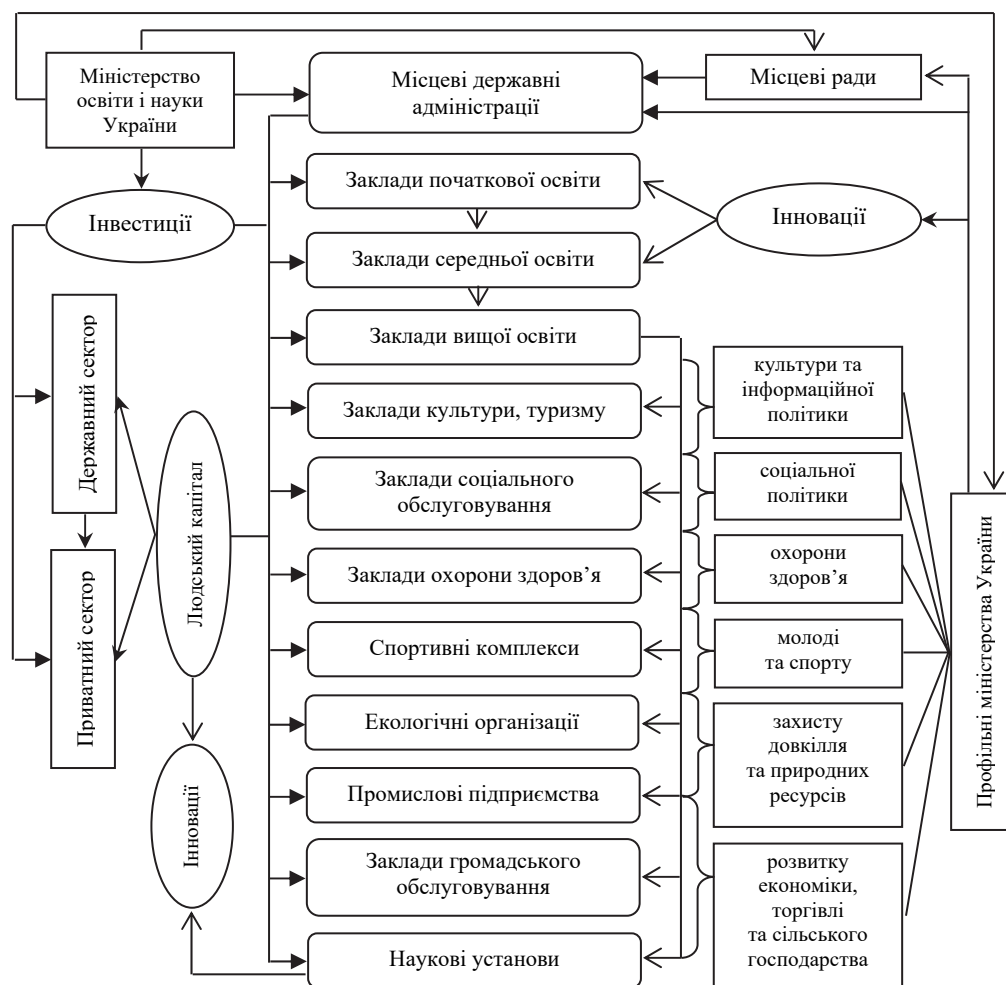

Рис. 2. Система управління інвестиціями в людський капітал державного та приватного секторів

Джерело: сформульовано автором за [9, с. 1303; 10, с. 4485].

З метою забезпечення ефективної розробки та своєчасного виконання стратегічних планів розвитку людського капіталу в країні Міністерству освіти і науки України необхідно підтримувати зворотний зв'язок між місцевими органами виконавчої влади, що регулюють галузь освіти у відповідній місцевості; профільними міністерствами України,

які здійснюють управління іншими галузями людського капіталу в країні (зокрема культури та інформаційної політики, соціальної політики, охорони здоров'я, молоді та спорту, захисту довкілля та природних ресурсів, розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства); керівництвом, науково-педагогічними працівниками, студентами й випускниками закладів вищої освіти, а також стейкхолдерами і науково-дослідними установами задля залучення їх до інноваційно-інвестиційного співробітництва на національному та міжнародному рівнях. Така співпраця має здійснюватися в рамках організації місцевими державними адміністраціями громадської участі у процесі прийняття рішень щодо оптимізації інвестицій в систему освіти і науки, спрямованої на розвиток людського капіталу, за результатами якої місцеві ради прийматимуть відповідні рішення. Це стосується зокрема модернізації змісту й розроблення нових форм навчання; удосконалення освітніх програм за різними спеціальностями відповідно до вимог сучасного суспільства; залучення науково-педагогічних працівників до наукових досліджень, видавничої та проєктної діяльності й процесу вдосконалення внутрішньої системи якості освіти; підтримки НДДКР, націлених на побудову освітнього-наукового простору для перенесення результатів наукових досліджень у залучення студентів до дослідницьких завдань обраних робочих місць як всередині країни, так і за кордоном.

Рішення місцевої ради має спонукати структурний підрозділ місцевої державної адміністрації, що регулює галузь освіти, розробити та затвердити розпорядження щодо виконання плану реалізації інвестицій в інтелектуальний капітал як закладів освіти, так і підприємств/установ/організацій, задіяних в інших галузях економічної діяльності за умов узгодження зі структурними підрозділами, що регулюють відповідні галузі. Останнім, у свою чергу, необхідно узгодити з профільними міністерствами обсяги інвестицій для внесення певних коректив до стратегічних планів сталого розвитку країни. Тут інвестування в НДДКР як основа інноваційної діяльності незалежно від галузі у сфері управління людським капіталом організовуватиметься Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України за умов узгодження відповідних обсягів з Міністерством освіти і науки України.

Висновки. Розвиток галузі освіти потрібно розглядати як передумову інноваційного розвитку та першоджерело інвестицій у людський капітал. Рівень доцільності вкладання коштів в об'єкти інвестування, діяльність яких впливатиме на розвиток тих чи інших галузей економіки і, отже, людського капіталу, залежить від рівня освіченості самих інвесторів. А враховуючи те, що будь-які підприємства/установи/організації інвестують кошти у розвиток відповідних галузей економіки заради одержання як власної вигоди (прибутку), так і вигоди для суспільства (збільшення кількості робочих місць) та держави (поповнення дохідної частини бюджету), саме освіта відіграє провідну роль у підготовці майбутніх професіоналів, які сприятимуть здійсненню доцільних інвестицій в людський капітал.

Так, інвестування в галузь освіти повинно бути спрямоване на: загальний розвиток та залучення до практичної/наукової діяльності студентів шляхом виділення коштів на підготовку/перепідготовку/підвищення кваліфікації вчителів/викладачів; стажування студентів на підприємствах/установах/організаціях, задіяних в інших галузях економіки; підготовку/перепідготовку/підвищення кваліфікації та згодом залучення до наукової діяльності персоналу відповідних установ.

Коливання показників інноваційного розвитку людського капіталу в Україні за останні десять років призводять до несприятливих прогнозів через зниження обсягів інвестування в галузь освіти і, як наслідок, науки. Відтак, Міністерству освіти і науки України слід проводити ґрунтовне дослідження планових інвестицій у розвиток системи освіти. Результати проведеного дослідження стануть у нагоді органам місцевої влади задля організації громадської участі, в рамках якої розробляються нормативно-правові акти, спрямовані на розвиток людського капіталу згідно із затвердженими обсягами інвестицій в інтелектуальний капітал установ, задіяних як у галузі освіти, так і в інших пріоритетних галузях економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ковальчук В., Шахно А. Інвестування в людський капітал як фактор інноваційного розвитку економіки України. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2016. Вип. 2 (15). С. 33-40.
2. Мацибора Т. В. Інвестиції в людський капітал як умова розвитку інноваційної економіки. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 69-75.
3. Точиліна Ю. Ю. Роль людського капіталу в інноваційному розвитку національної економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 26. Ч. 2. С. 88-91.
4. Сахненко О. І., Сахно І. В. Інвестування у розвиток людини як пріоритетний напрям формування та управління людським капіталом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 11. С. 50-55. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.11.50.
5. Pease G., Beresford B., Walker L. *Developing Human Capital: Using Analytics to Plan and Optimize Your Learning and Development Investments*. New Jersey: Wiley, 2014. 293 p.
6. Гавриляк І. С. Ідеї становлення освітніх інновацій в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1 (55.1). С. 23-26.
7. Коломієць В. М. Освіта як форма інвестицій в людський капітал національної економіки. *Інтелект XXI*. 2018. № 2. С. 139-144.
8. Лотиш О. Я., Бригадир Б. В. Вплив освітньої складової на розвиток людського капіталу в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 40. С. 344-351. DOI: 10.32843/infrastructure40-59.
9. Chechel A., Ilyina A., Orlova N., Fayvishenko D., Kulchii I., Pidlisna T. Human Capital Development in the Process of the Use and Provision of Electronic Services in Ukraine. *Proceedings of the 35th International Business Information Management Association Conference (IBIMA)*. 1-2 Apr., 2020. P. 1298-1308.

10. Holovnia Y., Kotsiurubenko G., Husiatynskyi M., Martyniuk I., Khomutenko V., Cheremnova A. Methodology for Determining the Factors that Affect the Current State of Implementation of Investment Strategies in Public Administration. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*. 2019. Vol. 8. Issue 6. P. 4484-4487. DOI: 10.35940/ijeat.f8996.088619.
11. Каменська О. О. Проблеми формування людського капіталу промислового підприємства. *Збірник наукових праць ДонНАБА*. 2016. Вип. 4. С. 31-39.
12. Кушнір С. О., Вернидуб М. Ю. Оцінювання ризиків інвестицій в інновації в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 2. С. 10-13.
13. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010-2020 роки. Статистична інформація/Економічна статистика/Економічна діяльність/Капітальні інвестиції. *Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. Витрати на виконання наукових досліджень і розробок за видами робіт (2010-2020). Статистична інформація/Економічна статистика/Наука, технології та інновації. *Офіційний вебсайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. The Global Innovation Index 2011. Accelerating Growth and Development. 4th Ed. 358 p. URL: https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2011_Report.pdf.
16. The Global Innovation Index 2012. Stronger Innovation Linkages for Global Growth. 5th Ed. 440 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2012-Report.pdf>.
17. The Global Innovation Index 2013. The Local Dynamics of Innovation. 6th Ed. 392 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2013.pdf>.
18. The Global Innovation Index 2014. The Human Factor in Innovation. 7th Ed. 400 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf>.
19. The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development. 8th Ed. 418 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2015-v6.pdf>.
20. The Global Innovation Index 2016. Winning with Global Innovation. 9th Ed. 422 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2016-v1.pdf>.
21. The Global Innovation Index 2017. Innovation Feeding the World. 10th Ed. 432 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2017.pdf>.
22. The Global Innovation Index 2018. Energizing the World with Innovation. 11th Ed. 384 p. URL: https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii_2018-report-new.pdf.
23. The Global Innovation Index 2019. Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation. 12th Ed. 399 p. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2019.pdf>.
24. The Global Innovation Index 2020. Who Will Finance Innovation? 13th Ed. 398 p. URL: https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII_2020_Full_body_R_58.pdf.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2021.

Ilyina A. Investment in human capital is an innovative resource of the economy.

Background. The current problem of investment in human capital is the level of their innovativeness, that is usefulness for the society and profitability for the investor, where the education plays a huge role as a factor in the objectivity of the evaluation of proposals to identify the promising investment objects.

Analysis of recent research and publications. A number of researchers have studied the problems associated with the innovation investment and human capital. However, the development of human capital through smart investment in education and science requires further research.

The **aim** of the article is to study the process of the investment in human capital development to intensify innovation activities in the country.

Materials and methods. The scientific articles, monographs and statistical data of the official websites of the State Statistic Service of Ukraine and Global Innovation Index were examined, so they presented information base of the research. Methods of conceptual synthesis, time series analysis, comparative and system analyzes, modeling and abstraction were used in this paper.

Results. Over the past ten years, there has been an inadequate distribution of the funds invested in human capital by public authorities among participants in the investment process in Ukraine. It is necessary to improve investment management of human capital to solve this problem, since optimization of the quality assurance system of education plays a crucial role.

Conclusion. The strategic planning of innovation and investment activities of public and private sectors should be aimed at developing an effective system of human capital management, which in turn requires the establishment of relations between central and local executive bodies, local self-government bodies and participants in the educational process.

Keywords: investment, human capital, innovation, education, science, information and communication technologies.

REFERENCES

1. Koval'chuk, V., & Shahno, A. (2016). Investuvannja v ljuds'kyj kapital jak faktor innovacijnogo rozvytku ekonomiky Ukrai'ny [Investing in human capital as factor of innovative development of Ukraine's economy]. *Social'no-ekonomichni problemy i derzhava – Socio-Economic Problems and the State*, 2 (15), 33-40 [in Ukrainian].
2. Macybora, T. V. (2016). Investycii' v ljuds'kyj kapital jak umova rozvytku innovacijnoi' ekonomiky [Investments in human capital as a condition for the development of an innovative economy]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 12, 69-75 [in Ukrainian].
3. Tochylina, Ju. Ju. (2019). Rol' ljuds'kogo kapitalu v innovacijnomu rozvytku nacional'noi' ekonomiky [The role of human capital in the innovative development of the national economy]. *Naukovyj visnyk Uzhorods'kogo nacional'nogo universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 26. P. 2, 88-91 [in Ukrainian].
4. Sahnenko, O. I., & Sahno, I. V. (2019). Investuvannja u rozvytok ljudyny jak pryoritetnyj naprjam formuvannja ta upravlinnja ljuds'kym kapitalom [Investment in human development as a priority of the formation and management of human capital]. *Investycii': praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 11, 50-55. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.11.50 [in Ukrainian].
5. Pease G., Beresford B., Walker L. (2014). *Developing Human Capital: Using Analytics to Plan and Optimize Your Learning and Development Investments*. New Jersey: Wiley [in English].
6. Gavryljak, I. S. (2018). Idei' stanovlennja osvithih innovacij v suchasnij Ukrai'ni [Ideas of formation of educational innovations in modern Ukraine]. *Molodyj vchenyj – Young Scientist*, 3.1 (55.1), 23-26 [in Ukrainian].
7. Kolomijec', V. M. (2018). Osvita jak forma investycij v ljuds'kyj kapital nacional'noi' ekonomiky [Education as an investment form in human capital of the national economy]. *Intelekt XXI – Intellect XXI*, 2, 139-144 [in Ukrainian].
8. Lotysh, O. Ja., & Brygadyr, B. V. (2020). Vplyv osvithoi' skladovoi' na rozvytok ljuds'kogo kapitalu v Ukrai'ni [The impact of the educational component on the development of human capital in Ukraine]. *Infrastruktura rynku – Market Infrastructure*. Issue 40. (pp. 344-351). DOI: 10.32843/infrastruct40-59 [in Ukrainian].

9. Chechel, A., Ilyina, A., Orlova, N., Fayvishenko, D., Kulchii, I., & Pidlisna, T. (2020). Human Capital Development in the Process of the Use and Provision of Electronic Services in Ukraine. *Proceedings of the 35th International Business Information Management Association Conference (IBIMA). 1-2 Apr.*, 1298-1308 [in English].
10. Holovnia, Y., Kotsiurubenko, G., Husiatynskyi, M., Martyniuk, I., Khomutenko, V., & Cheremnova, A. (2019). Methodology for Determining the Factors that Affect the Current State of Implementation of Investment Strategies in Public Administration. *International Journal of Engineering and Advanced Technology*. Vol. 8. Issue 6. (pp. 4484-4487). DOI: 10.35940/ijeat.f8996.088619 [in English].
11. Kamens'ka, O. O. (2016). Problemy formuvannja ljuds'kogo kapitalu promyslovogo pidprijemstva [Formation problems of human capital of an industrial enterprise]. *Zbirnyk naukovykh prac' DonNABA – Collection of scientific works of DonNACEA*. Issue 4. (pp. 31-39) [in Ukrainian].
12. Kushnir, S. O., & Vernydub, M. Ju. (2018). Ocinjuvannja ryzykiv investycij v innovacii' v Ukrai'ni [Risk assessment of investment in innovation in Ukraine]. *Investycii': praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 2, 10-13 [in Ukrainian].
13. Kapital'ni investycii' za vydamy ekonomichnoi' dijial'nosti za 2010-2020 roky. Statystychna informacija/Ekonomichna statystyka/Ekonomichna dijial'nist'/Kapital'ni investycii' [Capital investments by types of economic activity for 2010-2020. Statistical information / Economic statistics / Economic activity / Capital investments]. *Oficijnyj veb-sajt Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrai'ny – Official website of the State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Vytraty na vykonannja naukovykh doslidzhen' i rozrobok za vydamy robit (2010-2020) [Expenditures for research and development by the type of work (2010-2020)]. Statystychna informacija/Ekonomichna statystyka/Nauka, tehnologii' ta innovacii' [Statistical information/Economic statistics/Science, technology and innovation]. *Oficijnyj veb-sajt Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrai'ny – Official website of the State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. The Global Innovation Index 2011. Accelerating Growth and Development. 4th Edition. Retrieved from https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2011_Report.pdf [in English].
16. The Global Innovation Index 2012. Stronger Innovation Linkages for Global Growth. 5th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2012-Report.pdf> [in English].
17. The Global Innovation Index 2013. The Local Dynamics of Innovation. 6th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2013.pdf> [in English].
18. The Global Innovation Index 2014. The Human Factor in Innovation. 7th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf> [in English].
19. The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development. 8th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2015-v6.pdf> [in English].
20. The Global Innovation Index 2016. Winning with Global Innovation. 9th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2016-v1.pdf> [in English].
21. The Global Innovation Index 2017. Innovation Feeding the World. 10th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2017.pdf> [in English].
22. The Global Innovation Index 2018. Energizing the World with Innovation. 11th Edition. Retrieved from https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii_2018-report-new.pdf [in English].
23. The Global Innovation Index 2019. Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation. 12th Edition. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2019.pdf> [in English].
24. The Global Innovation Index 2020. Who Will Finance Innovation? 13th Edition. Retrieved from https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII_2020_Full_body_R_58.pdf [in English].

ФОКІНА-МЕЗЕНЦЕВА Катерина,

д. е. н., доцент, професор кафедри міжнародного менеджменту
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: k.fokina-mezentseva@knute.edu.ua

ORCID: [0000-0002-5984-764X](https://orcid.org/0000-0002-5984-764X)

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА У ГЛОБАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розкрито сутність явища та категорії інформаційної безпеки, зокрема міжнародної, загроз, що виникають у сучасних міжнародних відносинах, та процедур, пов'язаних з її забезпеченням. Визначено основні завдання глобальної інформаційної безпеки, наголошено на важливості інформації для міжнародної спільноти.

Ключові слова: інформаційна безпека, глобалізація, міжнародне співробітництво, міжнародна інформаційна безпека, загроза, країна.

Постановка проблеми. Проникнення новітніх технологій в усі сфери життя перетворило інформацію з суто технічної на економічну категорію, яка стала однією із найнеобхідніших складових функціонування ринку і водночас регулятором економічних процесів. Тому інтерес до проблем інформаційного менеджменту з боку керівників дедалі зростає.

Під час дослідження поняття "інформаційна безпека" аналізу підлягають процеси, що відбуваються в державі та суспільстві, оскільки це систематичне, багатовекторне явище, на стан і тенденції розвитку якого безпосередньо впливають зовнішні та внутрішні чинники, провідними з яких є: політичне становище у світі; наявність потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз; місце і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни; особливості її внутрішньополітичного стану. Загалом важливими для інформаційної безпеки держави є рівень її захищеності, тобто створення і підтримка відповідних інженерно-технічних потужностей та інформаційного середовища організацій, що відповідають наявним і майбутнім загрозам. Питання забезпечення інформаційної безпеки є актуальним тією чи іншою мірою для усіх держав.

Стрімка глобалізація суспільства сприяє зростанню значущості інформаційної безпеки як для міжнародної спільноти, держави в цілому, так і окремо для секторів економіки, установ, людини. Актуальність

цієї теми обумовлена тим, що в сучасних реаліях саме розвиток інформаційних технологій (ІТ), рівень інформаційної безпеки (ІБ) та міжнародна інформаційна безпека (МІБ) визначатимуть місце держави на міжнародній арені. Найближчим часом залежність усіх сфер діяльності суспільства та держави від інформаційних систем буде тільки зростати і потребувати підвищення якості технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення ІБ як важливої складової національної безпеки та безпеки установ, суб'єктів господарювання в умовах світових ринків, зокрема в техніко-економічному контексті, розглядають закордонні та вітчизняні вчені, серед яких: А. Нашинець-Наумова [1], О. Фролова [2], M. R. Fazlida, Said Jamaliah [3] та ін., приділяючи особливу увагу інформаційній безпеці на макро-, мезо-, мікроекономічному рівнях, забезпеченню міжнародної інформаційної безпеки. Водночас невирішеними залишаються питання взаємодії ІБ і МІБ. Інші вчені, наприклад Д. Маршанд [4], К. Захаренко [5], досліджують інформаційну безпеку як базову компоненту інформаційного менеджменту, в рамках сучасних світових ринків та процесів цифрової трансформації економіки. Низка вчених, а саме: В. Дубницький, Н. Наumenко [6], Yogesh K. Dwivedi, D. Laurie Hughes [7], Zahoor Ahmed Soomro, Mahmood Hussain Shah, Javed Ahmed [8] та ін. – розглядають проблему інформаційної безпеки з позицій необхідності розроблення моделі інформаційного менеджменту підприємства (компанії) на основі технології лідерства в умовах цифровізації економіки. Вчені І. Ханін [9], І. Грабар, Р. Гришук, К. Молодецька [10] та ін. аналізують інформаційний менеджмент суб'єктів господарювання, регіонів, ефективність інформаційної безпеки в умовах інформаційного менеджменту на різних рівнях економіки, а також у кібернетичному й інформаційному просторі.

Вивченню проблем МІБ у контексті сучасних концепцій міжнародної безпеки, інформаційної безпеки в масово-комунікаційній та інформаційно-психологічній сферах, а також її правовим засадам приділяють увагу провідні науковці: А. Войціховський [11], І. Кольцова [12], П. Біленчук, Л. Борисова [13], А. Гуз, Т. Ткачук [14] та ін.

Метою дослідження є розгляд особливостей забезпечення інформаційної безпеки в умовах економіки України, а також виявлення характеру трансформації міжнародної інформаційної безпеки.

Матеріали та методи. Застосовано загальнонаукові методи дослідження: аналізу та синтезу, абстрагування – під час визначення трендів у сфері міжнародної інформаційної безпеки. У процесі розроблення схеми зв'язку документів на базі міжнародної системи стандартів інформаційної безпеки *ISO/IEC* використані методи систематизації, ідентифікації, класифікації, порівняння й узагальнення.

Результати дослідження. Розвиток інформаційних технологій обумовив необхідність управління інформаційними ресурсами виробничо-економічних систем і раціональної організації інформаційних потоків, що привело до виділення інформаційного менеджменту й інформаційної логістики в окремі наукові та прикладні складові менеджменту і логістики. Звідси випливає потреба у розвитку наукових підходів у цій сфері, а отже, й актуальність проблеми моделювання інформаційних процесів і потоків у системах управління.

Будь-яка система управління характеризується певними закономірностями циркулювання внутрішньосистемних інформаційних потоків та обміну інформацією із зовнішнім середовищем. Але, попри наявність численних теоретичних і прикладних досліджень з інформаційних технологій (ІТ) управління, проблема модельного опису основних характеристик інформаційних взаємодій у контексті забезпечення інформаційної безпеки в організаційно-економічних системах залишається актуальною.

У рамках інформатизації економіки України під впливом процесів цифровізації фактично відбувається "мережевізація" управління. Досягнення стратегічних цілей розвитку в цих умовах об'єктивно приводить до зростання значення інформаційних елементів системи інформаційного менеджменту, а також не тільки визначення нової мети, але й трансформації системи цінностей. Поняття інформаційного менеджменту походить від поняття менеджменту інформаційних ресурсів як цілеспрямованого використання організацією інформації, що містить кілька складових: інформацію, інформаційно-комунікативні технології, індивідуальних споживачів інформації, організаційне інформаційне середовище. Тому їх інтеграція за допомогою інформаційних систем та технологій і є основним завданням інформаційного менеджменту.

Останнім часом досить широко використовується поняття інформаційної підтримки як синонім інформаційного забезпечення у сфері економічної безпеки, важливою компонентою якої є інформаційна безпека. *Інформаційний менеджмент та інформаційна інфраструктура* в умовах соціальних і організаційно-економічних систем – досить нові поняття, напрями і засоби інформаційної підтримки корпоративного менеджменту, що виникли з розвитком і впровадженням сучасних інформаційних технологій управління.

Інформаційний менеджмент визначається як процес організації й управління обробкою інформації на базі комп'ютерних технологій із застосуванням управлінських інформаційних систем. Він не має досі ні усталеної термінології, ні рішень, які б стали класичними. Тому науковці та фахівці використовують різну термінологію та по-різному тлумачать завдання процесу управління інформацією і методологію їх вирішення.

Система інформаційної підтримки управління (у рамках ідеології інформаційного менеджменту) може розглядатися у функціональному, структурному, трансформаційному й організаційно-методичному аспектах. Метою системи інформаційної підтримки управління та, зокрема, автоматизованої інформаційної системи (ІС) є забезпечення інформаційної потреби корпоративних і зовнішніх користувачів. Розробники ІС виходять із того, що взаємини користувача ІС будуються з огляду на цілі найбільш повного задоволення інформаційної потреби, припускаючи використання інформації в потрібний час, потрібному місці, потрібній формі, а також у необхідному обсягу й із заданою якістю. Оскільки процес управління має інформаційний характер, то максимальне задоволення його інформаційних потреб є необхідною умовою успішного управління та функціонування будь-якої керованої системи.

Інформаційна потреба менеджменту виникає в процесі вирішення управлінських завдань, обумовлених розвитком виробництва, бізнесу і суспільства. Інформаційна потреба менеджменту у сфері економічної й інформаційної безпеки – складне поняття, яке в першому наближенні можна визначити як потребу в інформації, необхідній для забезпечення виконання управлінських завдань у рамках безпеки. У цьому визначенні в загальному вигляді відбивається сутність інформаційної потреби менеджменту, але поняття інформації, необхідної для управління, зокрема управління безпекою, характеризується неоднозначністю, оскільки залежить від її якісного складу й ефективності використання. Отже, для коректності визначення інформаційної потреби слід встановити поняття "*необхідна інформація*" за допомогою такої умови, яка гарантувала б його однозначність і забезпечувала можливість формалізованого опису.

З інформаційною потребою тісно пов'язане ще одне нове поняття, яке утворилося на сучасному етапі розвитку інформаційних технологій в умовах глобалізації, – *інформаційна культура* корпорації, компанії, підприємства. Формування корпоративних інформаційних культур є однією з визначальних ознак сучасної фази розвитку ІТ. За кордоном фахівці з реінжинірингу інформаційних і управлінських процесів відносять до цього поняття методи роботи з інформацією, цінності, установки, поведінки і підходи, які використовуються під час збору, організації, обробки, поширення і використання інформації. Створення ефективних умов функціонування інформаційних ресурсів (ІР) підприємства (компанії) потребує відповідної концепції управління впровадженням і використанням ІС підприємства, організації.

Однак між інформаційними й іншими видами ресурсів існують принципові відмінності, головними з яких є те, що інформація не убуває з часом, може використовуватися багато разів, а її розширення фактично не має обмежень.

Під час використання ІР у бізнес-процесах підприємства до них висуваються певні вимоги:

- своєчасність, тобто отримання ІР у встановлені терміни;
- вірогідність, яка визначає припустимий рівень спотворення ІР, що надходять та перетворюються на результативні, за якого зберігається ефективність функціонування підприємства;
- достатність, що припускає повноту ІР для вирішення управлінських завдань підприємства;
- адресність, тобто конкретна цільова спрямованість ІР для зацікавлених сторін для ефективної організації бізнес-процесів підприємства;
- правова коректність, тобто відповідність ІР нормативно-правовим і регламентувальним документам;
- багаторазовість використання;
- висока швидкість збору, обробки, передання;
- оперативність, тобто актуальність інформації для необхідної обробки та прийняття рішень в умовах, що змінилися.

За результатами огляду досліджень можна визначити, що *інформаційна безпека* – це стан захищеності інформації всередині суспільства, який забезпечує її формування, використання та розвиток в інтересах громадян, організації, держави; захист конфіденційності, цілісності та доступності інформації. *Конфіденційність* – властивість інформаційних ресурсів, пов'язана з тим, що вони не стануть доступнішими та не будуть розкриті для неуповноважених осіб. *Цілісність* – це незмінність інформації у процесі її передавання та збереження. *Доступність* – властивість інформаційних ресурсів (ІР), яка визначає можливість їх отримання та використання на вимогу уповноважених осіб. Загалом у сфері забезпечення економічної безпеки держави, регіонів, суспільства та бізнесу ІБ – це усі аспекти, пов'язані з нормуванням, досягненням, підтриманням та покращанням конфіденційності, цілісності, доступності, неспростовності, підзвітності, автентичності та вірогідності інформації й засобів її обробки [5; 6].

Управління інформаційною безпекою може сигналізувати загальне ставлення компанії до ризику ІБ, особливо для інформаційно інтенсивних галузей. Щораз більша поява загроз інформаційній безпеці потребує такої ІБ, яка буде інтегруватися в корпоративне управління організацією. Реалізація управління ІБ може бути досягнута, якщо вищий менеджмент приділяє додаткову увагу проблемі ІБ, а не розглядає її як технологічне питання відповідно до обов'язків технічних менеджерів, рівень ІБ чітко передається від вищого керівництва по всій ієрархії управління і до персоналу [3].

Міжнародна система стандартів *ISO/IEC 27000* дає змогу виявити логічні зв'язки документів системи менеджменту ІБ (рисунки).

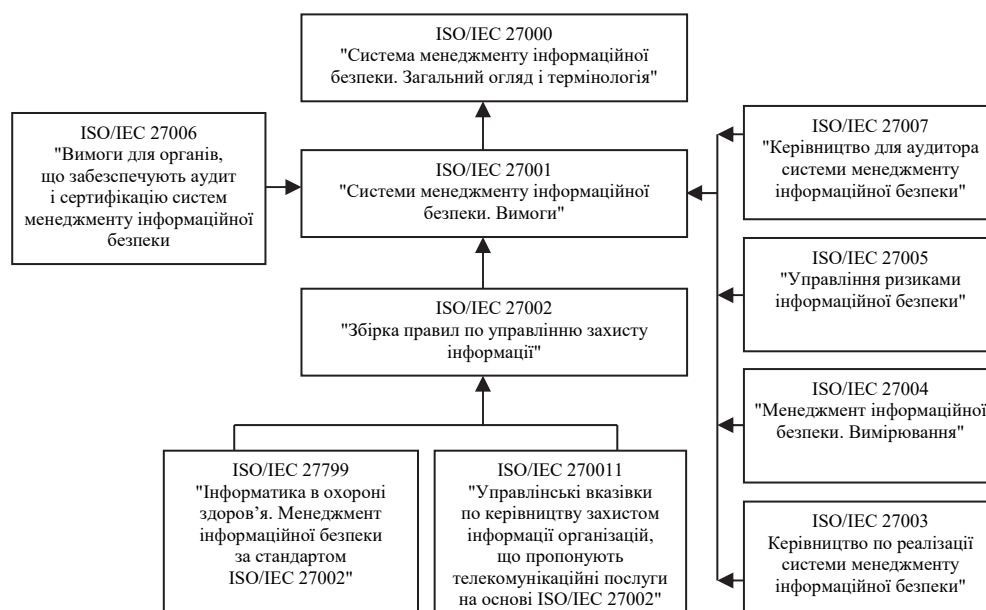

Схема зв'язку документів у рамках стандарту менеджменту інформаційної безпеки ISO/IEC 27000

Джерело: систематизовано автором на основі серій відповідних стандартів [15].

Україна, як і розвинені країни світу, опікується актуальними питаннями інформаційної безпеки, разом зі світовою спільнотою формує загальноприйняті міжнародні норми та процедури, визнаючи потребу у взаємній співпраці й узгодженості, що закріплено в базових документах ООН та в цілому прийнято у сфері міжнародних відносин. Необхідність міжнародної співпраці щодо забезпечення міжнародної безпеки взагалі й інформаційної безпеки зокрема набуває підвищеної уваги в міжнародному середовищі, особливо в контексті інформаційно-психологічного впливу пандемії коронавірусу. У процесі глобалізації з розвитком інноваційних новітніх технологій перед суспільством постає загроза виникнення нових засобів ведення інформаційних війн, у такий спосіб радикально змінюючи систему міжнародної безпеки.

Глобальне інформаційне середовище стає новим орієнтиром для конкурентної боротьби в економічній, соціальній, політичній та інших площинах. Це супроводжується виникненням випадкових та навмисно створених загроз, пов'язаних з використанням інформації. Інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) вийшли в процесі інформатизації на світовий інформаційний простір, забезпечуючи транскордонні й глобальні потоки інформації. Водночас постійно зростають вимоги до надійності зберігання, швидкості й економічності передання даних (у контексті *Big Data*) та інформації, мінімізації ризиків їх втрати і порушення конфіденційності тощо. Від цього у кінцевому підсумку

залежить той значний ефект від використання ІКТ у системі міжнародної інформаційної безпеки, що досягнутий у науці, бізнесі, управлінні, освіті [9]. Головними трендами, які виявляються у сфері МІБ останніми роками, є такі:

- безпека займає вище місце серед пріоритетів для бізнесу і держав;
- ризики, пов'язані з інформацією, загострюються;
- кіберзлочинність стає загальною міжнародною загрозою;
- інформаційна безпека набуває нових вимірів;
- бурхливо розвиваються ІТ у сфері безпеки;
- відбувається об'єднання міжнародних зусиль щодо підтримки ІБ;
- актуалізуються проблеми захисту інтелектуальної власності та захисту інформації в інтернет-мережах.

Як слушно зауважує О. Фролова, базовим виміром сучасних конфліктів стало інформаційне протиборство [2]. Навіть під час міжнародних збройних конфліктів дієвою зброєю є інформаційні технології, пов'язані з пропагандою, що виявляє незахищеність суб'єктів міжнародних відносин. Це спостерігається і в інформаційних війнах між Україною та Росією, наприклад, щодо виробництва на території України російської вакцини проти *COVID-19*. У звіті Світового економічного форуму про глобальний ризик за 2021 р. [16] недостатність рівня міжнародної кібербезпеки, поряд із всесвітньою пандемією, зазначена як одна з найбільших загроз людству протягом наступних десяти років.

Пандемія *COVID-19* змусила чимало організацій пройти значну трансформацію, переосмислюючи ключові елементи своїх бізнес-процесів і використання технології для підтримки операцій, дотримуючись змінного ландшафту керівних принципів та нових процедур [7].

Актуальними проблемами МІБ, що потребують розв'язання в умовах глобалізації, впливу пандемії коронавірусу, є:

- створення адекватної соціальної бази ІБ та згладжування інформаційного дисбалансу між державами й мегарегіонами;
- розширення можливостей ІБ для різних соціальних прошарків населення з метою повноцінного використання ІТ і світових інформаційних ресурсів;
- ефективне використання національних і наднаціональних важелів регулювання ІБ у глобальних системах міжнародної комунікації та співробітництва держав з метою досягнення взаєморозуміння і довіри, що в цілому приведе до попередження міжнародних та регіональних політичних конфліктів.

Для України важливими напрямками реалізації зазначеного може стати створення єдиного державного інформаційного реєстру громадян, внесення в Конституцію України поняття "ІТ", пунктів щодо забезпечення безпеки в процесі застосування ІТ, обороту даних; захист даних на державному рівні; розроблення цифрового кодексу.

Це сприятиме розв'язанню питань, що стосуються працівників на віддаленому доступі, та дасть змогу оцінити наслідки дистанційного управління співробітниками, роль рішень ІБ в управлінні персоналом і прийнятті управлінських рішень, ставлення користувачів до ІБ в "нових" умовах, а також мінімізувати ризики держави, бізнесу і суспільства в цілому з огляду на появу нових технологій під час прискорення цифровізації.

Висновки. За результатами дослідження охарактеризовано особливості інформаційних взаємодій у контексті забезпечення інформаційної безпеки, напрями забезпечення ІБ та МІБ, вплив інформації на сфери діяльності підприємств і держави. Встановлено основні тренди МІБ останніх років. Виявлено особливості інформаційного забезпечення у взаємозв'язку з інформаційним менеджментом та системою інформаційної підтримки управління як важливої компоненти ІБ, а також логічні зв'язки документів системи менеджменту інформаційної безпеки в рамках стандарту ISO/IEC 27000.

Доведено, що недостатній рівень інформатизації в Україні, постійні зволікання з розв'язанням проблем ІБ і МІБ, а також негативний інформаційний вплив призводять до величезних збитків, уповільнення соціально-економічного розвитку та зменшення конкурентоспроможності на світовому рівні. Для запобігання цьому потрібна раціональна перебудова сфери інформатизації та інформаційної політики України із залученням міжнародної підтримки й активна участь нашої держави у трансформаційних процесах міжнародної інформаційної безпеки задля протидії інформаційним загрозам із застосуванням сучасних методів і норм законодавства в цій сфері.

Перспективою подальших досліджень є виявлення методологічних аспектів економіки і менеджменту в умовах трансформації національної економіки під впливом глобалізації та місця в ній цифрової економіки, перспектив використання нових методів й інструментарію управління в епоху цифрової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нашинець-Наумова А. Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: Гельветика, 2017. 168 с.
2. Фролова О. М. Роль ООН в системі міжнародної інформаційної безпеки. *Міжнародні відносини*. 2018. № 18-19. Серія: Політичні науки. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3468/3140.
3. Fazlida M. R., Jamaliah Said. Information Security: Risk, Governance and Implementation Setback. *Procedia Economics and Finance*. 2015. Vol. 28. P. 243-248. URL: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01106-5](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01106-5).
4. Маршанд Д. А. Как работают с информацией в вашей компании? (Фрагменты из книги "Мастерство: Менеджмент"). URL: https://www.cfin.ru/itm/info_processing.shtml.

5. Захаренко К. Теоретичні засади дослідження інформаційної безпеки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2 (4). С. 107-116. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/issue/view/7/4>.
6. Дубницький В. І., Науменко Н. Ю. Методологічне забезпечення формування інформаційної безпеки в сфері економічної безпеки регіону. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1 (36). С. 35-39.
7. Dwivedi Yogesh K., Hughes D. Laurie, Coombs Crispin, Constantiou Ioanna, Duan Yanqing, Edwards John S. et al. Impact of *COVID-19* pandemic on information management research and practice: Transforming education, work and life. *IJIM*. 2020. Vol. 55. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102211.
8. Soomro Zahoor Ahmed, Shah Mahmood Hussain, Ahmed Javed. Information security management needs more holistic approach: A literature review. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2015.11.009.
9. Ханін І. Г. Формування в міжнародній системі інформаційної безпеки: економічні орієнтири для України. *Ефективна економіка*. 2015. № 4.
10. Грабар І. Г., Гришук Р. В., Молодецька К. В. Безпекова синергетика: кібернетичний та інформаційний аспекти: монографія; за заг. ред. Р. В. Гришука. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. 280 с.
11. Войціховський А. В. Інформаційна безпека як складова системи національної безпеки (міжнародний і зарубіжний досвід). *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2020. Вип. 29. Серія: Право. С. 281-288.
12. Кольцова І. Інформаційна глобалізація в Україні: детермінанти, особливості та перспективи. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 1 (3). С. 43-48. DOI: 10.29038/2524-2679-2018-01.
13. Біленчук П. Д., Борисова Л. В., Неклонський І. М., Собина В. О. Правові засади інформаційної безпеки України: монографія. Харків, 2018. 289 с.
14. Гуз А. М., Ткачук Т. Ю. Досвід України у формуванні національних надбань в інформаційній сфері. *Юрид. наук. електр. журн*. 2020. № 6. С. 129-133. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-6/31.
15. ISO/IEC 27001. Information Security Management. URL: <https://www.iso.org/isoiec-27001-information-security.html>.
16. The Global Risks Report 2021. The 16th edition of the World Economic Forum's Global Risks. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2021.

Fokina-Mezentseva K. Informational security in a global society.

Background. In modern conditions, information is not just a technical category. The penetration of the latest technologies into all spheres of life has turned information into an economic category, which has become one of the most essential components of the functioning of the market and, at the same time, a regulator of economic processes. Therefore, interest in the problems of international information security is growing, both for the international community, the state and its regions as a whole, and separately for sectors of the economy, for institutions, for individuals.

Analysis of recent research and publications has shown that the issues of interaction between information and international information security, as well as with the economy, remain unresolved. An important issue is the analysis of information security conditions in the framework of modern world markets and globalization processes, the impact of the consequences of the coronavirus pandemic on the world economy.

The **aim** of the article is to consider the features of ensuring information security in the conditions of the Ukrainian economy, as well as to identify the nature of the transformation of international information security.

Materials and methods. In the course of the research, the methods of analysis and synthesis, abstraction, systematization, identification, classification, comparison and generalization were used.

Results. Despite the existence of a lot of theoretical and applied research in the field of information management technologies, the problem of a model description of the main characteristics of information interactions in the context of ensuring information security in organizational and economic systems remains very relevant. Based on the results of this study, the place of the information system in the enterprise management contour is shown, the logical connections of the documents of the information security management system within the framework of the international standard ISO/IEC 27000 are revealed, the problems of international information security that need to be addressed in the context of globalization are identified. The solution of these issues will contribute to the rational restructuring of the sphere of informatization and information policy of the state.

Conclusion. It is proved that in Ukraine, the insufficient level of informatization and constant delays in solving the problems of information security and international information security, as well as the negative information impact, lead to huge losses, a slowdown in socio-economic development and a decrease in competitiveness at the world level. To prevent this, a rational restructuring of the sphere of informatization and information policy of Ukraine is necessary with the involvement of international support and the active participation of our state in the transformational processes of international information security to counter information threats using modern methods and legislation in this area.

The outlined conceptual provisions require further scientific research of the methodological aspects of economics and management in the context of the transformation of the national economy under the influence of globalization processes and the place of the digital economy in it, the prospects for the use of new methods and management tools in the era of digital economy.

Keywords: information security, globalization, international cooperation, international information security, threat, country.

REFERENCES

1. Nashynec'-Naumova, A. Ju. (2017). *Informacijna bezpeka: pytannja pravovogo reguljuvannja [Information security: issues of legal regulation]*. Kyiv: Gel'vetyka [in Ukrainian].
2. Frolova, O. M. (2018). Rol' OON v systemi mizhnarodnoi' informacijnoi' bezpeky [The role of the UN in the system of international information security]. *Mizhnarodni vidnosyny. Serija: Politychni nauky – International relations. Series: Political Sciences, 18-19*. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3468/3140 [in Ukrainian].
3. Fazlida, M. R., Jamaliah, Said. (2015). Information Security: Risk, Governance and Implementation Setback. *Procedia Economics and Finance*. (Vol. 28), (pp. 243-248). DOI: 10.1016/S2212-5671(15)01106-5 [in English].
4. Marshand, D. A. *Kak rabotajut s ynformacyej v vashej kompanyy? (Fragmenty yz knygy "Masterstvo: Menedzhment") [How do you work with information in your company? (Fragments from the book "Mastery: Management")]*. Retrieved from https://www.cfin.ru/itm/info_processing.shtml [in Russian].

5. Zaharenko, K. (2018). Teoretychni zasady doslidzhennja informacijnoi' bezpeky [Theoretical foundations of information security research]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspil'ni komunikacii' ta regional'ni studii' – International relations, public communications and regional studies*, 2 (4), 107-116. Retrieved from <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/issue/view/7/4> [in Ukrainian].
6. Dubnyč'kyj, V. I., & Naumenko, N. Ju. (2019). Metodologichne zabezpečennja formuvannja informacijnoi' bezpeky v sferi ekonomichnoi' bezpeky regionu [Methodological support for the formation of information security in the field of economic security of the region]. *Visnyk ekonomichnoi' nauky Ukraïny – Bulletin of Economic Science of Ukraine*, 1 (36), 35-39 [in Ukrainian].
7. Dwivedi, Yogesh K., Hughes, D. Laurie, Coombs, Crispin, Constantiou Ioanna, Duan, Yanqing, Edwards, John S. et al. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on information management research and practice: Transforming education, work and life. *International Journal of Information Management*. (Vol. 55). DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102211 [in English].
8. Soomro, Zahoor Ahmed, Shah, Mahmood Hussain, & Ahmed, Javed. *Information security management needs more holistic approach: A literature review*. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2015.11.009 [in English].
9. Hanin, I. G. (2015). Formuvannja v mizhnarodnij systemi informacijnoi' bezpeky: ekonomichni orijentyry dlja Ukraïny [Formation in the international information security system: economic guidelines for Ukraine]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 4 [in Ukrainian].
10. Grabar, I. G., Gryshhuk, R. V., & Molodec'ka, K. V. (2019). *Bezpekova synergetyka: kibernetycznyj ta informacijnyj aspekty [Security synergetics: cybernetic and informational aspects]*. Zhytomyr: ZhNAEU [in Ukrainian].
11. Vojcihovs'kyj, A. V. (2020). Informacijna bezpeka jak skladova systemy nacional'noi' bezpeky (mizhnarodnyj i zarubizhnyj dosvid) [Information security as a component of the national security system (international and foreign experience)]. *Visnyk Harkiv-s'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serija: Pravo – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law*. (Issue 29), (pp. 281-288) [in Ukrainian].
12. Kol'cova, I. (2018). Informacijna globalizacija v Ukraïni: determinanty, osoblyvosti ta perspektyvy [Information globalization in Ukraine: determinants, features and prospects]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspil'ni komunikacii' ta regional'ni studii' – International relations, public communications and regional studies*, 1 (3), 43-48. DOI: 10.29038/2524-2679-2018-01 [in Ukrainian].
13. Bilenchuk, P. D., Borysova, L. V., Neklons'kyj, I. M., & Sobyna, V. O. (2018). *Pravovi zasady informacijnoi' bezpeky Ukraïny [Legal bases of information security of Ukraine]*. Harkiv [in Ukrainian].
14. Guz, A. M., & Tkachuk, T. Ju. (2020). Dosvid Ukraïny u formuvanni nacional'nyh nadban' v informacijnij sferi [Ukraine's experience in the formation of national heritage in the information sphere]. *Jurydychnyj naukovyj elektronnyj zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 6, 129-133. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-6/31 [in Ukrainian].
15. *World Summit of the Information Society (WSIS) 2016*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/10186World%20Summit%200n%20Information%20Society%202016%20Outcomes%202016-May-16.pdf> [in English].
16. *The Global Risks Report 2021*. The 16th edition of the World Economic Forum's Global Risks. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf [in English].

ТАРАСЮК Антон,
аспірант кафедри цифрової економіки
та системного аналізу
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: anton.tarasyuk213@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0830-1636

ГАМАЛІЙ Володимир,
д. ф.-м. н., професор, професор кафедри
цифрової економіки та системного аналізу
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: vgamaliy52@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7544-7470

ТРЕНДИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Розглянуто основні напрями реалізації цифрових технологій у сільському господарстві та перспективи їх розвитку в умовах концепції Четвертої промислової революції. Обґрунтовано необхідність застосування інтелектуальних систем для ефективного управління аграрним підприємством.

Ключові слова: система управління, інтелектуальні системи, машинне навчання, диджиталізація агросектора.

Постановка проблеми. Економіка розвинених країн світу базується на швидкому розвитку інновацій та цифрових технологій. Застосування інформаційних технологій підвищує продуктивність управлінської діяльності, даючи змогу ефективніше вирішувати поточні завдання. Інформаційні технології забезпечують накопичення, збереження та обробку величезної кількості даних, аналіз яких сприяє прийняттю ефективних рішень.

Сільське господарство є лідером в експорті нашої держави, при цьому, як в Україні, так і у світі, не існує комплексного системного підходу до розвитку підприємств галузі на основі застосування інформаційних технологій за концепцією Четвертої промислової революції.

Сучасні агропідприємства дедалі частіше використовують у своїй діяльності передові технології: дрони, інтернет-платформи, метеостанції, спеціалізовані мобільні додатки й системи обробки даних. При цьому більшість підприємств застосовують ці технології несистемно та не ведуть облік і відстеження інформації, тому не відбувається зростання ефективності діяльності як окремого підприємства, так і галузі загалом.

На сьогодні сільське господарство потребує оптимізації виробничих процесів на базі цифрових технологій для одержання максимального прибутку та раціонального використання ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання використання цифрових технологій у промисловості та агропромисловому комплексі (АПК) знаходяться в центрі уваги багатьох науковців.

У праці В. Рябошлика "Четверта промислова революція: небачені можливості та передбачувані виклики" розглянуто питання про радикальний характер технологічних змін, яких потребує Україна [1].

М. Руденко дослідив сучасні технології, притаманні процесу цифрової трансформації сільськогосподарських підприємств (СГП), і окреслив ключові фактори, наявність яких сприяє створенню "розумних" СГП [2]. Цей же автор запропонував принципи та послідовність процесу управління ризиками сучасних підприємств аграрного сектора [3].

К. Назарова, В. Гордополов, Н. Куляша, О. Куляша показали значущість аграрного сектора для національної економіки через розгляд його частки та її динаміки генерації ВВП [4].

І. Ніколаєв, В. Вишневська, Р. Жовновач підкреслюють, що великій кількості виробничих підприємств України притаманна неефективність функціонування, пов'язана з недоліками в управлінні, обґрунтовують необхідність створення інформаційно-аналітичної системи прийняття управлінських рішень [5].

Сучасні технології управління підприємством на засадах цифрової економіки та інновацій досліджували М. Климчук, Т. Ільїна, С. Климчук, Н. Хоменко, які довели можливість виокремлення напрямів розвитку цифрових технологій [6].

У праці [7] Г. Антонова, О. Ковирьова підкреслено, що цифровізація реального сектора економіки – головна складова цифрової економіки та визначальний чинник зростання економіки загалом, зокрема і самої цифрової індустрії як виробника технологій. Цифрові технології змінюють традиційні моделі бізнесу, виробничі ланцюги та процеси, обумовлюють появу нових продуктів та послуг, платформ та інновацій.

М. Рахман, С. Корабельський [8] та В. Яновська [9] показали, що в Україні швидкими темпами ефективно розвивається інфраструктура для розроблення та застосування цифрових технологій. З розуміння цифровізації як глобального тренду сучасного розвитку економіки і суспільства і за результатами аналізу та порівняння сукупності показників, що дають змогу кількісно охарактеризувати стан і тенденції розвитку національної цифрової інфраструктури, впливає висновок, що процеси, які відбуваються на ринку телекомунікаційних послуг, незаперечно сприяють посиленню конкурентних позицій України в глобальному середовищі. Зміни споживчих переваг, трансформація ринку та індивідуалізація споживання на фоні цифровізації ринкових сегментів і населення, формування широкосмугової моделі споживання й бездротового середовища створюють надійні умови для зростання цифрової економіки, підвищення інноваційності її аграрного сектора та побудови інформаційного суспільства.

Як відзначають І. Ковача та І. Хусті (*Imre Kovács, István Husti*), сільське господарство 4.0 за аналогією з промисловістю 4.0, являє собою інтегровану внутрішню та зовнішню мережу сільськогосподарських операцій. Використання інтернет-порталів може полегшити

обробку великих обсягів даних, а також створення мереж у фермерському господарстві та із зовнішніми партнерами [10].

Завдяки сучасному стану науково-технічного прогресу аграрії можуть не тільки використовувати у виробництві цифрові технології, а й зробити сільське господарство в цілому керованим та прогнозованим.

Метою роботи є дослідження сучасного стану реалізації інформаційних технологій у сільськогосподарських підприємствах України та виявлення невирішених проблем цифровізації аграрних підприємств.

Методи дослідження. У ході дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: системного аналізу і синтезу, маркетингових досліджень, статистичні та ін.

Результати дослідження. У 2015 р. німецький консорціум *Industrial Internet* презентував стандарт "Еталонна архітектура індустріального Інтернету" в межах реалізації концепції "Індустрія 4.0: Інтернет речей на шляху до Четвертої промислової революції", під яким розуміли широке впровадження у виробництво кіберфізичних систем та з'єднання різних речей з мережею. Завдяки такій новій індустрії заплановано підвищення конкурентоспроможності німецької обробної промисловості. У зарубіжних аналітичних матеріалах, різноманітних інтерв'ю "Індустрія 4.0" асоціюється з промисловим виробництвом майбутнього, що ґрунтується на інноваційних технологічних розробках [11]. Ці технології пов'язані з феноменом інформаційного буття – цифровізацією (диджиталізацією).

Експерти Всесвітнього економічного форуму в Давосі у своєму звіті "Готовність до майбутнього виробництва" (Digital Transformation Initiative) зазначають, що для України зосередитися на цифровізації – правильний і єдиний спосіб скоротити відчутний розрив у міжнародних показниках порівняно з іншими країнами світу [12].

В. Скіцько – один з перших українських дослідників у своїй статті "Індустрія 4.0 як промислове виробництво майбутнього", звернув увагу на отримані групою науковців та фахівців дев'ять розробок (результатів) науково-технічного прогресу, які становлять основу Індустрії 4.0 та Четвертої промислової революції [13]: великі дані та їх аналіз (*Big Data and Analytics*); автономні роботи (*Autonomous Robots*); моделювання (*Simulation*); горизонтальна та вертикальна системна інтеграція (*Horizontal and Vertical System Integration*); промисловий Інтернет речей (*The Industrial Internet of Things*); кібербезпека (*Cybersecurity*); хмари (*The Cloud*); адитивне (додаткове) виробництво (*Additive Manufacturing*); розширена (або віртуальна) реальність (*Augmented Reality*).

В Україні процес цифровізації економіки представлено у "Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки" [14], де зазначається, що "...цифровізація – насичення світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір". Також у документі зазначається

потреба у розвитку інфраструктури блокчейн, геоінформаційної інфраструктури та промислової цифрової інфраструктури, окремим пунктом виділено розвиток цифрового землеробства та цифровізації агросектора [14].

Для ефективної цифровізації сільського господарства важливо визначити концепцію розвитку галузі та галузевих підприємств. Для цього необхідно звернутись до концепції "розумна фабрика", яку вперше представлено на ярмарку Ганновер Мессе у 2011 р. [15]. Вона описує новий спосіб організації виробництва, де робочі процеси автоматично скоординовані один з одним та пов'язані між собою через мережу, яка має зв'язок з навколишнім світом [16].

Автори праці [17] виділили відмітні риси "розумних" виробництв (табл. 1).

Таблиця 1

Відмітні риси "розумних" виробництв

Риса	Практичне впровадження
Здатність до "розумної" дії й "розумного" реагування	Максимально збільшує технічну ефективність, ефективність витрат і вигод завдяки плануванню, постійному моніторингу й безперервності навчання
"Оперативні активи" (працівники, завод, обладнання, операційні моделі та бази даних)	Такі активи інтегровані й обізнані про свій стан завдяки системі сенсорів. Периферійні пристрої, виконавчі механізми й виробниче обладнання мають здатності до обробки інформації та оснащені сенсорами для автоматичного самоаналізу
Адаптивність	Обладнання "розумного" виробництва спроможне виявити позаштатні ситуації і пристосуватися до них. Система має здатність адекватно функціонувати залежно від мінливих обставин
Інформаційна доступність	Обладнання має повний доступ до необхідної інформації в будь-який час роботи
Реальність	Для запобігання аварій в рамках "розумного" виробництва здійснюється збір інформації у реальному часі
Оперативність	Система має здатність до оперативного реагування на зміни й неполадки в технологічному процесі
Екологічність	"Розумне" виробництво є екологічно стійким, використовує рециклінг і мінімально впливає на довкілля
Інтелектуальність	Необхідною рисою "розумного" виробництва є висококваліфікована робоча сила
Гнучкий менеджмент	Система володіє розумінням меж автоматичної дії і постачає всю необхідну інформацію операторам та управлінцям для прийняття необхідних рішень
Тактика для стратегії	Працівники "розумного" виробництва навчені здійснювати дії, що забезпечують стратегічну ефективність підприємства

Джерело: розроблено авторами за [17].

Розумне сільське господарство являє собою впровадження SMART-технологій у сільському господарстві. Абревіатура SMART (*Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Timebound*) означає правильну постановку цілей і пошук оптимального шляху їх досягнення. Також слово "smart" береться за прямим перекладом з англійської мови і означає "розумний". В агросекторі застосування отримали обидва тлумачення терміна SMART, і вони містять: технології збирання та аналізу інформації (*GNSS, GIS, RS, Web, BigData, Yieldmonitoring, Soil-test* тощо); технології автоматизованого управління та прийняття

рішень (*Crop- Land-, Livestock-management*); технології реалізації прийнятих рішень (*Variable Rate Technology*).

Імре Ковач та Істван Хусті відмічають що новий поштовх у точному землеробстві спостерігається в усьому світі з початку 2010-х, відтоді ж розумні технології все частіше застосовуються як стандартні функції управління тракторів, зернозбиральних комбайнів та іншого обладнання [10].

В. Гарольд зі співавторами [18] зазначають, що цифрове сільське господарство пропонує нові можливості завдяки повсюдній доступності інтенсивних обчислювальних технологій як частини так званої Індустрії 4.0: "Сільське господарство буде слідувати за іншими галузями промисловості, при цьому вигоди від цифрових технологій отримають матеріальну форму і стануть джерелом підвищення ефективності виробництва¹". Очікується, що цифровізація у сільському господарстві забезпечить технічні можливості для оптимізації систем сільськогосподарського виробництва, ланцюгів створення вартості та продовольчої системи [19].

М. Руденко [2] дослідив, яка саме інформація та технології узагальнюють концепцію "Сільське господарство 4.0". У своїй статті "Технології цифрової трансформації сільськогосподарських підприємств" автор виділяє п'ять основних груп технологій (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація технологій розумного сільського господарства [2]

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі авторів статті.

Нашу версію технологічного наповнення концепції "Сільське господарство 4.0" для сучасних СГП викладено на *рис. 2*.

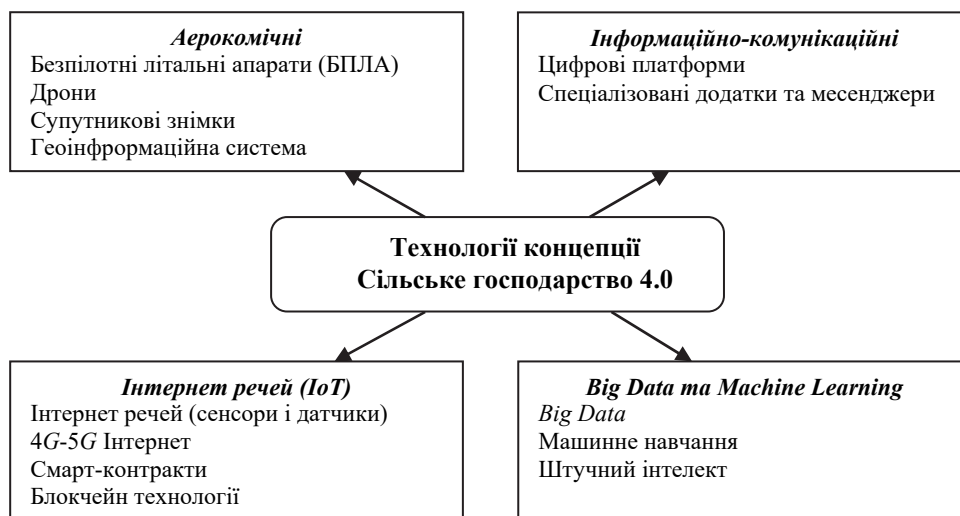

Рис. 2. Класифікація технологій розумного сільського господарства для аграрних підприємств

Джерело: розроблено авторами.

Аерокосмічні технології (див. *рис. 2*), можливості яких включають створення супутникових знімків (космічне зондування, мультиспектральна зйомка), являють собою основу індивідуального підходу до кожної ділянки сільськогосподарських угідь відповідно до технології точного землеробства завдяки трьом складовим: системі спостереження, внесенню змінних норм добрив та навігації.

Також сюди належать дрони, які на сьогодні застосовуються аграріями для вирішення трьох основних завдань: візуальний контроль і моніторинг; обмір земельного банку та розроблення карт полів; внесення рідких добрив або засобів захисту рослин (ЗЗР).

Згідно з дослідженнями, опублікованими у журналі "Агробізнес" відносно використання дронів у сільському господарстві [20], аграрні підприємства здебільшого використовують дрони лише для обміру земельного банку.

Комбінований авіакосмічний моніторинг має чотири основні складові: зондування поверхні; мультиспектральна зйомка сільськогосподарських угідь; гарантований щоденний моніторинг і систему обробки даних моніторингу, що дає змогу диференційовано вносити добрива, ЗЗР, здійснювати полив культур тощо [21].

Ще одним не менш важливим елементом аерокосмічних технологій є геоінформаційні системи (ГІС) [22], які допомагають [23]:

- здійснювати централізоване зберігання та управління картографічною базою даних сільськогосподарського підприємства;

- ефективно управляти земельними ресурсами, оперативно вирішувати територіальні конфлікти та незаконне захоплення земель, здійснювати моніторинг за землевласниками і землекористувачами;
- контролювати виконання сільськогосподарських робіт на полях, відстежувати посіви за культурами і полями;
- оцінювати якість ґрунтів, їхню потенційну врожайність, агроекологічний стан, деградаційні процеси;
- аналізувати ефективність ведення сільського господарства;
- виконувати оперативні аудити сільськогосподарських угідь, контролювати діяльність віддалених (польових) працівників (землевпорядників, агрономів), забезпечувати можливість збору просторових даних у польових умовах у реальному часі завдяки мобільному картографічному додатку, який з'єднано з інтерактивною картою;
- автоматизувати процес складання звітності, планування та прогнозування розвитку роботи підприємства.

При цьому, як зауважив О. Бойко [24], практична реалізація концепції точного землеробства СГП потребує створення адаптованої до визначених умов системи підтримки прийняття рішень, використовуючи пристрої супутникової навігації, ГІС-технології, дані дистанційного зондування, бортові комп'ютери, робото-технічні пристрої сільськогосподарського призначення, програмне забезпечення. Наслідком таких технологічних змін стає потреба у програмному забезпеченні для обробки великого обсягу спеціалізованої інформації та прийняття на її основі ефективних управлінських рішень.

Другий технологічний напрям концепції, *Інтернет речей (IoT)* (див. рис. 2) містить спеціалізовані датчики та сенсори, що відслідковують та автоматизують основні виробничі процеси. В рослинництві датчики можна поділити на п'ять великих груп:

- датчики та сенсори, що відслідковують параметри ґрунту;
- датчики, що відслідковують параметри росту рослин;
- сенсори для знаходження шкідників та захворювань рослин;
- датчики для моніторингу погодних умов;
- *GPS*-датчики для відслідковування техніки на полі.

Так, для тваринництва використовують передусім нашійники з *GPS*, *RFID* чи біометрією для тварин, автоматизовані системи годівлі та обслуговування. Ефективна робота агропідприємства з усіма інформаційними потоками від датчиків та сенсорів можлива за допомогою Інтернету речей (*IoT*), на основі якого здійснюється постійний контроль та управління бізнес-процесами.

Реалізація потенціалу *інформаційно комунікаційних технологій (ІКТ)* відбувається на базі цифрових платформ, додатків та чат-ботів. В Україні розроблена цифрова платформа *Cropio* [25] – інтегроване комплексне програмне рішення, що забезпечує супутниковий моніторинг стану посівів, ведення обліку показників та відстеження обладнання і техніки з метою максимального підвищення ефективності

прийняття рішень. Використання цифрових платформ (на прикладі *Cropio*) дає змогу дистанційно контролювати сільськогосподарські угіддя, у тому числі здійснювати автодокументування, прогнозування та планування сільськогосподарських операцій.

Виділимо на основі аналізу статті [26] найпопулярніші типи внутрішніх аграрних мобільних додатків, які охоплюють:

- системи загального доступу до робочих файлів підприємства та спільної роботи над ними;
- мобільні версії корпоративних соціальних мереж;
- внутрішню комунікацію, месенджери, трекери повідомлень;
- системи управління польовими роботами, що вимагають постійного збору, уточнення та синхронізації інформації;
- автоматизацію процесів документообігу тощо.

Останній із напрямів, наведених на *рис. 2*, – *великі дані та машинне навчання*. Усі зазначені технологічні рішення є джерелами інформації, тому постає потреба в обробці та аналізі великого обсягу інформації для прийняття ефективних рішень та розроблення прогнозів. Необхідним є використання технології великих даних (*Big Data*), яка являє собою ключовий елемент сучасних *Smart*-підприємств. Що ж до обробки даних, то тут передусім необхідним є застосування технологій машинного навчання, які завдяки великому масиву інформації, зможуть виявляти нові закономірності в діяльності, мінімізувати витрати та підвищувати ефективність наявних виробничих ресурсів. Важливо вказати, що такі програмні засоби засновані на концепції управління підприємством із синхронізацією з клієнтом (*CSRP*). У їх основу покладено дві важливі складові: ефективність і безпека, які закладені в автоматизовані робочі місця, та являють собою програмну реалізацію функцій працівника, забезпечуючи доступ до необхідної інформації.

На сьогодні програмне рішення у галузі великих даних ще не використовується в агросекторі навіть у найбільших агрохолдингах.

Створення дійсно "розумних" СГП потребує об'єднання трьох ключових факторів:

- наявності у підприємства *технологій*, які можуть збирати та обробляти дані;
- *алгоритмів*, які перетворюють отриманий масив даних від усіх наявних на підприємстві пристроїв у конкретні рішення для поліпшення ефективності виробництва, використання та розподілу ресурсів;
- *великих даних (Big Data)*, на основі яких можна проаналізувати тисячі операцій та дослідити, яким чином та з якою якістю відбуваються виробничі процеси на агропідприємстві і виявити приховані закономірності.

Концепція сучасного аграрного виробництва, заснованого на процесах цифрової трансформації та концепціях Четвертої промислової революції, – не лише застосування сучасних технологічних засобів,

таких, як дрони чи метеостанції, а й програмна обробка отриманої інформації для вдосконалення виробничих процесів та зменшення собівартості виготовленої продукції.

Основною цінністю для сучасних аграрних підприємств є *інформація*, тому виникає потреба у розробленні спеціалізованих систем для зберігання, обробки, аналізу та прийняття рішень. Такими програмними засобами можуть бути спеціалізовані *ERP*-системи, побудовані на основі концепції *CSRP*.

Визначимо відмінності сучасних *ERP*-систем.

Перший елемент, який їх відрізняє, – це застосування алгоритмів *Machine Learning* та штучного інтелекту для планування організації і контролю процесів на підприємстві. Саме завдяки цьому рішенням поєднані з технологією *Big Data* підприємства стають більш ефективними та рентабельними і менш залежними від зовнішніх обставин.

Другим елементом є перехід такої системи з класу звичайних автоматизованих інформаційних систем до нового класу – поєднання автоматизованих інформаційних систем та систем прийняття й підтримки рішень. У цьому випадку перехід дає змогу не лише ефективно планувати та організовувати діяльність, а й оцінювати та мінімізувати ризики прийнятих рішень.

Що ж до *третього* і останнього ключового елемента, то це перехід до використання у діяльності автоматизованих робочих місць. Його провідна мета – це чітка взаємодія відповідно до обов'язків працівника, безпека комерційної інформації підприємства, оцінка ефективності персоналу та можливість реалізації інноваційних підходів на невеликих ділянках діяльності підприємства.

На шляху до підвищення ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва найбільші українські агрохолдинги інвестують у "розумні" технології мільйони доларів. Так, Укрлендфармінг звітує про зростання врожайності на 25 % завдяки застосуванню точного землеробства [27]; Агропросперіс повідомляє, що ефективність роботи зросла в кілька разів після того, як закупили для агрономів планшети зі спеціальними програмами й інтерактивною базою даних, яка дає змогу оперативно приймати логістичні рішення [28]; Кернел впроваджує проєкт цифрової платформи для автоматичного планування виробничих процесів, моніторингу їх виконання, а також розроблення мобільних додатків для роботи в полі агрономів та інженерів [29]; Астарта за 4 роки заощадила 15 млн дол. США завдяки системі *GPS*-нагляду і моніторингу використання пального (більше ніж річний обсяг інвестицій в інновації семи найбільших агрохолдингів країни) [30]. Також компанія планує запустити мобільну платформу для моніторингу стану посівів, їх розвитку і фази росту, наявності комах і шкідників, що надасть можливість підбирати добрива, ЗЗР тощо.

Проте, як правило, 80 % всіх інвестицій в інновації в аграрній галузі спрямовуються на облік, документообіг та рішення щодо оптимізації поточних витрат.

Висновки. Концепція "Індустрія 4.0" стала основою для сучасного індустріального виробництва. Реалізація потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення конкурентоспроможності продукції привела до ідеї "Smart Factory".

За результатами аналізу шляхів розвитку концепції "Сільське господарство 4.0" ("SmartFarm") для її застосування на аграрних підприємствах України виділено такі технологічні напрями: аерокосмічні технології; Інтернет речей (IoT); інформаційно-комунікаційні технології; "Великі дані" та машинне навчання. Розглянуто основні досягнення в кожному технологічному напрямі, наявні розробки та шляхи їх застосування. Встановлено, що для забезпечення якісного розвитку агросектора вже використовуються технологічні та технічні засоби, проте більшість технологій задіяні для операційних процесів та контролю поточного стану на підприємстві. Доведено, що найменш розробленою є технологія великих даних та машинне навчання – найважливіші для створення автоматизованих робочих місць.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з практичною реалізацією програмного забезпечення для якісної обробки великих масивів інформації та прийняття рішень щодо планування діяльності підприємства та її поточного контролю. Це вимагає залучення алгоритмів машинного навчання та штучного інтелекту в систему управління, саму ж систему управління доцільно розробляти на основі автоматизованих робочих місць.

Результати досліджень, представлені у статті, будуть корисними науковцям, науково-педагогічним працівникам, здобувачам вищої освіти та практикам, які займаються проблематикою диджиталізації агросектора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рябошлик В. Четверта промислова революція: небачені можливості і передбачувані виклики. *Економіст*. 2017. № 6. С. 1-28.
2. Руденко М. В. Технології цифрової трансформації сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2019. № 23. С. 8-18.
3. Руденко М. В. Управління ризиками підприємств аграрного сектора. *Бізнес Інформ*. 2018. № 2. С. 313-318.
4. Назарова К. О., Гордополов В. Ю., Куляша Н. Ю., Куляша О. Ю. Розвиток агробізнесу в Україні: аналіз, оцінка та аудит. *Бізнес Інформ*. 2020. № 9. С. 136-146.
5. Ніколаєв І. В., Вишнеvsька В. А., Жовновач Р. І. Підходи до розробки інформаційно-аналітичної системи для прийняття управлінських рішень на підприємстві. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2019. Вип. 2 (35). С. 159-168.
6. Климчук М. М., Ільїна Т. А., Климчук С. А., Хоменко Н. Ю. Сучасні технології управління підприємством на засадах цифрової економіки та інновації. *Бізнес Інформ*. 2020. № 7. С. 59-65.

7. Антонова Г. В., Ковирьова О. В. Бездротові технології як ланка цифровізації сільського господарства. *Комп'ютерні засоби, мережі та системи*. 2018. №17. С. 53-59.
8. Рахман М. С., Корабельський С. О. IT-галузь України в очах світової спільноти. *Бізнес Інформ*. 2020. № 7. С. 181-188.
9. Яновська В. П. Інтенсивність цифровізації економіки України. *Економіка України*. 2020. № 9 (706). С. 5-20.
10. Kovács, I. & Husti, I. The role of digitalization in the agricultural 4.0—how to connect the industry 4.0 to agriculture? *Hungarian Agricultural Engineering*. 2018. № 33. С. 38-42.
11. *Четверта промислова революція: зміна напрямів міжнародних інвестиційних потоків*: монографія/за наук. ред. А. І. Крисоватого та О. М. Сохацької. Тернопіль, 2018. 478с.
12. Мазаракі А., Новікова Н., Сунько Ю. Цифрові детермінанти трендів підготовки фахівців. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2020. № 2. С. 5-20.
13. Скіцько В. І. Індустрія 4.0 як промислове виробництво майбутнього. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 5. 33-40.
14. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження КМУ від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (дата звернення 05.11.2019).
15. Industry 4.0, factoryofthefuture, factory 4.0, smartfactory... URL: <https://www.ordinal.fr/en/industry-4-0-smart-factory.htm>.
16. Редько К. Ю., Корзун Л. С. Концепція, переваги та ризики "РОЗУМНОЇ ФАБРИКИ"– ФАБРИКИ "ІНДУСТРІЇ 4.0". Глобалізація напрямів формування промислового потенціалу в умовах постіндустріальних трансформацій, 2019, С. 5.
17. Ящишина І. В. Суть та особливості смарт-підприємств. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. 2018. № 11. С. 14-18. Серія: Економіка.
18. Van Es, Harold M. et al. Digital agriculture in New York State: report and recommendations. Cornell University: Ithaca, NY, 2016.
19. Klerkx, Laurens; Jakku, Emma; Labarthe, Pierre. A review of social science on digital agriculture, smart farming and agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. *NJAS-Wageningen Journal of Life Sciences*, 2019, 90: 100315.
20. Агрокоптер або Дрон польовий. URL: <http://agro-business.com.ua /agro/mekhanizatsiia-apk/item/1089-ahrokopter-abo-dron-polovyi.html> (дата звернення 05.11.2019).
21. Зачем агробизнесу космические технологии? URL: <https://propozitsiya.com/zachem-agrobiznesu-kosmicheskie-tehnologii/> (дата звернення 05.11.2019).
22. Морозов В. В., Шапоринська Н. М., Морозов О. В., Пічуря В. І. Геоінформаційні системи в агросфері. Київ: Аграрна освіта, 2010. 269 с.
23. Геоінформаційна система для сільського господарства. URL: <https://magneticonemt.com/geoinformatsijna-systema-dlya-sil'skogo-gospodarstva> (дата звернення 05.11.2019).

24. Бойко О. Г. Можливості використання ГІС/ДЗЗ технологій у точному землеробстві. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2010. № 4. С. 67-69.
25. Система управління агровиробництвом Cropio. URL: <https://about.cropio.com/ru> (дата звернення 05.11.2019).
26. Корпанюк Т. М., Мулик Я. І. Застосування мобільних додатків в бізнесі та їх облік. *Ефективна економіка*. 2018. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6181> (дата звернення 05.11.2019).
27. Офіційний вебсайт компанії Укрлендфармінг. URL: <https://www.ulf.com.ua/ua>.
28. Офіційний вебсайт групи компаній "Агропросперіс". URL: <https://www.agroprosperis.com>.
29. Офіційний вебсайт компанії "Кернел". URL: <https://www.kernel.ua/ua>.
30. Офіційний вебсайт компанії "Астарта". URL: <https://astartaholding.com>.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2021.

Tarasjuk A., Gamaliy V. Digitalization trends of agricultural enterprises in Ukraine.

Background. Agriculture is a leader in the export of our country, but there is no comprehensive systemic approach in Ukraine and in the world to the development of enterprises in this industry based on the use of information technology in terms of the concept of the Fourth Industrial Revolution.

An analysis of recent research and publications has shown that there are some scientific achievements, but an important scientific and practical problem of a comprehensive strategy for digitalization of agricultural enterprises remains unresolved.

The **aim** of the article is to study the current state of implementation of information technologies in Ukrainian agricultural enterprises, to identify unresolved problems of agricultural enterprises digitalization.

Materials and methods. Methods of system analysis and synthesis, marketing researches, statistical and comparison were used in the paper.

Results. Scientific hypotheses have been put forward regarding the need to create and implement a comprehensive concept of digitalization of agriculture – "Smart agricultural", which is a set of software and hardware that provides automated collection and transmission for processing all necessary data for management decisions in the agricultural sector. Based on the results of this study, the theoretical foundations for the development and application of intelligent systems in the agricultural sector and the use of automated workplaces in control systems have been developed.

The main groups of hardware and software used for industry automation are considered. At detailed consideration of application of the specified technological directions, there are non-systematic application, absence of software for systematic fixing and control of parameters for the further analysis.

Conclusion. The results of the development ways analysis of the "Agriculture 4.0" ("SmartFarm") concept for its application at the Ukrainian agricultural enterprises allowed to allocate four technological directions: aerospace technologies; Internet of Things (IoT); information and communication technologies; Big Data and Machine Learning. The main achievements in each technological direction, available developments and ways of their application are considered. We found out that technological and technical means are used to ensure the quality development of the agricultural sector, but most technologies are used for operational processes and control of the enterprise current state. The study demonstrates that the big data technology and machine learning, which are the most important for the creation of automated jobs are not developed completely.

Keywords: management system, intelligent systems, machine learning, digitalization of agricultural sector.

REFERENCES

1. Rjaboshlyk, V. (2017). Chetverta promyslova revoljucija: nebacheni mozhlivosti i peredbachuvani vyklyky [The fourth industrial revolution: unprecedented opportunities and anticipated challenges]. *Ekonomist – Economist*, 6, 1-28 [in Ukrainian].
2. Rudenko, M. V. (2019). Tehnologii' cyfrovoi' transformacii' sil's'kogospodars'kyh pidpryjemstv [Technologies of digital transformation of agricultural enterprises]. *Agrosovet – Agrosvit*, 23, 8-18 [in Ukrainian].
3. Rudenko, M. V. (2018). Upravlinnja ryzykamy pidpryjemstv agrarnogo sektora [Risk management of agricultural enterprises]. *Biznes Inform – Business Inform*, 2, 313-318 [in Ukrainian].
4. Nazarova, K. O., Gordopolov, V. Ju., Kuljasha, N. Ju., & Kuljasha, O. Ju. (2020). Rozvytok agrobiznesu v Ukrai'ni: analiz, ocinka ta audyt [Agribusiness development in Ukraine: analysis, evaluation and audit]. *Biznes Inform – Business Inform*, 9, 136-146 [in Ukrainian].
5. Nikolajev, I. V., Vyshnevs'ka, V. A., & Zhovnovach, R. I. (2019). Pidhody do rozrobky informacijno-analitychnoi' systemy dlja pryjnattja upravlins'kyh rishen' na pidpryjemstvi [Approaches to the development of information and analytical system for management decisions in the enterprise]. *Central'noukrai'ns'kyj naukovyj visnyk. Ekonomichni nauky – Central Ukrainian Scientific Bulletin. Economic sciences*, 2, 159-168 [in Ukrainian].
6. Klymchuk, M. M., Il'ina, T. A., Klymchuk, S. A., & Homenko, N. Ju. (2020). Suchasni tehnologii' upravlinnja pidpryjemstvom na zasadah cyfrovoi' ekonomiky ta innovacii' [Modern technologies of enterprise management on the basis of digital economy and innovation]. *Biznes Inform – Business Inform*, 7, 59-65 [in Ukrainian].
7. Antonova, G. V., & Kovyr'ova, O. V. (2018). Bezdrotovi tehnologii' jak lanka cyfrovizacii' sil's'kogo gospodarstva [Wireless technologies as a link of agriculture digitalization]. *Komp'juterni zasoby, merezhi ta systemy – Computer tools, networks and systems*, 17, 53-59 [in Ukrainian].
8. Rahman, M. S., & Korabel's'kyj S. O. (2020). IT-galuz' Ukrai'ny v ochah svitovoi' spil'noty [Ukraine's IT industry in the eyes of the world community]. *Biznes Inform – Business Inform*, 7, 181-188 [in Ukrainian].
9. Janovs'ka, V. P. (2020). Intensyvnist' cyfrovizacii' ekonomiky Ukrai'ny [Digitalization intensity of Ukraine's economy]. *Ekonomika Ukrai'ny – Economy of Ukraine*, 9 (706), 5-20 [in Ukrainian].
10. KOVÁCS, I. & HUSTI, I. (2018). The role of digitalization in the agricultural 4.0—how to connect the industry 4.0 to agriculture? *Hungarian Agricultural Engineering*, 33, 38-42 [in English].
11. *Chetverta promyslova revoljucija: zmina naprjamiv mizhnarodnyh investycijnyh potokiv [The fourth industrial revolution: a change in the direction of international investment flows]*. (2018). A. I. Krysovatyj, O. M. Sohac'koi' (Eds.). Ternopil' [in Ukrainian].
12. Mazaraki, A., Novikova, N., Sun'ko, Ju. (2020). Cyfrovi determinanty trendiv pidgotovky fahivciv [Digital determinants of experts training trends]. *Visnyk Kyiv's'kogo nacional'noho torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 2, 5-20 [in Ukrainian].
13. Skic'ko, V. I. (2016). Industrija 4.0 jak promyslove vyrobnyctvo majbutn'ogo [Industry 4.0 as the industrial production of the future]. *Investycii': praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 5, 33-40 [in Ukrainian].
14. Pro shvalennja Koncepcii' rozvytku cyfrovoi' ekonomiky ta suspil'stva Ukrai'ny na 2018–2020 roky ta zatverdzhennja planu zahodiv shhodo i'i' realizacii': Rozporjadzhennja KMU vid 17 sichnja 2018 r. № 67-r. [On approval of the Concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018–2020 and approval of the action plan for its implementation: Order of the Cabinet of Ministers of January 17, 2018 № 67-r]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (data zvernennja 05.11.2019) [in Ukrainian].

15. Industry 4.0, factory of the future, factory 4.0, smartfactory... *www.ordinal.fr*. Retrieved from <https://www.ordinal.fr/en/industry-4-0-smart-factory.htm> [in English].
16. Red'ko, K. Ju., & Korzun, L. S. (2019). Koncepcija, perevagy ta ryzyky "ROZUM-NOI' FABRYKY" – FABRYKY "INDUSTRII' 4.0". Globalizacija naprjamiv formuvannja promyslovogo potencialu v umovah postindustrial'nyh transformacij [The concept, advantages and risks of "SMART FACTORY" – FACTORY "INDUSTRY 4.0". Globalization of directions of industrial potential formation in the conditions of post-industrial transformations], 5 [in Ukrainian].
17. Jashhyshyna, I. V. (2018). Sut' ta osoblyvosti smart-pidpryjemstv [The essence and features of smart enterprises]. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu Ostroz'ka akademija – Scientific notes of the National University of Ostroh Academy, 11*, 14-18 [in Ukrainian].
18. VAN, ES, Harold, M. et al. (2016). Digital agriculture in New York State: report and recommendations. Cornell University: Ithaca, NY [in English].
19. KLERKX, Laurens, JAKKU, Emma, & LABARTHE, Pierre (2019). A review of social science on digital agriculture, smart farming and agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda. *NJAS-Wageningen Journal of Life Sciences*, 90:100315 [in English].
20. Agrokoopter abo Dron pol'ovyj [Agrocopter or field drone]. *agro-business.com.ua*. Retrieved from <http://agro-business.com.ua/agro/mekhanizatsiia-apk/item/1089-ahrokoopter-abo-dron-polovyi.html> (accessed on 05 November 2019) [in Ukrainian].
21. Zachem agrobiznesu kosmycheskye tehnologyy? [Why agribusiness needs space technology?]. *propozitsiya.com*. Retrieved from <https://propozitsiya.com/zachem-agrobiznesu-kosmicheskie-tehnologii> (accessed on 05 November 2019) [in Ukrainian].
22. Morozov, V. V., Shaporyns'ka, N. M., Morozov, O. V., & Pichura, V. I. (2010). *Geoinformacijni systemy v agrosferi [Geographic information systems in the agrosphere]*. Kyiv: Agrarna osvita [in Ukrainian].
23. Geoinformacijna systema dlja sil's'kogo gospodarstva. *magneticonem.com*. Retrieved from <https://magneticonem.com/geoinformatsijna-systema-dlya-sil'skogo-gospodarstva> (accessed on 05 November 2019) [in Ukrainian].
24. Bojko, O. G. (2010). Mozhyvosti vykorystannja GIS/DZZ tehnologij u tochnomu zemlerobstvi [Possibilities of using GIS / remote sensing technologies in precision agriculture]. *Visnyk Poltav's'koi' derzhavnoi' agrarnoi' akademii' – Bulletin of Poltava State Agrarian Academy*, 4, 67-69 [in Ukrainian].
25. Systema upravlinnja agropyrobnyctvom Cropio [Cropio agricultural production management system]. *about.cropio.com*. Retrieved from <https://about.cropio.com/ru> (accessed on 05 November 2019) [in Ukrainian].
26. Korpanjuk, T. M., & Mulyk, Ja. I. (2018). Zastosuvannja mobil'nyh dodatkiv v biznesi ta i'h oblik [Application of mobile applications in business and their accounting]. *Efektivna ekonomika – Efficient Economy*, 3. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6181> (accessed on 05 November 2019) [in Ukrainian].
27. Oficijnyj vebсайт kompanii' Uklendfarming [Official website of Uklendfarming]. *www.ulf.com.ua*. Retrieved from <https://www.ulf.com.ua/ua> [in Ukrainian].
28. Oficijnyj vebсайт grupy kompanij "Agroprosperis" [Official website of group of companies "Agroprosperis"]. *www.agroprosperis.com*. Retrieved from <https://www.agroprosperis.com> [in Ukrainian].
29. Oficijnyj vebсайт kompanii' "Kernel" [Official website of "Kernel"]. *www.kernel.ua*. Retrieved from <https://www.kernel.ua/ua> [in Ukrainian].
30. Oficijnyj vebсайт kompanii' "Astarta" [Official website of "Astarta"]. *astartaholding.com*. Retrieved from <https://astartaholding.com> [in Ukrainian].

УДК 614.4:640.43]:338.487

JEL Classification: D10, D40, D47, D80, D90,
F00, L80, L82

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)06](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)06)

МЕЛЬНИЧЕНКО Світлана,
д. е. н., професор,
проректор з наукової роботи
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: melnichenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5162-6324

ТКАЧУК Тетяна,
к. е. н., доцент кафедри
готельно-ресторанного бізнесу
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: t.kachuk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8657-2621

ШРАМ Богдан,
бакалавр зі спеціальності "Готельно-ресторанна справа",
кафедра готельно-ресторанного бізнесу
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: b_shram_frhtb_16_8_b_d@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-9133-7383

ПОСТКОВІДНИЙ АДАПТИВ ЛАКШЕРІ – РЕСТОРАНІВ

Здійснено моніторинг діяльності закладів ресторанного бізнесу різних форматів, зокрема ресторанів преміумсегмента, та розкрито фактори впливу пандемії COVID-19 на їх функціонування. На підставі аналізу світових рейтингів і думок експертів бізнесу обґрунтовано проблематику пандемічних викликів діяльності ресторанів різних форматів, досліджено ймовірні напрями змін та розвитку світового ринку ресторанных послуг. Для рестарту функціонування ресторанного бізнесу в постковідний період розкрито адаптивні механізми його відновлення та розвитку з урахуванням особливостей і вимог ринку ресторанных послуг преміумсегмента.

Ключові слова: ресторани преміумсегмента, лакшері-сервіс, fine dining, цифровізація бізнесу, світовий ринок елітних ресторанных послуг, пандемія COVID-19, зірка Мішлен, адаптивні механізми розвитку.

Постановка проблеми. Світова пандемічна криза внесла значні та необоротні корективи у діяльність більшості сфер та видів економічної діяльності. Найвразливішими до її наслідків виявились сфери, тісно пов'язані з обслуговуванням споживачів та їхнім безпосереднім контактом з працівниками. Це зокрема туристичний сектор, готельний і ресторанный бізнес.

Згідно з результатами моніторингу та аналізу статистичних дайджестів і офіційних джерел інформації на світовому ринку визначено, що суттєвих збитків зазнали заклади ресторанного бізнесу різних типів

і форматів діяльності. За даними Національної асоціації ресторанів США, ринкова частка ресторанного бізнесу зменшилась на 6 % у 2021 р. порівняно з попереднім роком і через пандемію зазнала збитків у розмірі 240 млрд дол. США [1]. Збитковість підприємств спричинена передусім жорсткими карантинними обмеженнями, зокрема через скорочений графік роботи закладів, дотримання соціального дистанціювання у приміщеннях (і як наслідок – значного зменшення споживчого потоку), часткове або повне припинення діяльності підприємств на період подолання карантинного "піку" захворюваності населення. Обмеженість діяльності закладів, невизначеність термінів призупинення карантинних заходів, звільнення або перепрофілювання працівників і неможливість подальшого стратегічного прогнозування щодо функціонування ринку ресторанних послуг призвели до повного припинення роботи великої кількості закладів ресторанного бізнесу, зокрема й ресторанів преміумсегмента.

Проблематика функціонування закладів ресторанного бізнесу преміумсегмента є актуальною, що зумовлено специфікою процесу обслуговування, обраної споживчої аудиторії, ціновою політикою на вишукані страви та особливими критеріями оцінювання їхньої якості. Так, у 2020 р. 63 % таких ресторанів зазнали суттєвих проблем на всіх рівнях функціонування через зміни в поведінці споживачів, спричинені пандемією *COVID-19* [1].

На відміну від ресторанів інших форматів, яким вдалось адаптуватись до пандемічних умов і встановлених обмежень функціонування внаслідок часткового або повного переформатування своєї діяльності (введення нового спектра послуг, зокрема послуг доставки; активна диджиталізація основних бізнес-процесів; введення нових форматів діяльності – *open kitchen* (відкрита кухня) та *dark kitchen* (заклад без посадкових місць), ресторани преміумсегмента повинні шукати та пропонувати інноваційні адаптивні рішення, адже саме такі заклади продують світові тренди й запроваджують нові тенденції ресторанного бізнесу загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним проблемам функціонування ринку ресторанних послуг, зокрема й відновлення діяльності закладів ресторанного бізнесу внаслідок впливу пандемічної кризи, присвячено чимало праць вітчизняних і закордонних науковців. Серед них найвагомішими є праці Н. Балацької, М. Босовської, Л. Бовш, Г. Гребенюк, Л. Марценюк, В. Задої, О. Пікуліної, Л. Іванової, О. Вовчанської, А. Смагіної [2–6]. Окремі аспекти щодо функціонування закладів преміумсегмента різних форматів на світовому ринку послуг, формування факторів впливу на їхню діяльність і перспективних моделей розвитку з урахуванням специфіки ринку елітних послуг знайшли своє відображення у працях В. Болдвіна, К. Кятковсіна, І. Сазерленда, А. Мадейра, Т. Палрао, А. Мендес, Ш. Хсун-Хсу, Ч.-Фу Сяо, С.-Б. Цай [7–10].

Огляд вітчизняних і закордонних наукових праць свідчить про зростання популярності розвитку елітних ресторанних послуг. Проте питання щодо формування ключових аспектів відновлення та тенденцій розвитку лакшері-сервісу в ресторанному бізнесі внаслідок впливу пандемії *COVID-19* є недостатньо вивченим, а отже, актуальним напрямом наукового дослідження.

Мета статті – аналіз, визначення сучасного стану та прогнозування адаптивності світового ринку ресторанних послуг, зокрема преміумсегмента, в умовах вірусної пандемії.

Матеріали та методи. Методологічною основою наукового дослідження стало поєднання статистичного та графічного методів, що надало можливість проаналізувати динаміку розвитку й адаптивності закладів лакшері-сервісу на світовому ринку ресторанних послуг. Інформаційною базою є праці вітчизняних і закордонних науковців та інтернет-джерела.

Результати дослідження. Пандемія кардинально змінила пріоритетність і формат функціонування ресторанів, зокрема закладів преміумсегмента. Нові виклики зовнішнього середовища змушують підприємства знаходити інноваційні адаптивні механізми подальшого розвитку та конкурування на ринку.

За результатами статистичного моніторингу світового ринку ресторанних послуг преміумсегмента встановлено, що споживчий попит і кількість продажів вишуканих страв значно знизилась через закриття 90 % закладів у березні 2020 р. У цей період розмір втрат для ресторанів формату *fine dining* становив від –75 до –80 % порівняно з іншими форматами, що зазнали менших збитків, зокрема *QSR (quick and service restaurant*, від –25 до –35 %); *fast casual* (від –4 до –55 %); *coffee* (від –60 до –70 %); *casual dining* (від –70 до –80 %). Найменш негативно пандемія вплинула на мережі піцерій, де рівень продажів скоротився в середньому від 0 до 5 % [11].

Ефективність кожного ресторану під час пандемічної кризи значною мірою залежала від таких факторів:

- наявність можливості реалізовувати продукцію поза межами закладу – "на виніс" (якість прийому замовлення, швидкість доставки, збереження "допандемічної" якості продукції, дотримання санітарно-гігієнічних норм та умов безпеки);
- урбаністичність – територіальна розбіжність у скороченні споживчого трафіку у закладах (найбільший спад притаманний густонаселеним районам);
- ступінь диджиталізації бізнесу – присутність закладу та реалізація послуг у мережі Інтернет, рівень цифрового залучення споживачів;
- наявність можливості встановлення адаптивних цін на ресторанну продукцію з урахуванням фінансової незахищеності та спаду рівня платоспроможності населення (відповідні програми лояльності, знижки та актуальні пропозиції тощо).

На підставі результатів ґрунтовного аналізу досліджень, проведених провідною компанією з IT-управління ресторанами *Upserve*, сформульовано основні проблеми, що стали викликами для закладів ресторанного бізнесу, зокрема преміумсегмента, під час пандемії (рис. 1).

Рис. 1. Результати досліджень пандемічних викликів діяльності ресторанів різних форматів, % відповідей респондентів

Джерело: складено авторами за [12].

Перехід закладів на нову бізнес-модель діяльності, тобто реалізація продукції шляхом онлайн-замовлень та організованої служби доставки, є одним з основних викликів для підприємств ресторанного бізнесу усіх форматів. Але найскладніше це було для ресторанів преміумсегмента – 57 % (*fine dining*), 46 % (*full service*); 61 % (*upscale*). Разом з тим, найменш відчутними проблемами у діяльності ресторанів лакшері-форматів визначено спроможність проводити оплату персоналу закладу та усіх необхідних рахунків: 6 % (*upscale*), 7 % (*full service*), а також здійснювати витрати на харчові продукти та їх постачання – 0 % (*fine dining*).

Попри пандемічні виклики, які насамперед обумовили пошук нових адаптивних механізмів функціонування закладів, світовий ринок ресторанних послуг продовжує свій розвиток. Активно та динамічно розвивається і сегмент преміумресторанів.

За результатами моніторингу світового рейтингу ресторанів вишуканої кухні *The World's 50 Best Restaurants* визначено ТОП-10 найкращих закладів різних країн світу у 2019 р. (табл. 1).

ТОП-10 ресторанів вишуканої кухні на світовому ринку у 2019 р.

Рейтинг	Назва ресторану	Місто	Країна
1	<i>Mirazur</i>	Ментон	Франція
2	<i>Noma</i>	Копенгаген	Данія
3	<i>Asador Etxebarri</i>	Ахре	Іспанія
4	<i>Gaggan</i>	Бангкок	Таїланд
5	<i>Geranium</i>	Копенгаген	Данія
6	<i>Central</i>	Ліма	Перу
7	<i>Mugaritz</i>	Сан-Себастьян	Іспанія
8	<i>Aspege</i>	Париж	Франція
9	<i>Disfrutar</i>	Барселона	Іспанія
10	<i>Maido</i>	Ліма	Перу

Джерело: складено авторами за [13].

На підставі зазначеного рейтингу, в якому представлено понад 30 країн світу, визначено лідерів за кількістю ресторанів вишуканої кухні. Серед них найбільшу частку на ринку ресторанних послуг преміум-сегмента займають США (12 закладів серед 120 представлених), Франція (9 закладів), Іспанія (8 закладів), Китай (7 закладів) (рис. 2).

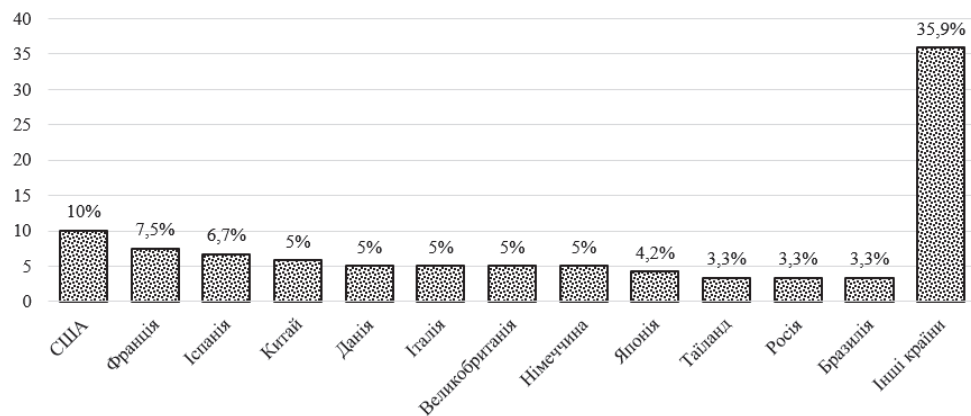

Рис. 2. Частка ресторанів вишуканої кухні в різних країнах світу, %

Джерело: побудовано авторами за [13].

Рівномірну кількість ресторанів вишуканої кухні відповідно до рейтингу зосереджено у таких країнах: Данія, Італія, Великобританія, Німеччина (відповідно, по 6 закладів). Японія представлена 5 ресторанами, у Таїланді, Росії та Бразилії – по 4 заклади. Такі країни, як Перу, Мексика, Австрія, Швеція, Бельгія, Сінгапур та ін. займають у рейтингу орієнтовно 35.9% від загальної кількості ресторанів вишуканої кухні.

Водночас у світовій спільноті сфери ресторанних послуг загальноприйнятими та ключовими у визначенні країн-лідерів, де представлено найбільшу кількість ресторанів вишуканої кухні, є рейтинг

Мішлен (*Michelin*) та Го-Мійо (*Gault & Millau*). Тризіркова система оцінювання ресторанів вишуканої кухні *Michelin* полягає у порівнянні п'яти основних критеріїв:

якість продуктів, пропонуєваних у ресторані;

насиченість смаку поданої страви, кількість та майстерність застосованих технік для її приготування;

особистість шеф-кухаря та його досягнення у ресторанній сфері;

поєднання та гармонія смаків у страві;

співвідношення ціни та отриманого досвіду інспектора, включаючи смаковий та загальний досвід від перебування у закладі.

Співвідношення критеріїв відповідає кількості зірок, яку встановлює інспектор в окремому ресторану. Згідно з рейтингом *Michelin* країнами-лідерами Європи, в яких зосереджено найбільше ресторанів преміум-сегмента з відповідною кількістю зірок *Michelin*, є Франція, Великобританія, Італія, Бельгія, Іспанія, Німеччина (рис. 3).

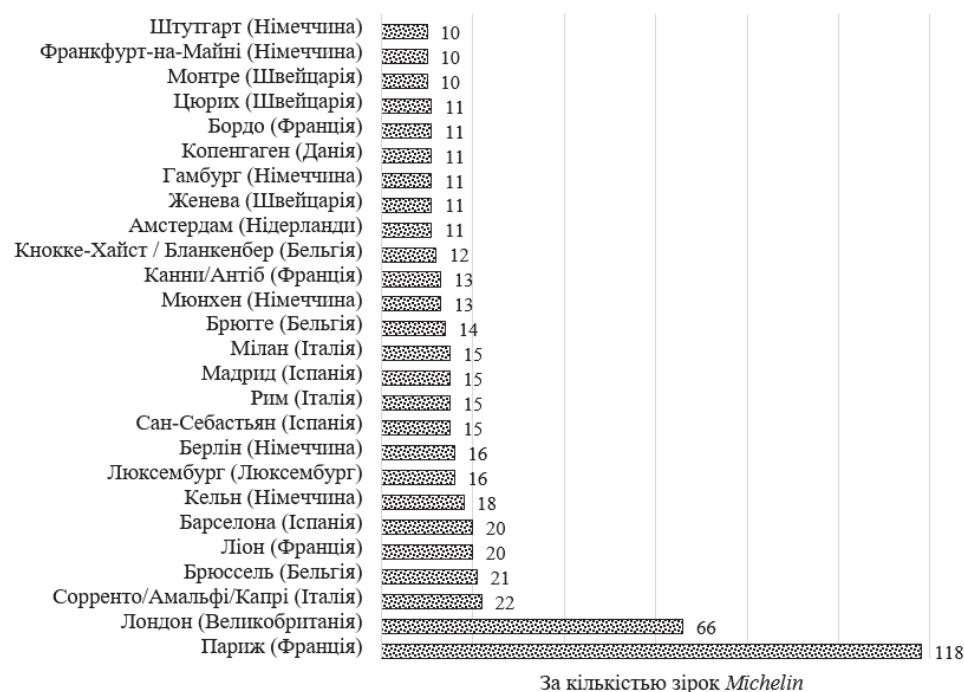

Рис. 3. Міста-лідери країн Європи за загальною кількістю зірок *Michelin*

Джерело: складено авторами за [14].

Рейтинг *Gault & Millau* є подібним до *Michelin*, але у системі оцінювання замість зірок використовують токе. У системі *Gault & Millau* встановлюється оцінка кожному ресторану за шкалою від 1 до 20. Оцінка 19.5/20 коштує 5 токе, 19/20 присуджується 4 токе, 17/20 та 18/20 – по 3 токе, 15/20 та 16/20 – по 2 токе, тоді як 13/20 та 14/20 – по 1 токе. Отже, відповідно до отриманих результатів моніторингу рей-

тингу найкращих міст Європи за системою оцінювання *Gault & Millau*, визначено п'ятірку лідерів: Париж (Франція) – 838 токе, Лондон (Великобританія) – 343 токе, Відень (Австрія) – 132 токе, Ліон (Франція) – 109 токе, Брюссель (Бельгія) – 101 токе.

Попри те, що елітний ринок ресторанних послуг США займає найбільшу частку серед інших країн світу і є флагманом у цьому напрямі, доцільно провести ґрунтовний аналіз його функціонування та адаптації до пандемічних умов. Варто зазначити, що елітний сегмент ресторанної індустрії становить приблизно 10 % від загального обсягу продажів ресторанів у США [15].

Пандемія коронавірусу *COVID-19* негативно вплинула на діяльність американського ринку ресторанних послуг. Разом з тим, згідно з прогнозами експертів, очікується, що сукупний середньорічний темп зростання (*CAGR*) ринку загалом досягне 10 % протягом прогнозованого періоду 2020–2023 рр. [16].

За результатами дослідження, проведеного компанією *Statista* у 2018 р., визначено міста-лідери США, в яких сконцентровано найбільшу кількість ресторанів преміумсегмента відповідно до рейтингу *Michelin* (рис. 4).

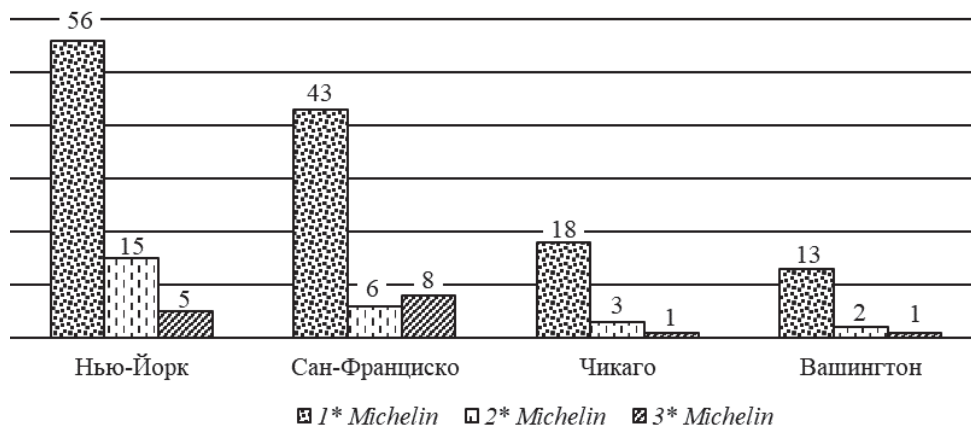

Рис. 4. Рейтинг міст США за кількістю ресторанів преміумсегмента у 2018 р., од.

Джерело: побудовано авторами за [17].

Відповідно до рейтингу *Michelin* більшість ресторанів преміумсегмента відповідають 1* і зосереджені загалом у Нью-Йорку та Сан-Франциско. Вагому значущість у розвитку ресторанного бізнесу мають заклади, яким належать 3* у рейтингу. Для цих ресторанів характерними є креативність та авторський підхід шеф-кухаря закладу у приготуванні й поданні якісної готової страви. Згідно з рис. 4 містом-лідером США за кількістю преміумресторанів з 3* *Michelin* є Сан-Франциско. Найменше ресторанів вишуканої кухні – у Вашингтоні.

За офіційними статистичними даними компанії *Statista*, провідними мережами закладів ресторанного бізнесу США преміумсегмента у 2019 р. визначено *Ruth's Chris Steak House* із загальною сумою продажів у розмірі 703 млн дол. США; *The Capital Grille* (461 млн дол. США); *Fleming's Prime Steakhouse & Wine Bar* (307 млн дол. США); *Morton's The Steakhouse* (266 млн дол. США); *Mastro's Restaurants* (242 млн дол. США) [18].

За прогнозами Національної ресторанної асоціації США, визначено ймовірні напрями змін і розвитку світового ринку ресторанних послуг до 2030 р., зокрема преміумсегмента, з урахуванням сучасних пандемічних факторів впливу [10]:

Зміна структури ринку ресторанних послуг: посилення конкуренції завдяки розширенню переліку пропозицій щодо ресторанного продукту та послуги; введення служби доставки та постачання продукції точково (підвищена клієнтоорієнтованість); інтеграція галузевих сегментів у діяльність закладів для максимізації ефективності та мінімізації витрат, зокрема оптові постачання, бакалійні компанії, магазини-ресторани тощо; зовнішній трафік матиме більшу популярність, ніж локальний; посилення консолідації у виробництві та розподілі харчових продуктів; вихід більшості закладів на міжнародний ринок ресторанних послуг.

Реструктуризація окремих внутрішніх бізнес-процесів закладу: посилений акцент на пакування продукції, що реалізується через службу доставки (зокрема, використання екопакетів та іншої необхідної екопродукції); орієнтація проєктувальних робіт приміщень закладів на мінімізацію витрат (зокрема на споживання електроенергії та води); проєктування внутрішнього простору та розміщення нових закладів на невеликих площах; комп'ютеризація та використання енергоефективного кухонного обладнання у закладах для мінімізації залучення трудових ресурсів; впровадження програм переробки та безвідходного виробництва у діяльність закладів; екологічність використання матеріалів в оздобленні приміщень ресторанів.

Ефективне управління витратами: загальні витрати на оплату праці персоналу зростатимуть і будуть нараховані у відсотках, розмір яких залежатиме від кількості загальних продажів закладу; інтеграція програмних систем у діяльність закладів – від планування до замовлення поставок, відстеження показників продажів/трафіку, що відповідно збільшить їхню рентабельність; операції з меншими середніми чеками на особу матимуть вищі норми прибутку, ніж операції з більшим чеком.

Фінансування: пріоритетність приватного фінансування діяльності ресторанів порівняно з державним фінансуванням; перехід державних закладів у приватну власність; більше фінансів надходитиме від податкових пільг, що пропонуються малому бізнесу для створення робочих місць; ресторанна сфера стане привабливішою для інвесторів; постачальники послуг частіше інвестуватимуть кошти в нові ресторани та концепції.

Цифровізація ресторанного бізнесу: пріоритетність здійснення оплати послуг через мобільні платежі; встановлення портативних платіжних терміналів для зручності проведення розрахунків зі споживачами; переважна більшість замовлень на вивезення та доставку ресторанної продукції будуть розміщені в цифровій формі; впровадження та використання меню у відеоформаті; використання технологій, завдяки яким можна змінювати позиції меню та ціни залежно від часу доби або дня тижня; пріоритетність використання спеціалізованого програмного забезпечення та технологій для контролю витрат та підвищення ефективності управління рестораном загалом; роботизація процесу обслуговування служби доставки; впровадження технології блокчейн для відстежування продукції у ланцюгу постачання ресторанів; популяризація та розвиток віртуальних і клауд-ресторанів.

Трудові ресурси: середня кількість працівників в одному ресторані зменшиться; ресторанний бізнес залишатиметься достатньо трудомістким, незважаючи на технологічний розвиток; середній термін перебування у бізнесі для типового працівника збільшиться; молодші за віком працівники становитимуть більшу частку робочої сили ресторанів.

Навчання та розвиток: більшість розроблених курсів для професійного навчання будуть доступні в онлайн-форматі для всіх бажаючих; пріоритетний напрям сертифікатного навчання персоналу закладу – дотримання санітарно-гігієнічних норм та безпечно поводження з харчовими продуктами; ресторани здебільшого орієнтуватимуться на підтримку та розвиток уже функціонуючого персоналу для забезпечення їхнього кар'єрного зростання всередині організації; тісна співпраця із закладами вищої освіти для набору професійних кадрів.

Персоналізований та цілеспрямований маркетинг: у ресторанах частіше проводитимуть місцеві, цільові та індивідуальні рекламні акції; заклади будуть сприйнятливішими до негативних соціальних медіа; відеоролики ресторанної продукції частіше використовуватимуться для забезпечення ефективної рекламної кампанії закладу.

Безпека продуктів: процедура та результати сертифікації ресторанів будуть у загальному доступі; впровадження комплексних систем управління безпечністю харчових продуктів у діяльність більшості закладів; продукція здебільшого буде оснащена універсальними штрих-кодами або транспондерами.

Державне регулювання: посилення регулювання ресторанного бізнесу державними та місцевими органами влади; покращання регулювання доставки продуктів харчування сторонніх виробників; акцентування уваги уряду на пакування продуктів одноразового використання; посилене збереження конфіденційності при обробленні даних споживачів закладів.

Здорове та якісне харчування: пропонування більшої кількості позицій меню з орієнтацією на здорове харчування; зростання популярності рослинних білкових (вегетаріанських) харчових продуктів; максимальна натуральність пропонованих продуктів та мінімізація вмісту

алергенів у стравах; поєднання та пропонування страв різних кухонь світу в меню більшості ресторанів; популяризація локальних продуктів харчування для приготування страв у ресторанах; інноваційність концептуальних рішень ресторанів з урахуванням дієтичних потреб населення; пропонування страв і напоїв у закладах з мінімізованим вмістом цукру.

Для рестарту діяльності закладів ресторанного бізнесу у пост-ковідний період, зокрема ресторанів преміумсегмента, доцільно вжити певний кейс заходів [11].

Оновлення операційних процесів усередині ресторану. Оскільки здебільшого країни світу на цьому етапі пом'якшують обмеження для бізнесу, необхідно створити нові стандарти обслуговування та діяльності закладу загалом (зокрема нові протоколи гігієни та безпеки), що матимуть оновлені стандартні операційні процедури щодо організації безпечного перебування в закладі з дотриманням усіх санітарно-гігієнічних норм. Крім того, необхідно налагодити відповідні процеси для підвищення ефективності праці персоналу та їх узгодження зі змінами в поведінці споживачів. Важливою частиною реструктуризаційних змін також є встановлення відповідності персоналу новим потребам ресторану згідно із зовнішніми викликами ринку.

Активне залучення та підвищення рівня відвідуваності споживачів за допомогою сегментованого підходу. Попри активну цифровізацію бізнесу та зосередження основної діяльності в мережі Інтернет унаслідок пандемії, доцільно повернути споживачів до закладів шляхом адаптації кожного окремого сегмента. Зокрема постійним споживачам доцільно надсилати персоналізовані повідомлення щодо відновлення діяльності та забезпечити їм відповідні безпечні норми перебування у закладі. Для повернення у заклади споживачів, які під час пандемії надали перевагу послугам іншого закладу або приготуванню та споживанню їжі в домашніх умовах, доцільно створити окремі актуальні цінкові акції та пропозиції на пропонований продукт або послугу. Щоб утримати споживачів, які вперше стали клієнтами закладу під час кризи, доцільно запросити їх до своєї програми лояльності. Крім того, необхідна уніфікація меню на різних платформах, що використовували такі клієнти під час пандемії, зокрема мобільний додаток, сайт, соціальні медіа, платформи доставки продукції закладу тощо. Для залучення нових клієнтів актуально зосередити увагу на інноваційних концептах меню та приміщень закладу загалом.

Адаптивність меню закладу новим споживчим уподобанням. Основний акцент закладів має бути сфокусований на відповідності встановлених цін фінансовій платоспроможності населення. Доцільно відновити окремі пункти докризового меню, як-от: сніданки, алкогольні напої, свіжі продукти. Особливу увагу варто приділити окремим елементам інтер'єру та продуктам, що забезпечуватимуть комфорт перебування гостя у закладі.

Оптимізація служби доставки закладу передбачає розроблення стратегії для поглиблення прихильності сторонніх компаній-агрегаторів, ефективного управління відносинами з кінцевим споживачем тощо як одного з основних напрямів забезпечення рентабельності.

Інноваційність підходів і рішень щодо відновлення діяльності закладів ресторанного бізнесу. Пріоритетами розвитку ресторанів повинні стати: переосмислення дизайну ресторану, можливості інвестування у вдосконалену аналітику та автоматизацію як для підвищення ефективності закладу, так і для забезпечення безконтактних послуг клієнта, креативність приготування та подачі страв, максимізація диджиталізованого супроводу споживача на всіх етапах контактування із закладом.

Висновки. Пандемія спровокувала серйозні проблеми у світовій ресторанній індустрії, зокрема різке скорочення доходів, суттєві втрати робочої сили, часткове або повне закриття закладів. Заклади ресторанного бізнесу всіх форматів діяльності вимушені шукати адаптивні механізми подальшого функціонування та розвитку або ж інноваційні концепції й рішення для старту нового бізнесу в цій сфері.

У період дестабілізації та адаптивного відновлення діяльності основними пріоритетами закладів мають бути передусім оновлення операційних процедур, а також бази клієнтів для повернення їх до ресторану, коригування меню з урахуванням змін у звичках та уподобаннях споживачів, удосконалення служби доставки тощо.

Пандемія *COVID-19* негативно вплинула на діяльність більшості закладів ресторанного бізнесу різних форматів, зокрема ресторанів преміумсегмента. Водночас світова пандемічна криза змусила заклади шукати інноваційні адаптивні підходи та рішення щодо реструктуризації внутрішніх бізнес-процесів, взаємовідносин зі споживачами та партнерами, створення кардинально інших концепцій і форматів закладів тощо.

Попри прогностичні дані світових експертів щодо майбутнього ресторанної сфери у постпандемічних умовах, сучасний ресторанний бізнес перебуває в активній фазі свого рестарту та інноваційного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Офіційний сайт Національної асоціації ресторанів. URL: <https://restaurant.org/home>.
2. Балацька Н. Ю. Ресторанний бізнес в умовах пандемії коронавірусу: проблеми та напрями трансформації моделей розвитку. *Електронний науково-практичний журнал "Інфраструктура ринку"*. 2020. № 42. С. 117-122. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2020/42_2020_ukr/22.pdf.
3. Босовська М., Бовш Л., Антонюк І. Ресторанні тактики: антипандемічний кейс. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2021. № 2. С. 113-132.

4. Гребенюк Г. М., Марценюк Л. В., Задоя В. О., Пікуліна О. В. Трансформація та розвиток підприємств ресторанного бізнесу України в умовах пандемії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 14-19.
5. Іванова Л., Вовчанська О. Вплив пандемії Covid-19 на кон'юнктуру ринку ресторанних послуг. *Сучасні тенденції розвитку індустрії гостинності*. 2020. № 1. С. 45-50.
6. Смагіна А. Ресторанний бізнес в Україні під час карантину: як втриматись на плаву у невеликому місті. Медіа рішень. URL: <https://rubryka.com/article/restoran-neggenshil-karantyn>.
7. Baldwin, W. The restauranteurship of Hong Kong's premium Japanese restaurant market. *International Hospitality Review*. 2018. Vol. 32. No. 1. P. 8-25.
8. Kiatkawsin K., Sutherland I. Examining Luxury Restaurant Dining Experience towards Sustainable Reputation of the Michelin Restaurant Guide. 2020. Vol. 12. No. 3. P. 465-481.
9. Madeira A., Palrão T., Mendes A. The Impact of Pandemic Crisis on the Restaurant Business. *Sustainability*. 2021. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/1/40>.
10. Sheng-Hsun H., Cheng-Fu H., Sang-Bing T. (2018). Constructing a consumption model of fine dining from the perspective of behavioral economics. DOI: 10.1371/journal.pone.0194886.
11. Офіційний сайт аналітичної компанії Mckinsey. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/how-restaurants-can-thrive-in-the-next-normal>.
12. Офіційний сайт провідної компанії з IT-управління ресторанами Upserve. URL: <https://upserve.com>.
13. Світовий рейтинг ресторанів вишуканої кухні The World's 50 Best Restaurants. URL: <https://www.theworlds50best.com/list/1-50>.
14. Рейтинг ресторанів із зірками Мішлена за містами. URL: https://www.eupedia.com/europe/michelin_stars_by_city.shtml.
15. Analysis of the Upscale/Fine Dining Sector in the Restaurant Industry. URL: https://scholarsarchive.jwu.edu/mba_student/10.
16. Annual Report 2020: The future of the Restaurant Industry in 2020. URL: <https://bigseventravel.com/future-fine-dining-2020-restaurant-industry-report>.
17. Top U.S. Cities for Michelin Restaurants. URL: <https://www.statista.com/chart/16308/michelin-restaurant-us>.
18. Sales of selected leading fine dining restaurant chains in the United States in 2019. URL: <https://www.statista.com/statistics/919556/sales-of-selected-leading-fine-dining-restaurant-chains-in-the-us>.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2021.

Melnychenko S., Tkachuk T., Shram B. Post-pandemic adaptation of luxury restaurants.

Background. The biggest losses during the global COVID-19 pandemic were in the restaurant business, in particular in the premium segment, which is the flagship of global market trends. New challenges of the external environment force enterprises to find innovative adaptation mechanisms for further development and competition in the market.

The **aim** of the study is to analyze, determine and predict the adaptability of the current state of the world market of restaurant services, in particular - luxury segment, in a viral pandemic.

Materials and methods. The methodological basis of the research was statistical and graphical methods, which in combination allowed to analyze the dynamics of development and adaptability of luxury services in the global market of restaurant services. The information base for the study was the work of domestic and foreign scientists and Internet sources.

Results. *The state of the world market of restaurant services in pandemic conditions is investigated. Based on the analysis of world ratings and opinions of business experts, the issue of pandemic challenges of restaurants of various formats is substantiated, probable directions of changes and development of the world market of restaurant services are determined. To restart the operation of the restaurant business in the post pandemic period, adaptive mechanisms for its restoration and development have been identified, taking into account the features and requirements of the luxury services restaurant market.*

Conclusion. *The COVID-19 pandemic has had a significant negative impact on the activities of most restaurant establishments of various formats, including premium segment restaurants. At the same time, the global pandemic crisis has provoked institutions to seek innovative adaptive approaches.*

During the period of destabilization and adaptive resumption of activities, the main priorities of institutions should be, first of all, updating operating procedures, updating the customer base to return them to the restaurant, adjusting the menu to change consumer habits and preferences, improving delivery service and more.

Given the prognostic data of world experts on the future of the restaurant industry in post-pandemic conditions, the modern restaurant business is in an active phase of its restart and innovative development.

Keywords: premium segment restaurants, luxury service, fine dining, digitalization of business, the global market of elite restaurant services, pandemic COVID-19, Michelin star, adaptive development mechanisms.

REFERENCES

1. Oficijnyj sajt Nacional'noi' asociacii' restoraniv Oficijnyj sajt [Official site of the National Association of Restaurants]. Retrieved from <https://restaurant.org/home> [in Ukrainian].
2. Balac'ka, N. Ju. (2020). Restorannyj biznes v umovah pandemii' koronavirusu: problemy ta naprjamy transformacii' modelej rozvytku [Restaurant business in the context of the coronavirus pandemic: problems and directions of transformation of development models]. *Elektronnyj naukovo-praktychnyj zhurnal "Infrastruktura rynku" – Electronic scientific and practical journal "Market Infrastructure"*, 42, 117-122. Retrieved from http://market-infr.od.ua/journals/2020/42_2020_ukr/22.pdf [in Ukrainian].
3. Bosovs'ka, M., Bovsh, L., & Antonjuk, I. (2021). Restoranni taktyky: antypandemichnyj kejs [Restaurant tactics: anti-pandemic case]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 2, 113-132. DOI: 10.31617/zt.knute.2021(115)08 [in Ukrainian].
4. Grebenjuk, G. M., Marcenjuk, L. V., Zadoja, V. O., & Pikulina, O. V. (2021). Transformacija ta rozvytok pidpryjemstv restorannogo biznesu Ukrainy v umovah pandemii' [Transformation and development of restaurant business enterprises of Ukraine in a pandemic]. *Investycii': praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 17, 14-19 [in Ukrainian].
5. Ivanova, L., & Vovchans'ka, O. (2020). Vplyv pandemii' Sovid-19 na kon'junkturu rynku restorannyh poslug [The impact of the Covid-19 pandemic on the market situation of restaurant services]. *Suchasni tendencii' rozvytku industrii' gostynnosti – Current trends in the hospitality industry*, 1, 45-50 [in Ukrainian].
6. Smagina, A. Restorannyj biznes v Ukraini pid chas karantynu: jak vtrymatys' na plavu u nevelykomu misti [Restaurant business in Ukraine during quarantine: how to stay afloat in a small town]. *Media rishen' – Media solutions*. Retrieved from <https://rubryka.com/article/restoran-neggenshil-karantyn> [in Ukrainian].
7. Baldwin, W. (2018). The restauranteurship of Hong Kong's premium Japanese restaurant market. *International Hospitality Review*. Vol. 32, 1, 8-25 [in English].

8. Kiatkawsin, K., & Sutherland, I. (2020). Examining Luxury Restaurant Dining Experience towards Sustainable Reputation of the Michelin Restaurant Guide. *Sustainability*. Vol. 12, 5, 465-481 [in English].
9. Madeira, A., Palrão, T., & Mendes, A. S. (2021). The Impact of Pandemic Crisis on the Restaurant Business. *Sustainability*. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/1/40> [in English].
10. Sheng-Hsun, H., Cheng-Fu, H., & Sang-Bing, T. (2018). Constructing a consumption model of fine dining from the perspective of behavioral economics. DOI: 10.1371/journal.pone.0194886 [in English].
11. Oficijnyj sajt analitychnoi kompanii Mckinsey [Official site of the analytical company Mckinsey]. *www.mckinsey.com*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/how-restaurants-can-thrive-in-the-next-normal> [in English].
12. Oficijnyj sajt providnoi kompanii z IT upravlinnja restoranamy Upserve [Official site of the leading IT restaurant management company Upserve]. *upserve.com*. Retrieved from <https://upserve.com> [in English].
13. Svitovyj rejtyng restoraniv vyshukanoi kuhni The World's 50 Best Restaurants [World ranking of gourmet restaurants The World's 50 Best Restaurants]. *www.theworlds50best.com*. Retrieved from <https://www.theworlds50best.com/list/1-50> [in English].
14. Rejtyng restoraniv iz zirkamy Mishlena za mistamy [Ranking of Michelin-starred restaurants by city]. *www.eupedia.com*. Retrieved from https://www.eupedia.com/europe/michelin_stars_by_city.shtml [in English].
15. Analysis of the Upscale/Fine Dining Sector in the Restaurant Industry. *scholarsarchive.jwu.edu*. Retrieved from https://scholarsarchive.jwu.edu/mba_student/10 [in English].
16. Annual Report 2020: The future of the Restaurant Industry in 2020. Retrieved from <https://bigseventravel.com/future-fine-dining-2020-restaurant-industry-report> [in English].
17. Top U. S. Cities for Michelin Restaurants. *www.statista.com*. Retrieved from <https://www.statista.com/chart/16308/michelin-restaurant-us> [in English].
18. Sales of selected leading fine dining restaurant chains in the United States in 2019. *www.statista.com*. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/919556/sales-of-selected-leading-fine-dining-restaurant-chains-in-the-us> [in English].

УДК 658.14:658.115.31]:336.14
JEL Classification: G38; H72; L97

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)07](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)07)

БАГАЦЬКА Катерина,
к. е. н., доцент, доцент кафедри
економіки та фінансів підприємства
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: k.bagatska@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2184-2971

БЛАКИТА Ганна,
д. е. н., професор, завідувач кафедри
економіки та фінансів підприємства
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: g.blakitya@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-7843-7120

ФІНАНСУВАННЯ КОМУНАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ БЮДЖЕТНИХ ОБМЕЖЕНЬ

Досліджено принципи: бюджетного фінансування, організації фінансів підприємств, фінансування корпорацій та соціального підприємництва. Узагальнено і систематизовано наукові підходи та думки вчених щодо трактування зазначених принципів фінансування. Обґрунтовано доцільність застосування окремих принципів в контексті функціонування комунального підприємства. З урахуванням суспільного значення комунального підприємства в системі господарської діяльності територіальної громади запропоновано принципи фінансування комунального підприємства.

Ключові слова: комунальне підприємство, принципи фінансування, бюджетне фінансування, фінансування корпорацій.

Постановка проблеми. В Україні існує понад 14 тис. комунальних підприємств, які утворені органами місцевого самоврядування на базі відокремленої частини комунальної власності, і залежно від виду діяльності підпорядковані відповідному структурному підрозділу виконавчих органів місцевих рад. Діяльність комунальних підприємств регулюється Господарським кодексом України [1, ст. 78]. А діяльність місцевої влади щодо форм, видів і методів фінансування комунальних підприємств регулюється Бюджетним кодексом України (далі БКУ) [2] та розпорядженнями місцевих органів влади. Причому, якщо комунальне підприємство не має статусу некомерційного, його діяльність має забезпечувати певний рівень економічної ефективності, хоча метою створення комунального підприємства є насамперед задоволення певних суспільних потреб.

У свою чергу, рішення про виділення коштів на фінансування капітальних інвестицій комунальних підприємств чи на надання їм так званої фінансової підтримки, яка по факту часто є покриттям поточних збитків, мають спиратися передусім на певні обґрунтовані принципи і критерії. Це необхідно для забезпечення дотримання принципу ефективності побудови бюджетної системи України, а саме досягнення максимального результату за найменших витрат ресурсів.

© Багацька К., Блакита Г., 2021

Економічний спад 2020 р., підсилений всесвітньою пандемією вірусу *COVID-19*, підвищує актуальність проблеми фінансування комунальних підприємств, яка загострилася у зв'язку зі зменшенням фінансової спроможності місцевих бюджетів.

Уповільнення приростів наповнення доходів місцевих бюджетів підвищує актуальність удосконалення теоретико-методологічної бази принципів фінансування комунальних підприємств для підвищення фінансової спроможності місцевих бюджетів і забезпечення задоволення соціальних потреб територіальних громад у повному обсягу. Оскільки власником комунального підприємства є територіальна громада, то формування, а часто і поповнення капіталу такого підприємства здійснюється з місцевого бюджету.

Отже, фінансові відносини між місцевим органом влади і комунальним підприємством мають будуватися з урахуванням принципів бюджетного фінансування. З іншого боку, відповідно до організаційно-правової форми, фінанси комунального підприємства повинні також ґрунтуватися і на принципах фінансів підприємства та/або корпоративних фінансів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні аспекти, пов'язані з бюджетним фінансуванням та фінансуванням підприємств, знайшли широке відображення у вітчизняній науковій літературі. Основні постулати теорії державних і місцевих фінансів, а також фінансів підприємств сформовані українськими науковцями наприкінці минулого – на початку нинішнього століття. Сучасні дослідники сфери публічних фінансів, зокрема А. Георгієва та А. Леушина [3], Л. Гуцайлук [4] розвивають та систематизують думки провідних учених. Науковцями І. Борис та О. Височан [5] обґрунтовано принципи фінансування бюджетних установ, Н. Степанюк [6] удосконалено принципи бюджетного фінансування. У сфері корпоративних фінансів І. Васильчук [7] акцентує увагу на принципах фінансування корпорацій в парадигмі сталого розвитку. Попри вагомий теоретико-методологічний доробок українських науковців у розробку принципів бюджетного і позабюджетного фінансування, принципи фінансування комунального підприємства як окремої категорії підприємств наразі не сформовані.

Метою статті є розроблення системи принципів фінансування комунальних підприємств, які здійснюють господарську діяльність на основі комерційного розрахунку і не мають неприбуткового статусу.

Матеріали та методи. Теоретичну систематизацію принципів бюджетного фінансування, фінансування бюджету та фінансування підприємств, зокрема корпоративного типу, виконано за допомогою історичного методу, аналізу та синтезу, методу дедукції. Принципи фінансування комунальних підприємств сформульовано на основі систематизації думок учених за допомогою індуктивного методу. Висновки дослідження сформовано за абстрактно-логічним методом.

Результати дослідження. Комунальні підприємства (КП) як об'єкти комунальної власності громади беруть участь у виконанні бюджетних програм капітального будівництва, благоустрою, підтримки і обслуговування місцевої інфраструктури, а також тих, які надають мешканцям міст і сіл комунальні послуги, користуються правом отримувати фінансування з місцевого бюджету на задоволення як капітальних, так і поточних потреб. Зі скороченням фінансової спроможності місцевих бюджетів (табл. 1), що виражається в уповільненні приростів передусім податкових надходжень, зростання рівня самофінансування КП набуває актуальності.

Таблиця 1

**Динаміка приросту фактичних податкових надходжень
місцевих бюджетів України, %**

Податкові надходження	2020/2019	2019/2018	2018/2017	2017/2016
Загальний фонд без трансфертів	5.4	17.6	21.9	30.9
ПДФО	7.5	19.8	25.5	39.3
Плата за землю	-4.1	20.2	3.6	13
Податок на нерухоме майно	17.9	101.36 – за 2 роки	Дані відсутні	71.9
Єдиний податок	7.8	19.3	26.5	Дані відсутні

Джерело: складено авторами за даними [8].

Водночас, КП без статусу некомерційного підприємства працюють на засадах господарського розрахунку, мають організаційну структуру, подібну до приватного (іноді навіть корпоративного) підприємства, отримують прибутки або збитки та складають фінансову звітність відповідно до МСБО за формами звітності, передбаченими для підприємств України.

Для розроблення принципів фінансування комунального підприємства розглянуто і систематизовано принципи бюджетного фінансування та фінансування підприємств. На дослідженнях І. Чугунова [9], В. Федосова, С. Юрія, В. Опаріна [10], О. Василика та К. Павлюк [11], А. Єпіфанова [12], В. Дем'янишина [13] та ін. побудована сучасна теорія публічних фінансів. Провідними науковими працями в теорії фінансів підприємств, де наведені принципи їх фінансування, стали праці І. Бланка, Н. Гуляєвої [14] та А. Даниленка [15].

Дослідники типології фінансових відносин [5], де однією стороною є бюджетні кошти, розрізняють поняття фінансування бюджету, бюджетного фінансування і фінансування бюджетних установ. Підтримуємо запропоновану класифікацію і зазначимо, що поповнення статутного капіталу та додаткового капіталу комунальних підприємств, виділення їм коштів за цільовими програмами розвитку належать саме до категорії "бюджетне фінансування", тому, досліджуючи принципи фінансування КП, необхідно враховувати принципи бюджетного та кошторисно-бюджетного фінансування.

При цьому під *бюджетним фінансуванням* згідно з трактуванням О. Василика та К. Павлюк ми розуміємо надання юридичним особам із державного бюджету фінансових ресурсів у вигляді безповоротних безоплатних коштів та інвестицій на розвиток економіки, соціально-культурні заходи, оборону й інші громадські потреби [11, с. 231].

Бюджетне фінансування будь-якої установи, організації і закладу організовується на основі відповідних принципів, зазначених у БКУ та досліджених у працях [3–7; 9–13; 16; 17]. Відповідно до коментарів до БКУ [2] принципом (лат. *principium* – основа, початок) бюджетної системи є керівна ідея побудови і діяльності у галузі бюджету, що віддзеркалюється у законодавстві держави. Отже, *принципом бюджетного фінансування* є керівна ідея або вихідний початок побудови фінансових відносин між державними або місцевими органами влади та розпорядниками і одержувачами бюджетних коштів.

Наявні на сьогодні варіанти систематизації принципів бюджетного фінансування за авторством різних науковців наведено в *табл. 2*.

Таблиця 2

Систематизація принципів бюджетного фінансування

Автор	Принцип
О. Височан, І. Борис [5]	Цільового використання та обмеження по платежах, ієрархічності, законності, доцільності, повноти, економічної обґрунтованості, об'єктивної необхідності, пріоритетності, ефективності та результативності, структурованості, контролю, відповідності й достовірності, відкритості й прозорості, періодичності, плановості, облікового відображення й підзвітності
О. Василик, К. Павлюк [11] А. Георгієва та А. Леушина [3], Н. Степанюк [6]	Плановості, цільового спрямування коштів, безповоротності, безоплатності, справедливості і неупередженості, публічності та прозорості, контрольованості
Л. Гуцайлук [4]	Цільового використання бюджетних асигнувань, безповоротності і безвідплатності, ефективного і повного використання коштів, фінансування відповідно до виконання планів, додержання режиму економії, постійного контролю
В. Дем'янишин [13]	Безповоротності; безоплатності; безстроковості; плановості; цільовий характер; фінансування не під план, а відповідно до виконання планів за виробничими показниками, мережі, штатів і контингентів; ефективного використання коштів; фінансування згідно з надходженням доходів; оптимального поєднання усіх джерел фінансування
Н. Пігуль та О. Люта [16]	Плановості, цільового характеру, виділення коштів залежно від фактичних показників, підзвітності
А. Єпіфанов, І. Д'яконова, І. Сало [12]	Обґрунтованості обсягу витрат, чіткого цільового використання коштів, обліку виконання запланованих у бюджеті заходів, контролю за ефективним використанням коштів
Н. Хімичева та Є. Покачалова [17]	Безповоротності та безоплатності відпуску грошових коштів, їх цільового і ефективного використання, дотримання фінансової дисципліни, здійснення фінансування відповідно до виконання робіт, послуг і з урахуванням використання раніше відпущених асигнувань

Джерело: сформовано авторами на основі [3–6; 11–13; 16–17].

Як видно з *табл. 2*, думки вчених майже однакові. В контексті комунального підприємства підхід до вибору релевантних принципів фінансування має виходити з того, що для більшості КП бюджетне фінансування надається у формі поповнення статутного капіталу або додаткового капіталу з метою задоволення капітальних потреб. Поточні потреби КП також задовольняються повністю або частково за рахунок бюджетних коштів, але ці кошти отримуються підприємством у вигляді

доходів від здійснення робіт або надання послуг громаді, або виконання бюджетних програм, тобто за своєю економічною природою вони не є фінансуванням. Ще одним видом бюджетного фінансування КП є державна фінансова допомога, надання якої регулюється законодавством [18], а критерії отримання цієї допомоги зіставні з принципами бюджетного фінансування, наведеними в *табл. 2*.

Систематизувавши думки вчених та з врахуванням особливостей фінансових відносин між КП і місцевим бюджетом, вважаємо, що серед принципів бюджетного фінансування до комунальних підприємств варто віднести такі: цільового використання, публічності та прозорості, підзвітності, ефективності та обґрунтованості. Стосовно принципу обґрунтованості маємо на увазі обґрунтованість критеріїв надання бюджетних коштів.

Принцип обґрунтованості має доповнюватися принципом економічної доцільності, що передбачає надання бюджетних коштів винятково тим КП, які мають беззаперечне суспільне значення і, виходячи з поточної фінансової ситуації, не мають можливості отримувати фінансування з інших джерел.

Проте фінансування КП має базуватися не лише на принципах бюджетного фінансування, адже комунальне підприємство не має законодавчих обмежень до залучення інших зовнішніх форм фінансування, таких, як кредитні кошти або кошти міжнародних чи національних донорських організацій. Крім того, далеко не всі КП є отримувачами бюджетного фінансування чи державної фінансової допомоги. Підприємства цієї форми власності, що працюють на конкурентному ринку, здебільшого не отримують ніякого бюджетного фінансування впродовж тривалого періоду і тому покладаються лише на внутрішні джерела, тобто чистий прибуток і амортизаційні відрахування.

Отже, організація фінансів КП має відповідати принципам організації фінансів підприємств відповідно до теорії фінансів підприємств, яка наразі розвивається як теорія корпоративних фінансів.

Принципи організації фінансів підприємств знайшли широке відображення в навчальній і науковій літературі, а саме в підручниках з фінансів та фінансів підприємств, монографіях [14; 15; 19; 20]. Як і в принципах бюджетного фінансування, ми не вбачаємо протилежних чи суперечливих трактувань цих принципів. Зазначимо лише те, що, якщо в перших з набуття Україною незалежності підручниках чи посібниках принципи організації фінансів трактувалися подібно до радянських джерел, то з розвитком українських наукових фінансових шкіл вони тлумачаться більш сучасно.

До принципів організації фінансів підприємства українські вчені [10; 14; 15; 19; 20] відносять:

- плановість;
- господарський розрахунок або господарську самостійність;
- самофінансування;
- створення фінансових резервів;
- гнучкість;

- раціональність та/або ефективність;
- принцип матеріальної зацікавленості;
- принцип матеріальної відповідальності;
- забезпечення контролю за фінансово-господарською діяльністю.

Стосовно принципів фінансування підприємств корпоративного сектора і можливості застосування цих принципів до комунальних підприємств, розглядаючи принципи фінансування корпорацій, необхідно пам'ятати, що:

по-перше, організаційна структура управління КП не відповідає корпоративній структурі, а процес впровадження принципів, методів і практик корпоративного управління в державному і комунальному секторі зараз знаходиться на стадії становлення, і комунальні підприємства в цьому процесі дуже відстають від державних;

по-друге, корпорація є тією організаційно-правовою формою, якій доступні фактично всі форми джерел фінансування, тоді як КП не емітують ні акцій, ні облігацій.

Проте, як і в більшості корпорацій, функція власності та функція управління в КП розділені, крім того, у великих містах функціонують комунальні корпорації чи об'єднання (наприклад, КК "Київавтодор", КО "Київзеленбуд"), які, насправді, не відповідають повною мірою ознакам корпорації.

Вивчення ознак корпоративного підприємства, запропонованих О. Гютюкіною [21, с. 111], Р. Колосовим [22] та О. Брадул [23], дає підстави констатувати наявність багатьох *спільних рис*, що надає можливість застосувати до фінансування КП окремі принципи фінансування корпорації:

- наявність статусу юридичної особи, відповідно до якого майно, створене за рахунок внесків засновників (учасників), а також вироблене і придбане ними в процесі діяльності, належить їм за правом власності (для КП – на правах господарчого відання [1]);
- досягнення комерційних цілей як головна мета діяльності (справедливо не для всіх КП);
- обмежена відповідальність індивідуальних інвесторів, у тому числі засновників, що обумовлює: можливість індивідуальних інвесторів не відповідати за зобов'язаннями підприємства, а тільки нести ризик збитків, пов'язаних з його діяльністю, в межах вартості внесених ними корпоративних прав;
- відокремлення прав власності від функцій безпосереднього управління, що обумовлює: виникнення потенційного конфлікту інтересів "власник (принципал) – менеджер (агент)" [21, с. 111].

Таким чином, *принципи фінансування корпорацій* до комунальних підприємств можна застосовувати обмежено з урахуванням принципів відмінностей у функціях управління і джерелах фінансування.

Зарубіжні фундатори корпоративних фінансів у своїх працях акцентують увагу не на принципах фінансування корпоративних підприємств, а на принципах корпоративних фінансів. Так, Р. Брейлі,

С. Майерс та Ф. Аллен [24], А. Дамодаран [25, с. 6] та А. Росс [26] виділяють такі *принципи корпоративних фінансів*: інвестування (дохідність інвестування в активи або проекти має бути вищою за мінімальну прийнятну ставку дохідності); фінансування (оптимальний баланс між власним і позиковим капіталом) та дивідендів (оптимальні пропорції між розподіленим і капіталізованим прибутком). У контексті фінансів КП ці принципи не можна вважати повністю релевантними, по-перше, через домінуючу соціальну функцію над комерційною у більшості КП, по-друге, через присутність бюджетних коштів та відповідних регульованих відносин, пов'язаних з рухом цих коштів.

У теорії корпоративних фінансів І. Васильчук узагальнено думки українських учених щодо сутності поняття "фінансування діяльності корпорацій" [7, с. 47–60] і зроблено висновок щодо його дуалістичності: "фінансувати/забезпечувати означає дію, процес. Водночас мобілізований за певною системою капітал корпорації можна розглядати як результат процесу" [7, с. 59].

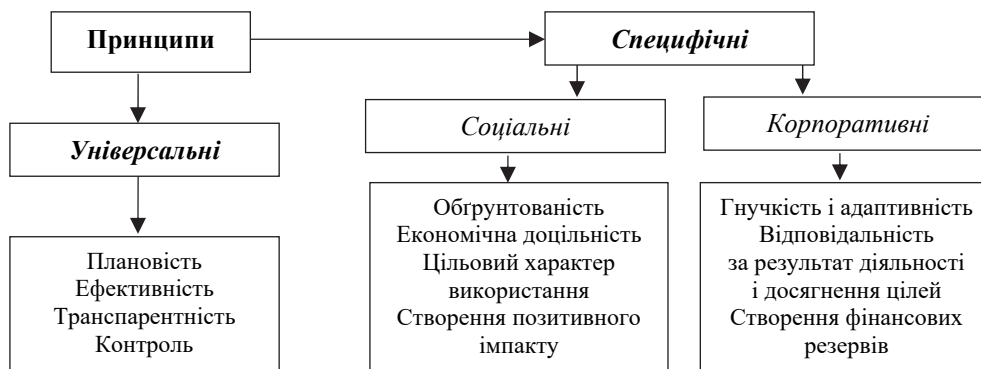
Отже, сформульовано такі принципи фінансування корпорацій [7, с. 62]:

- *транспарентності* (прозорості) діяльності корпорацій та відносин з постачальниками капіталу, що дає змогу долати інформаційну асиметрію і набувати переваги перед іншими претендентами на фінансовий капітал;
- *відповідальності* за результати діяльності та досягнення визначених цілей;
- *економічної ефективності* (перевищення доходів від використання капіталу над витратами, пов'язаними із його залученням);
- *фінансового контролю*, що забезпечує дотримання цільового використання залучених коштів.

Водночас при розробленні концептуальних засад підходу до фінансування соціальних підприємств І. Васильчук пропонує такі принципи фінансування: соціалізація; співпраця на засадах суспільної солідарності; демократизація; конвергенція і добровільність [7, с. 245]. А в моделі функціонування механізму сталого розвитку корпорацій автор радить враховувати такі принципи, як: прозорість, відповідальність, цільовий характер використання залучених коштів, диверсифікація (форм і джерел фінансування), адаптованість, результативність та ефективність, конвергентність (розроблення інструментів і методів фінансування на основі поєднання підходів), створення позитивного впливу.

Оскільки ключовим мотивом створення комунального підприємства є задоволення життєвих потреб громади, і метою діяльності КП є передусім соціальний ефект поряд з отриманням і максимізацією прибутку, тому для розроблення принципів фінансування КП варто взяти до уваги також і принципи фінансування соціального підприємництва.

Уважне вивчення і зіставлення наведених принципів фінансування дає змогу виокремити серед них спільні, характерні як для бюджетного фінансування, так і для корпоративних фінансів. Це передусім принцип *ефективності*, *плановості*, а також *контролю*. До них доречно додати ще принцип *транспарентності* і віднести їх до групи *універсальних принципів*. Окрім універсальних, сформуємо ще групу *специфічних принципів* фінансування КП, які поділятимуться на дві підгрупи: *соціальні принципи* та *корпоративні принципи*. Сформовані нами принципи фінансування комунального підприємства наведені в рисунку.

Принципи фінансування комунального підприємства

Джерело: розроблено авторами на основі [3–7; 9–17; 19–21].

Запропоновані принципи фінансування є теоретико-методологічним підґрунтям до формування й удосконалення сучасних форм і методів фінансування комунальних підприємств у системі місцевих фінансів. Поєднання соціальних і корпоративних принципів відповідає дуальній економічній природі КП як основи системи життєзабезпечення територіальної громади.

Висновки. Оскільки комунальне підприємство є досить специфічною формою організації господарської діяльності, яка поєднує окремі риси, властиві бюджетним установам, і водночас засади господарювання приватного підприємства, то підходи до організації фінансування такого підприємства потребують окремого уточнення. Так, за підсумками дослідження запропоновано принципи фінансування комунального підприємства розділяти на універсальні та специфічні, що враховують і комерційний характер діяльності таких підприємств, і їх соціальне значення, а також дають змогу обґрунтовувати функції, методи і підходи до фінансування комунального підприємства, що стане темою для майбутніх наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський кодекс України. URL: <https://www.rada.gov.ua>.
2. Бюджетний кодекс України. URL: <https://www.rada.gov.ua>.
3. Георгієва А. І., Леушина А. О. Облік фінансування бюджетних установ. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 4 (24). С. 125-129.
4. Гуцайлук Л. Облік фінансування бюджетних установ. *Галицький економічний вісник*. 2010. № 3(28). С. 191-196.
5. Височан О. С., Борис І. Я. Принципи, методи і механізми фінансування бюджетних установ. *Економічний аналіз*. 2015. № 1. Т. 19. С. 171-177.
6. Степанюк Н. І. Бюджетне фінансування: принципи, форми, методи та шляхи вдосконалення. *Фінанси, облік і аудит*. 2016. Вип.1. С. 107-119.
7. Васильчук І. П. Фінансування діяльності корпорацій в парадигмі сталого розвитку. Дис. ... д-ра екон. наук. 2017. URL: <https://kneu.edu.ua/userfiles/d-26.006.04/2017/Vasylchuk.pdf>.
8. Міністерство фінансів України. Виконання доходів місцевих бюджетів. URL: <https://mof.gov.ua/uk/vykonannia-dokhodiv-mistsevykh-biudzhativ>.
9. Фінанси України. Інституційні перетворення та напрями розвитку: монографія; за ред. І. Я. Чугунова. Київ: ДННУ АФУ, 2009. 844 с.
10. Фінансова думка України: монографія; за ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ: Кондор, 2010. 576 с.
11. Василик О. Д., Павлюк К. В. Фінансові ресурси держави: монографія. Київ: Ін-т екон. НАНУ, 1997. 544 с.
12. Єпіфанов А. О., Д'яконова І. В., Сало І. І. Бюджет України: монографія: у 2 кн. Кн. І. Бюджет – головна ланка фінансів держави. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2010. 201 с.
13. Дем'янишин В. Бюджетне фінансування та його особливості в сучасних умовах. *Світ фінансів*. 2007. Вип. 2(11). С. 34-3.
14. Фінансове забезпечення розвитку підприємств: монографія; за ред. І. О. Бланка. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2011. 343 с.
15. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3-х т. Т. 3. Фінанси підприємств: тенденції, стан і проблеми управління; за ред. А. І. Даниленка; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. Київ: Фенікс, 2008. 308 с.
16. Пігуль Н. Г., Люта О. В. Особливості реалізації фінансового механізму бюджетних установ. *Вісник Академії митної служби України*. 2010. № 2 (44). С. 94-101.
17. Химичева Н. И., Покачалова Е. В. Финансовое право; отв. ред. Н. И. Химичева. М.: Норма, 2005. 464 с.
18. Закон України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.
19. Поддєрьогін А. М., Білик М. Д., Буряк Л. Д. та ін. Фінанси підприємств: підручник; кер. кол. авт. і наук. ред. А. М. Поддєрьогін. 8-ме вид., перероб. і доп. Київ: КНЕУ, 2013. 219 с.
20. Непочатенко О. О., Мельничук Н. Ю. Фінанси підприємств: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 504 с.

21. Тютюкина Е. Б., Рукшина Е. И. Корпорация, корпоративное управление и корпоративные финансы в экономике. *Вестник финансового университета*. 2013. № 3. С. 108-117.
22. Колосов Р. Корпоративне підприємство: поняття, ознаки та місце серед інших юридичних осіб. *Господарське право і процес*. 2017. № 9. С.72-76.
23. Брадул О. М., Рябініна В. В. Характерні ознаки корпорації: теоретичний аспект. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 7. С. 880-883.
24. Brealey R., Myers S. and Allen F. *Principles of Corporate Finance*. 13th ed. Mc Graw-Hill, 2020.
25. Damodaran A. *Applied Corporate Finance*. 4th ed. J. Wiley & Sons. USA, 2011.
26. Ross S., Westerfield R., Jordan B. *Fundamentals of Corporate Finance: Standard Edition*. Mc Graw-Hill. USA, 2015.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2021.

Bagatska K., Blakytta H. Financing of municipal utility enterprises under conditions of budget constraints.

Background. The article investigates the principles of budget financing, the principles of enterprise and corporate financing, and the principles of social entrepreneurship. The scientific approaches on the interpretation of the given principles of financing are generalized and systematized. Expediency of the separate principle's application in the context of the municipal enterprise functioning is substantiated. The principles of the municipal utility enterprises financing are proposed with consideration to social significance of the municipal enterprises in the system of economic activity of the territorial community.

Materials and methods. The historical method, analysis and synthesis, the method of deduction were used in theoretical systematization of the budget financing and enterprise financing principles. Derivation of the principles of financing utilities on the basis of scientist's opinions systematization is performed using the inductive method. The conclusions of the study are formed by the abstract-logical method.

Results. The principles of municipal utilities financing should be based on the principles of budget financing, as these enterprises are recipients of funds from local budgets. However, the utility enterprise operates on the commercial basis, the principles of its financing should take into account the principles of private sector enterprises financing. We have developed the principles of a municipal utility company financing, which are grouped into two categories – general and specific principles.

Conclusion. We have proposed the principles of utilities financing with their division into universal and specific, taking into account the commercial nature of such enterprises and their social significance. And furthermore, these principles allow to justify the functions, methods and approaches to utility enterprise financing, which will be a topic for future research.

Keywords: municipal utility enterprise, financing principles, budget financing, corporate financing.

REFERENCES

1. Gospodars'kyj kodeks Ukrainy [Economic Code of Ukraine]. *rada.gov.ua*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Bjudzhetnyj kodeks Ukrainy [Budget Code of Ukraine]. *rada.gov.ua*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
3. Georgijeva, A. I., & Leushyna, A. O. (2013). Oblik finansuvannja bjudzhetnyh ustanov [Financing accounting of budgetary institutions]. *Visnyk Berdjans'kogo universytetu menedzhmentu i biznesu – Bulletin of Berdiansk University of Management and Business*, 4 (24), 125-129 [in Ukrainian].

4. Gucajľjuk, L. (2010). Oblik finansuvannja bjudzhetnyh ustanov [Financing accounting of budgetary institutions]. *Galyc'kyj ekonomichnyj visnyk – Galician Economic Bulletin*, 3(28), 191-196 [in Ukrainian].
5. Vysochan, O. S., & Borys I. Ja. (2015). Pryncypy, metody i mehanizmy finansuvannja bjudzhetnyh ustanov [Principles, methods and mechanisms of budgetary institutions financing]. *Ekonomichnyj analiz – Economic Analysis*, 1. Vol. 19, 171-177 [in Ukrainian].
6. Stepanjuk, N. I. (2016). Bjudzhetne finansuvannja: pryncypy, formy, metody ta shljahy vdoskonalennja [Budget financing: principles, forms, methods and ways of improvement]. *Finansy, oblik i audyt – Finance, Accounting and Auditing*. Is.1. C. 107-119 [in Ukrainian].
7. Vasyl'chuk, I. P. (2017). Finansuvannja dijaly'nosti korporacij v paradygmi stalogo rozvytku [Financing of corporations activities in the paradigm of sustainable development]. *Doctor's thesis*. Retrieved from <https://kneu.edu.ua/userfiles/d-26.006.04/2017/Vasylchuk.pdf> [in Ukrainian].
8. Ministerstvo finansiv Ukrainy. Vykonannja dohodiv miscevyh bjudzhetiv [Ministry of Finance of Ukraine. Execution of local budget revenues]. Retrieved from <https://mof.gov.ua/uk/vykonannia-dokhodiv-mistsevykh-biudzhetiv> [in Ukrainian].
9. Finansy Ukrainy (2009). Instytucijni peretvorennya ta naprjamy rozvytku [Finance of Ukraine. Institutional transformations and directions of development]. I. Ja. Chugunov (Ed.). Kyiv: DNNU AFU [in Ukrainian].
10. Finansova dumka Ukrainy [Financial thought of Ukraine] (2010). V. M. Fedosov, S. I. Jurij (Eds.). Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
11. Vasylyk, O. D., & Pavljuk, K. V. (1997). Finansovi resursy derzhavy [Financial resources of the state]. Kyiv: In-t ekon. NANU [in Ukrainian].
12. Jepifanov, A. O., D'jakonova, I. V., & Salo, I. I. (2010). Bjudzhet Ukrainy [Budget of Ukraine]. Vols. 2. In vol.1. Bjudzhet – golovna lanka finansiv derzhavy [Budget is the main link of the state finances]. Sumy: DVNZ "UABS NBU" [in Ukrainian].
13. Dem'janyshyn, V. (2007). Bjudzhetne finansuvannja ta jogo osoblyvosti v suchasnyh umovah [Budget financing and its features in modern conditions]. *Svit finansiv – World of Finance*. Is. 2(11), 34-3 [in Ukrainian].
14. Finansove zabezpechennja rozvytku pidpryjemstv [Financial support of enterprise development] (2011). I. O. Blank (Ed.). Kyiv: Kyi'vs'kyj nacional'nyj torgovel'no-ekonomichnyj universytet [in Ukrainian].
15. Finansovo-monetarni vazheli ekonomichnogo rozvytku (2008). [Financial and monetary levers of economic development]. (Vols. 3). In vol. 3. Finansy pidpryjemstv: tendencii', stan i problemy upravlinnja [Enterprise finance: trends, status and management problems]; A. I. Danylenko (Ed.); NAN Ukrainy, In-t ekonomiky ta prognozuvannja. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
16. Pigul', N. G., & Ljuta, O. V. (2010). Osoblyvosti realizacii' finansovogo mehanizmu bjudzhetnyh ustanov [Realization features of financial mechanism of budgetary institutions]. *Visnyk Akademii' mytnoi' sluzhby Ukrainy – Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine*, 2 (44), 94-101 [in Ukrainian].
17. Hymycheva, N. Y., & Pokachalova, E. V. (2005). Fynansovoe pravo [Financial law]. N. Y. Hymycheva (Ed.). Moscow: Norma [in Russian].
18. Zakon Ukrainy. Pro derzhavnu dopomogu sub'jektam gospodarjuvannja [Law of Ukraine. About state aid to business entities]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text> [in Ukrainian].
19. Poddjer'ogin, A. M., Bilyk, M. D., Burjak, L. D. et al. (2013). Finansy pidpryjemstv [Enterprise finance]. A. M. Poddjer'ogin (Ed.) (8th ede., rev.). Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
20. Nepochatenko, O. O., & Mel'nychuk, N. Ju. (2013). Finansy pidpryjemstv: [Enterprise finance]. Kyiv: Centr uchbovoi' literatury [in Ukrainian].

21. Tjutjukyna, E. B., & Rukshyna, E. Y. (2013). Korporacyja, korporatyvnoe upravlenye y korporatyvnye finansy v jekonomyke [Corporation, corporative management and corporative finance in economics]. *Vestnyk fyfansovogo unyversyteta – Bulletin of Financial University*, 3, 108-117 [in Russian].
22. Kolosov, R. (2017). Korporatyvne pidpryjemstvo: ponjattja, oznaky ta misce sered inshyh jurydychnyh osib [Corporate enterprise: concepts, features and place among other legal entities]. *Gospodars'ke pravo i proces – Business Law and Process*, 9, 72-76 [in Ukrainian].
23. Bradul, O. M., & Rjabinina, V. V. (2015). Harakterni oznaky korporacii': teoretychnyj aspekt [Characteristic features of the corporation: theoretical aspect]. *Global'ni ta nacional'ni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, 7, 880-883 [in Ukrainian].
24. Brealey, R., Myers, S. & Allen, F. (2020). Principles of Corporate Finance. 13th ed. Mc Graw-Hill [in English].
25. Damodaran, A. (2011). Applied Corporate Finance. 4th ed. J. Wiley&Sons. USA [in English].
26. Ross, S., Westerfield, R., & Jordan, B. (2015). Fundamentals of Corporate Finance: Standard Edition. Mc Graw-Hill. USA [in English].

УДК 336.71:658.15
JEL Classification E5

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)08](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)08)

ШУЛЬГА Наталія,
д. е. н., професор,
завідувач кафедри банківської справи
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: 2bank2@ukr.net
ORCID:0000-0002-2010-5884

КОТЕНКО Уляна,
старший викладач
кафедри банківської справи
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: sigaeva_u@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5076-854X

СТЕПАНІК Альона,
старший викладач кафедри банківської справи
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: stepanyk.alyona@gmail.com
ORCID:0000-0002-0054-8020

БАНКІВСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ НЕРУХОМОСТІ

Проаналізовано стан кредитування комерційної нерухомості банками України за останні п'ять років. Запропоновано та здійснено практичну апробацію методичного підходу до інтегральної оцінки стандартних та нестандартних умов кредитного обслуговування комерційної нерухомості по 18 банках України, які є найбільш активними операторами відповідного ринку. Обґрунтовано вибір для клієнта найбільш привабливої кредитної пропозиції банку.

Ключові слова: пандемія, банки, комерційна нерухомість, кредитування, грант-елемент, принцип Парето, стандартні та нестандартні умови кредитування, інтегральна оцінка.

Постановка проблеми. У розвитку різних напрямків бізнесу важливу роль відіграють банківські кредити. Економічно привабливими для позичальників (фізичних осіб та підприємств) є отримання кредитів від банків на придбання, будівництво, ремонт (далі – кредитне обслуговування) комерційної нерухомості.

Кредитні пропозиції банків мають певні відмінності, які доречно систематизувати за двома типами умов: стандартні (типові) та нестандартні. Натомість більшість клієнтів акцентують увагу лише на стандартних умовах отримання кредиту і лише окремі з них – на нестандартних. Водночас, доцільно враховувати нестандартні умови, до яких

відносять так звані "акційні пропозиції" банків, (наприклад, можливість відстрочення погашення тіла кредиту), що є економічно привабливим для клієнтів.

У сучасній теорії та практиці банківництва досі не розроблений комплексний підхід до одночасного врахування стандартних та нестандартних умов отримання кредиту, що є базовим підґрунтям для прийняття рішення позичальником у процесі вибору банка-кредитора. Це обумовило актуальність обраного дослідження, визначило його мету та завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За результатами огляду наукової літератури встановлено, що проблема кредитування комерційної нерухомості розглядається з різних позицій. Найчастіше дослідження вітчизняних учених присвячені питанням іпотечного кредитування комерційної нерухомості у контексті: ідентифікації особливостей оцінки об'єктів нерухомості та обґрунтування важливості іпотечного страхування як інструмента підтримки належного рівня фінансової безпеки при наданні іпотечних кредитів [1]; моделювання впливу фінансово-кредитних інструментів на розвиток вітчизняного ринку нерухомості [2]; визначення регіональних особливостей розвитку вітчизняного ринку нерухомості [3]; організації діяльності девелоперських компаній та розроблення схем фінансування девелоперських проєктів [4]; діагностики стану комерційної нерухомості та її впливу на розвиток підприємництва в Україні, а також виявлення перешкод щодо її ефективного використання [5]; розкриття сутності, особливостей, функцій та місця ринку нерухомості в національній економіці [6]; окреслення нових напрямів в організації складів індивідуального зберігання, характеристики ринку *selfstorage* в США, Європі та Україні [7].

Аналіз наукових напрацювань іноземних учених щодо кредитування комерційної нерухомості надав змогу з'ясувати, що в своїх дослідженнях вони акцентують увагу на: сучасних трендах кредитування комерційної нерухомості та ризиках для банків США, а також необхідності прийняття регулятором заходів на випадок дестабілізації цього ринку [8]; зв'язку між кредитами на комерційну нерухомість та банкрутством банків, а також формуванні ними капіталу на випадок падіння відповідних цін [9]; характеристики ринку іпотечного кредитування комерційної нерухомості, фінансуванні комерційних об'єктів за рахунок комерційних цінних паперів, які забезпечені іпотекою; сек'юритизації кредитів на комерційну нерухомість та формуванні моделі застави [10]; моделюванні факторів ризику дефолту великих позичальників, які отримують кредити від банків на будівництво комерційної нерухомості [11]; проциклічності розвитку ринку комерційної нерухомості; стандартах банківського кредитування та моніторингу кредитних ризиків, пов'язаних з кредитуванням комерційної нерухомості, а також розробленні макропруденційної політики з метою зниження системних ризиків [12].

Таким чином, переважно проблема кредитування комерційної нерухомості розглядається з позицій банків, їх ризиків та заходів центрального банку щодо упередження "кредитного буму" на ринку комерційної нерухомості. Разом з тим, з позицій позичальників ця проблематика не знайшла відображення в наукових публікаціях.

У цій статті представлений авторський методичний підхід до інтегральної оцінки умов кредитування комерційної нерухомості банками України, який базується на одночасному врахуванні стандартних (на основі грант-елемента) та нестандартних умов отримання позичальниками кредиту. Основні положення розрахунку грант-елемента викладені в наукових працях, авторами яких є К. Горячева, К. Соколенко [13; 14].

Метою цього дослідження є виявлення сучасних трендів розвитку банківського кредитування комерційної нерухомості в Україні, а також економічне обґрунтування вибору позичальником банку в процесі прийняття ним рішення щодо отримання відповідного кредиту.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- провести дослідження стану вітчизняного ринку кредитування комерційної нерухомості;
- проаналізувати умови надання банками України кредитів на придбання, будівництво, ремонт та реконструкцію комерційної нерухомості;
- запропонувати та апробувати методичний підхід інтегральної оцінки стандартних та нестандартних умов надання банківських кредитів позичальникам на прикладі кредитного обслуговування складської комерційної нерухомості.

Матеріали та методи. У процесі дослідження використано методи: узагальнення та історичний – при дослідженні тенденцій розвитку кредитування на придбання, будівництво, ремонт та реконструкцію комерційної нерухомості; аналізу та синтезу – при діагностиці стандартних та нестандартних умов кредитного обслуговування комерційної нерухомості; системного підходу – при обґрунтуванні вибору банку для отримання кредиту на основі інтегральної оцінки його привабливості для клієнта.

Інформаційно-фактологічною базою дослідження є дані банків України.

Результати дослідження. *Комерційна нерухомість* являє собою нежитлові об'єкти, які використовуються суто для комерційних цілей або для надання робочого простору. Найчастіше комерційна нерухомість здається в оренду орендарям для здійснення діяльності, що приносить дохід. Комерційна нерухомість містить декілька таких категорій, як роздрібні магазини всіх видів, офісні приміщення, готелі та курорти, торгові центри, ресторани та заклади охорони здоров'я [15].

Одним з ключових джерел фінансування комерційної нерухомості є кредити банків. Кредитування комерційної нерухомості залежить від стану відповідного ринку. До коронавірусної пандемії ситуація на ринку нерухомості України загалом та комерційної зокрема характеризувалася позитивними трендами, що було пов'язано з відносною макроекономічною стабільністю, проявом якої є дещо менші коливання рівня валютного курсу гривні до іноземних валют, зниження рівня інфляції, поступове та неухильне зменшення розміру ключової ставки НБУ тощо. Натомість ці та інші чинники сформували сприятливий клімат для розвитку бізнесу, як у цілому, так і в окремих його сегментах, зокрема, на ринку нерухомості (табл. 1).

Таблиця 1

Кредити на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості в Україні за термінами надання за 2016–2020 рр.

Рік	Загальний обсяг, млрд грн	У тому числі за строками					
		до 1 року		від 1 до 5 років		більше 5 років	
		сума, млрд грн	частка, %	сума, млрд грн	частка, %	сума, млрд грн	частка, %
2016	11.14	2.16	19.35	4.28	38.41	4.70	42.24
2017	10.63	1.74	16.33	3.01	28.29	5.89	55.38
2018	33.56	2.51	7.46	9.72	28.97	21.33	63.57
2019	30.12	1.43	4.75	9.98	33.13	18.71	62.12
2020	23.68	0.07	0.28	8.02	33.87	15.59	65.85

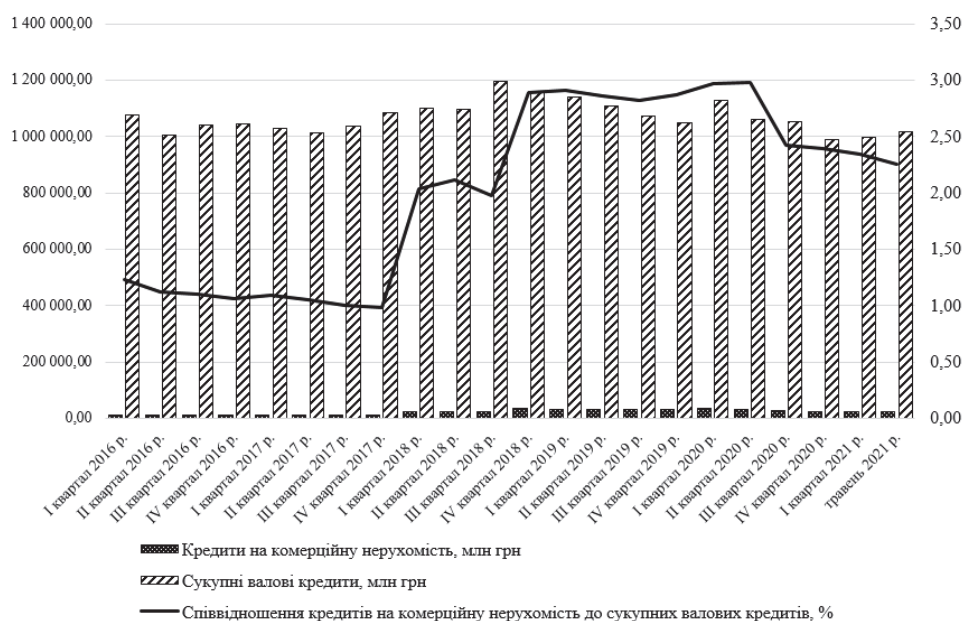
Джерело: складено авторами за даними НБУ [16].

Упродовж 2016–2018 рр. обсяги кредитування нерухомості в Україні зросли в 3 рази, а з вересня 2020 р. порівняно з 2018 р. вони зменшилися майже на 30 %, що було пов'язано з локдауном. За результатами аналізу *табл. 1* можна зробити кілька висновків. *По-перше*, збільшилася частка кредитів з тривалістю більше 5 років: більш тривалий термін кредитів створює сприятливий клімат для розвитку підприємництва, а відтак, полегшуються умови його погашення представниками бізнесу. *По-друге*, підвищилася частка кредитів на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, наданих у національній валюті, що стало можливим завдяки реалізації монетарних заходів НБУ щодо стимулювання кредитування економіки та відносній стабілізації гривні до іноземних валют. При цьому змінилося співвідношення між часткою відповідних кредитів, номінованих у доларах США та євро, на користь останньої, що обумовлено потребами бізнесу. З 2016 р. по 2020 рр. частка кредитів на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості в Україні в доларах США зменшилась у 1.75 раза, водночас в євро зросла в 11.62 раза.

За досліджуваній період темпи зростання обсягів кредитів на обслуговування комерційних кредитів були вищими порівняно з сукупними валовими кредитами. Це свідчить про активний розвиток ринку

комерційної нерухомості та його кредитної підтримки з боку банків (рисунк). Дані *рисунка* показують, що співвідношення кредитів на комерційну нерухомість до сукупних валових кредитів по Україні за 2016–2017 рр. було стабільним, починаючи з IV кв. 2017 р. по II кв. 2020 р. спостерігалось зростання, а у III кв. 2020 р. – навпаки, різкий спад.

Зниження рівня співвідношення між кредитами на комерційну нерухомість та сукупними валовими кредитами пояснюється негативним впливом на комерційну нерухомість, відповідно й кредитів на цю мету впродовж тривалого періоду локдауну, зумовленого пандемією *COVID-19*. Попри тимчасові труднощі, які відчувають усі учасники ринку комерційної нерухомості, банки України нині готові активно кредитувати своїх клієнтів.

Рівень кредитної підтримки ринку комерційної нерухомості в Україні за 2016–2021 рр. (щоквартально)

Джерело: складено за даними НБУ [16].

Діагностику умов надання кредитів проведено по 73 банках, серед яких обрано 18 найбільш активних на вітчизняному ринку кредитування комерційної нерухомості, обсяг кредитного портфеля яких станом на 01.07.2021 становив 65.3 % від аналогічного показника по банківській системі України [16].

За результатами авторського дослідження можна зробити кілька висновків.

По-перше, банки пропонують широкий спектр кредитних програм, зокрема кредити на: нерухомість для комерційних цілей на вторинному ринку, реалізацію інвестиційних проєктів, розвиток бізнесу, бізнес-іпотеку, бізнес-розстрочку. Кредитні програми наявні як у формі строкового кредиту, так і невідновлюваної кредитної лінії.

По-друге, по окремих кредитних програмах банки не конкретизують терміни надання кредитів; майже кожний третій банк кредитує клієнтів на строк до 5 років, і лише окремі з них – на 7–10 років. Завдяки зменшенню суми періодичних платежів та різноманітності термінів банківського кредитування у потенційного позичальника є можливість маневрувати при виборі найбільш доцільного періоду фінансування комерційної нерухомості.

По-третьє, пропозиції банків щодо обмеження суми кредитів різняться, що залежить від декількох чинників, серед яких ключовими є вартість об'єкта інвестицій та частка участі власними коштами у проєкті позичальника. При визначенні максимально можливої суми кредиту банки також керуються вимогами регулятора щодо дотримання економічних нормативів та внутрішніми обмеженнями щодо концентрації кредитних ризиків. Більшість банківських пропозицій не містить стельового обмеження суми кредиту, а мінімальна частка участі власними коштами коливається від 0 до 50 %.

По-четверте, вартість кредитів на комерційну нерухомість складається з процентної ставки та комісій. Коливання мінімальних процентних ставок по банківських пропозиціях знаходиться в межах 12.5 в. п. За довгостроковими кредитами на розвиток бізнесу також відчутною для позичальника (при значних сумах кредиту) є комісійна винагорода банку. Типовою є разова комісія, яка залежить від масштабів діючого бізнесу клієнта, але, як правило, не перевищує 1 %. Окремими банками встановлюються щомісячні комісії на індивідуальній основі. Інші витрати, зокрема на нотаріальний супровід, страхування об'єкта нерухомості, оплату послуг оцінювачів залежать від вартості послуг партнерів, акредитованих у відповідних банках.

По-п'яте, обов'язковим елементом кредитних угод зазначеного цільового спрямування є наявність забезпечення. З погляду мінімізації кредитних ризиків найбільш привабливою для банків є майнова застава у вигляді об'єктів нерухомості, для клієнта ж її наявність покращує умови кредитування. Натомість банки приймають у заставу й інші види забезпечення (рухоме майно, майнові права, порука), а також комбінування їх видів.

По-шосте, привабливість окремих кредитних програм банків визначається також додатковими (нестандартними) умовами, які можуть частково компенсувати високу вартість пропозиції банку.

Отже, для прийняття оптимального рішення при виборі кредитних пропозицій, потенційний позичальник повинен сформулювати політику залучення банківських кредитів, керуючись власними очікуваннями.

При цьому слід враховувати як стандартні (основні) умови кредитних продуктів, так і нестандартні (додаткові). До *стандартних* умов переважно відносять: мету та вид фінансування, валюту кредитування, граничні строк та суму, вартість кредиту (відсоткову ставку, розмір комісії), забезпечення (основне та додаткове); до *нестандартних* – альтернативність графіків погашення та можливість його відстрочення, а також дострокового повернення без обмежень, швидкість прийняття рішення щодо видачі кредиту, наявність супутніх послуг та продуктів. Додатковими перевагами для клієнтів можна вважати кількість акредитованих та заявлених банком страховиків та оцінювачів (його партнерів), що дає змогу оптимізувати витрати на оформлення кредиту.

Враховуючи широкий спектр банківських кредитних продуктів, обґрунтування вибору банка-кредитора щодо отримання кредиту на обслуговування комерційної нерухомості має базуватися на порівнянні стандартних (основних) та нестандартних (додаткових) умов. З метою комплексної оцінки привабливості кредиту для клієнта запропоновано використовувати правило Парето, відповідно до якого стандартним умовам належить 80 % (80 балів), нестандартним – 20 (20 балів), інакше кажучи, 1 % дорівнює 1 балу.

Для оцінювання стандартних вимог кредитних пропозицій банків розраховується показник "*грант-елемент*", який дає змогу порівнювати вартість залучення фінансового кредиту на умовах окремих кредиторів із середніми умовами на фінансовому ринку (відповідно на ринку грошей або ринку капіталу залежно від тривалості кредитного періоду). Зазвичай визначають абсолютний та відносний показник грант-елемента. Він може набувати як позитивних, такі негативних значень. Позитивні значення грант-елемента означають потенційну вигоду для позичальника, а негативні – додаткові витрати (при отриманні позики на умовах, жорсткіших за ринкові). Для порівняння ефективності умов залучення позичальником кредиту відповідно до пропозицій окремих банків доцільно ранжувати отримані значення грант-елементів у балах на основі експертно сформованої шкали. Максимальному значенню грант-елемента має відповідати найбільша сума балів – 80, а від'ємному значенню – нуль.

Для оцінки привабливості кредитних пропозицій банків України виокремлено 5 нестандартних умов: графік погашення кредиту, можливість відстрочки та дострокового його погашення без сплати комісії, строк оформлення кредиту та додаткові переваги (кількість акредитованих страховиків, супутні послуги, інші переваги).

Застосовуючи правило Парето, пропонується рівний розподіл 20 балів між окремими нестандартними умовами (максимально по 4 бали на кожну). У разі прийняття клієнтом рішення про більшу важливість того чи іншого критерію, можуть бути застосовані інші вагові коефіцієнти. Залежно від ступеня привабливості для позичальника окремої

нестандартної умови порівняно з іншими також визначено ранг (1 – найвищий – найкраща умова). Найвищому рангу доцільно присвоювати найбільше балів (4), інші позиції оцінюються із лагом в 1 бал (3/2/1 відповідно). Відсутність оголошеної банком умови – 0 балів.

Для практичної ілюстрації розробленого методичного підходу до інтегральної оцінки привабливості кредиту на ремонт комерційної нерухомості обрано конкретне підприємство, на замовлення якого авторами статті виконувалася науково-дослідна робота (НДР). Потенційним позичальником (замовником НДР) визначено ключові (базові) умови кредитування (сума, термін і мета кредитування, вид та розмір забезпечення) та обумовлено обмеження вибору від кожного банку лише по одній оптимальній пропозиції. За результатами моніторингу 73 вітчизняних банків, встановленим критеріям відбору відповідали кредитні програми 18 банків.

За підсумками дослідження стандартних (основних) умов кредитних продуктів банків України побудовано графіки платежів за обраними кредитними програмами. Розрахунок грант-елемента базувався на зіставленні суми дисконтованих платежів за нарахованими відсотками з урахуванням тіла кредиту та номінальної величини кредиту. Базою для порівняння слугувала середньозважена вартість довгострокових кредитів, що надані суб'єктам господарювання, яка, за даними статистичної звітності банків України, станом на 01.07.2021 становила 13.4 % річних[16].

Для всіх кредитів застосовано визначення платежів за ануїтетною схемою їх погашення. При цьому до розрахунку графіка платежів за кредитами не включалися обов'язкові витрати на: страхування об'єкта застави, нотаріальне засвідчення договору застави, оплату за внесення до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та інші супутні витрати на користь третіх осіб, оскільки вони не залежать від умов надання кредиту конкретного банку.

Розрахунок показника грант-елемента по 18 досліджуваним банкам показав, що державні банки (АТ КБ "ПриватБанк", АТ "Ощадбанк", АТ "Укрексімбанк", АБ "УКРГАЗБАНК") та окремі банки іноземних банківських груп (АТ "УкрСиббанк", АТ "КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК") надають кредити за більш вигідними умовами для позичальника ніж ті, що склалися на ринку.

Найвище значення грант-елемента, як у відносному, так і в абсолютному значенні, має АТ "УкрСиббанк". Це означає, що найбільшу потенційну вигоду, позичальник отримає, скориставшись кредитною програмою для малого та середнього бізнесу "Кредит на придбання комерційної нерухомості" на умовах, що пропонує АТ "УкрСиббанк".

До нестандартних умов кредитного обслуговування нерухомості відносять довгострокове погашення основної заборгованості рівними частинами, а відсотків – щомісяця. Така схема переважно орієнтована

на суб'єктів малого та середнього бізнесу і обмежує вибір клієнта. Для бізнесу більш привабливими є пропозиції складання гнучкого графіка з урахуванням прогнозованих грошових потоків. Окремі банки пропонують такий індивідуальний підхід тільки для сезонних видів діяльності.

Вагомою додатковою умовою при довгостроковому кредитуванні є можливість відстрочки по сплаті основної суми боргу (до 6–9 місяців). В умовах нестабільної економіки така пропозиція дає змогу позичальнику збалансувати грошові надходження під час реалізації інвестиційного проекту та забезпечити фінансову стійкість бізнесу.

Можливість дострокового погашення заборгованості є переважно класичною умовою при довгострокових відносинах між позичальником та кредитором. Проте частина кредиторів встановлює при цьому певні обмеження, а саме комісію за дострокове розірвання угоди; відмовляє клієнту у частковому достроковому погашенні кредиту; надає можливість достроково повертати кредитні кошти тільки у другій половині строку кредитування тощо. Такі обмеження суттєво зменшують ефект від економії при прагненні клієнтів погасити заборгованість до настання кінцевого терміну кредиту.

У процесі рекламування кредитних послуг банки наголошують на оперативності прийняття ними рішення щодо їх надання. Проте лише окремі з них передбачають реальні терміни. Найчастіше конкретні строки встановлюються при оформленні кредитної лінії. Договори за іпотечними кредитами оформляються банками впродовж більш тривалого періоду, що пов'язано з проведенням економічної та юридичної експертизи застави нерухомості, оцінкою ризиків довгострокового кредитування тощо, внаслідок чого строки укладання угоди щодо таких кредитів в рекламних пропозиціях кредиторів, як правило, не зазначаються.

Додатковою перевагою при виборі банку може стати кількість акредитованих страхових та оціночних компаній. Можливість альтернативного вибору партнерів банку, які активно задіяні в оформленні довгострокових іпотечних кредитів, дає змогу клієнту прийняти найбільш оптимальний варіант.

До привабливих нестандартних умов можна віднести заявлений банком перелік супутніх послуг та продуктів. Наприклад, у світовій практиці існують послуги банків, які, крім безпосередньо фінансування, пропонують і послуги ремонтних бригад для реконструкції або ремонту комерційної нерухомості.

Таким чином, за нестандартними умовами привабливими для клієнтів є кредитні пропозиції таких банків (ранжованих за порядком зниження їх значущості): АТ "АП Банк", АТ КБ "ПриватБанк", АТ "Укрексімбанк", АТ "Ощадбанк" та АБ "Укргазбанк, АТ "УкрСиббанк", ПАТ "КредіАгріколь Банк". До того ж значні бали отримують банки, які за нестандартними умовами намагаються сформувати для клієнтів вищу цінність своїх послуг, компенсуючи високі відсоткові ставки (АТ "Банк Січ", ПАТ "МТБ Банк", ПАТ "Оксі Банк").

З метою економічного обґрунтування вибору варіанта фінансування, на прикладі комерційної нерухомості, розраховано інтегрований показник оцінювання привабливості кредитних пропозиції 18 банків України. Інтегральна оцінка умов кредитування комерційної нерухомості для досліджуваного позичальника представлена в *табл. 2*.

Таблиця 2

Інтегральна оцінка привабливості кредитних пропозицій на обслуговування комерційної нерухомості банків України станом на 01.08.2021 *

Рангове місце	Банк	Програма кредитування	Оцінка (бали)		
			за стандартними умовами	за нестандартними умовами	Усього
1	АТ "УкрСиббанк"	"Кредит на придбання комерційної нерухомості": строковий кредит	70	8	78
2	АТ КБ "ПриватБанк"	"Бізнес-розстрочка: невідновлювальна кредитна лінія	60	9	69
3	АТ "Укресімбанк"	"Комерційна іпотека": кредит/невідновлювана кредитна лінія	40	9	49
4	АТ "Ощадбанк"	Кредит/ невідновлювана кредитна лінія на капітальні витрати/ інвестиції	40	8	48
5	АБ "УКРГАЗБАНК"	"Розвиток бізнесу для клієнтів МСБ": строковий кредит/ кредитна лінія	20	9	29
6	АТ "КРЕДІ АГРИКОЛЬ БАНК"	"Кредит на розвиток бізнесу": невідновлювальна кредитна лінія	20	7	27
7	АТ "АП БАНК"	АП "Бізнес": строковий кредит/ кредитна лінія	0	12	12
8	АТ "Райффайзен Банк"	Інвестиційний кредит на купівлю нерухомості: строковий кредит	0	9	9
9	АТ "КРЕДОБАНК"	"Інвестиційний кредит" (звичайний): строковий кредит	0	9	9
10	АТ "ОКСІ БАНК"	"Комерційний кредит"/ "Кредитна лінія"	0	9	9
11	АТ "БАНК СІЧ"	Кредит на придбання основних засобів: кредит/ невідновлювана кредитна лінія	0	8	8
12	ПАТ "МТБ БАНК"	"Бізнес-кредит на купівлю нерухомості": строковий	0	8	8
13	АТ "АЛЬФА-БАНК"	"Кредит на придбання основних засобів": строковий кредит	0	6	6
14	АТ "АСВІО БАНК"	"Кредит на комерційну нерухомість": кредит/невідновлювальна кредитна лінія	0	6	6
15	АТ "ПРАВЕКС БАНК"	"Інвестиційний кредит": кредит/ невідновлювана кредитна лінія	0	5	5
16	АТ "МЕГАБАНК"	Кредитні лінії (на придбання основних засобів, модернізацію і реконструкцію виробництва)	0	2	2
17	АТ "КІБ"	Кредитування інвестиційних проєктів: кредит/ кредитна лінія	0	2	2
18	АТ "БАНК АЛЬЯНС"	Кредит "Альянс бізнес нерухомість": строковий	0	0	0

Джерело: складено авторами за джерелами [18–35].

Високі значення грант-елементів спостерігаються по кредитних пропозиціях, насамперед, державних та іноземних банків завдяки нижчій їх процентній ставці порівняно з іншими. Нульові значення грант-елемента мають місце по банках, у яких цей показник був від'ємним, що означає, що їх кредитна пропозиція є гіршою за середньоринкові умови. При однаковому значенні грант-елемента АТ "Укресімбанк" та АТ "Ощадбанк" (по 40 балів), більш привабливою виглядає пропозиція АТ "Ощадбанк", що обумовлено вищою її інтегральною оцінкою завдяки сприятливим нестандартним умовам.

Таким чином, за стандартними умовами кредитного обслуговування найбільш вигідними для позичальника виявилися пропозиції таких банків: АТ "УкрСиббанк", АТ КБ "ПриватБанк", АТ "Укресімбанк", АТ "Ощадбанк"; за нестандартними: АТ "АП Банк"; за інтегральною оцінкою двох умов: АТ "УкрСиббанк", АТ КБ "ПриватБанк". Позичальник може приймати рішення щодо вибору банку навіть у випадку, коли він пропонує умови, гірші за середньоринкові (при цьому грант-елемент набуває від'ємного значення), в той же час клієнт має можливість швидкого отримання кредиту без обмеження суми із тривалим терміном погашення, а також додаткових банківських послуг.

Висновки. Через *COVID*-кризу зменшилися обсяги кредитів на обслуговування комерційної нерухомості, крім сектора складської нерухомості, на прикладі якої по досліджуваному підприємству проведена практична апробація запропонованого методичного підходу до інтегрованої оцінки кредитних пропозицій 18 банків України – найбільш активних операторів на цьому ринку. В основу розробленого методичного підходу покладена ідея використання принципу Парето, відповідно до якого стандартним умовам надання кредиту відводиться 80 % (80 балів) та нестандартним – 20 % (20 балів). Для оцінювання стандартних кредитних пропозицій банків розраховано показник "грант-елемент", який дає змогу порівнювати вартість залучення фінансового кредиту на умовах окремих кредиторів із середніми умовами на фінансовому ринку. У процесі дослідження виокремлено 5 нестандартних умов кредитного обслуговування комерційної нерухомості, на які за принципом Парето відводиться 20 балів. Розподіл останніх здійснюється порівну між окремими кредитними позиціями банків (максимально по 4 бали на кожну з них). У разі прийняття клієнтом рішення про більшу важливість того чи іншого критерію можуть бути застосовані інші вагові коефіцієнти.

За результатами інтегрованої оцінки привабливості кредитних пропозицій досліджуваних банків на обслуговування комерційної нерухомості найвищими балами відзначився АТ "УкрСиббанк" з кредитною програмою для малого та середнього бізнесу "Кредит на придбання комерційної нерухомості".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар В. Г. Первинність забезпечення фінансової безпеки в процесі комерційної оцінки об'єктів нерухомості в рамках іпотечного кредитування. *Економіка та держава*. 2015. № 8. С. 104-107. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2015/25.pdf.
2. Прокопенко В. Ю. Моделювання впливу фінансово-кредитних інструментів на розвиток ринку нерухомості України. *Агросвіт*. 2015. № 9. С. 48-53. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/9_2015/11.pdf.
3. Богінська Л. О. Ринок нерухомості: стан та регіональні особливості. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2015. Вип. 2(4). Ч. 2. С. 127-133. Серія: Економіка. URL: <https://economics-msu.com.ua/uk/journals/vipusk-2-4-2015-chastina-2>.
4. Андреева В. А. Фінансування девелоперських проєктів як механізм функціонування ринку нерухомості. *Вчені записки Університету "КРОК"*. 2020. № 3(59). С. 24-29. URL: <https://snku.krok.edu.ua/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/309/337>.
5. Прохорова В. В. Сучасний стан комерційної нерухомості та її вплив на розвиток вітчизняного підприємництва в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 10. С. 136-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2016_10_30.
6. Давиденко Н. М., Воронченко О. В. Сутність та закономірності розвитку ринку нерухомості в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 21. С. 5-7. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/21_2017/3.pdf.
7. Кобылюх О. Я. Тенденції та перспективи розвитку формату selfstorage в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": збірник наукових праць*. 2016. № 846. С. 197-203. Серія: Логістика. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-per/2017/jun/4196/kobylyukho.pdf>.
8. Fessenden H., Muething C. Federal Reserve Bank of Richmond. understanding the surge in commercial real estate lending, No. 17-08. *Economic Brief*. 2017. August. Federal Reserve Bank of Richmond. Retrieved from <https://fraser.stlouisfed.org/title/6034/item/583963>.
9. D'Erasmus P. Banking trends: Estimating today's commercial real estate risk. *Economic Insights*. 2019. 1. Vol. 4. Issue 1. Federal Reserve Bank of Philadelphia. (pp. 9-15). URL: <https://www.philadelphiafed.org/-/media/frbp/assets/economy/articles/economic-insights/2019/q1/eiq119.pdf>.
10. Black L., Krainer J., Nichols J. Safe collateral, arm's-length credit: evidence from the commercial real estate mortgage market. *Finance and Economics Discussion Series 2017-056*. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System. 2017. 41 p. URL: <https://www.federalreserve.gov/econres/feds/files/2017056pap.pdf>.
11. Luo S., Murphy A. Understanding the exposure at default risk of commercial real estate construction and land development loans. *Working Paper*. 2020. March. Federal Reserve Bank of Dallas. 29 p. DOI:10.24149/wp2007.
12. Mokas D., Nijskens R. Credit risk in commercial real estate bank loans: the role of idiosyncratic versus macro-economic factors. *Working Paper* 2019. 653. August. De Nederlandsche Bank. 45 p. URL: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3448455>.

13. Горячева К. О. Економіко-математична модель залучення банківського кредиту підприємствами промисловості України. *Економічний простір*. 2014. № 84. С. 130-138.
14. Соколенко К. О. Ефективність залучення позикових коштів в оборот суб'єкта господарювання. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 39. С. 204-215.
15. Фінансова енциклопедія. Фінансові поняття і терміни. *Комерційна нерухомість (CRE)*. URL: <https://ua.nesrakonk.ru/commercialrealestate>.
16. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <http://www.bank.gov.ua>.
17. Офіційний сайт ТОВ "Простобанк консалтинг". URL: <https://bankchart.com.ua/business/credit/id/474087>.
18. Офіційний сайт Альфа-Банк Україна. URL: <http://www.alfabank.ua>.
19. Офіційний сайт Асвіо Банк. URL: <http://www.asviobank.ua>.
20. Офіційний сайт Агропросперіс Банк. URL: <http://www.ap-bank.com>.
21. Офіційний сайт Банк АЛЬЯНС. URL: <http://www.bankalliance.ua>.
22. Офіційний сайт Банк Січ. URL: <http://www.sichbank.com.ua>.
23. Офіційний сайт Credit Agricole. URL: <http://www.credit-agricole.ua>.
24. Офіційний сайт Кредобанк. URL: <http://www.kredobank.com.ua>.
25. Офіційний сайт Комерційний Індустріальний Банк. URL: <http://www.cib.com.ua>.
26. Офіційний сайт Мегабанк. URL: <http://www.megabank.ua>.
27. Офіційний сайт МТББАНК. URL: <http://www.marfinbank.ua>.
28. Офіційний сайт Ощадбанк. URL: <http://www.oschadbank.ua>.
29. Офіційний сайт ОКСІБанк. URL: www.okcibank.com.ua.
30. Офіційний сайт Правекс Банк. URL: <http://www.pravex.ua>.
31. Офіційний сайт ПриватБанк. URL: <http://www.privatbank.ua>.
32. Офіційний сайт Райффайзен Банк. URL: <http://www.raiffeisen.ua>.
33. Офіційний сайт Укргазбанк. URL: <http://www.ukrgasbank.com>.
34. Офіційний сайт UKRSIBBANK BNP Paribas Group. URL: <http://www.my.ukrsibbank.com>.
35. Офіційний сайт EXIMbank (Укрексімбанк). URL: <http://www.eximb.com>.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2021.

Shulha N., Kotenko U., Stepanyk A. Bank lending of commercial real estate.

Background. Banks' proposals of loans for commercial real estate services have some differences in standard and non-standard terms of their provision. Instead, most clients focus only on standard loan terms and only some of them on non-standard ones. A comprehensive approach to the simultaneous consideration of standard and non-standard conditions for obtaining a loan for commercial real estate has not been developed in modern theory and practice of banking, which should be the basic basis for the borrower's decision in choosing of the lending bank.

The *aim* of the article is to identify current trends in the development of bank lending for commercial real estate in Ukraine, as well as the economic justification of the borrower's choice of bank in the process of making a decision to obtain a loan.

Materials and methods. Method of generalization and historical method were applied in the study of trends in lending for the acquisition, construction, repair, reconstruction of commercial real estate; methods of analysis and synthesis were used in the diagnosis of standard and non-standard conditions of credit servicing of commercial real estate. The authors provide an analysis of the choice of the bank to obtain a loan based on an integrated assessment of its attractiveness to the client using system approach.

Results. A methodical approach to the integrated assessment of the economic attractiveness of a bank loan for commercial real estate services has been developed. It is based on the Pareto principle, according to which standard lending conditions are taken into account in 80% and 20% is non-standard. This methodological approach allows the borrower to make an informed management decision on the correct choice of the lending bank.

Conclusion. Loans for commercial real estate services, except the warehouse real estate sector, have decreased due to the COVID-19 pandemic. Demand for construction loans and repair of warehouses remained relatively stable. The practical approbation of the offered methodical approach of a complex estimation of credit offers of the most active Ukrainian banks on an example of the enterprise which planned to receive the credit for repair of the warehouse real estate is carried out. The choice of the creditor bank is substantiated according to the calculations results.

Keywords: pandemic, banks, commercial real estate, lending, grant element, Pareto principle, standard and non-standard lending conditions, integrated assessment.

REFERENCES

1. Gonchar, V. (2015). Primacy of support of financial safety in the process of commercial valuation of property in the course of mortgage lending. *Ekonomika ta derzhava*. Vol. 8, (pp. 104-107). Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/8_2015/25.pdf [in Ukrainian].
2. Prokopenko, V. (2015). Modelling the impact of financial and credit instruments on the development of the real estate market Ukraine. *Agrosvit*. 2015, 9, 48-53. Retrieved from http://www.agrosvit.info/pdf/9_2015/11.pdf [in Ukrainian].
3. Bohinska, L. O. (2015) Real estate market: state and regional features. *Naukovyy visnyk Mukachivs'koho derzhavnoho universytetu*. 2015. Ser.: Ekonomika, 2(2), 127-133. Retrieved from <https://economics-msu.com.ua/uk/journals/vipusk-2-4-2015-chastina-2> [in Ukrainian].
4. Andrieieva, V. (2020). Development projects financing as a real estate market functioning mechanism. *Vcheni zapiski universitetu "Krok"*. 2020. Vol. №3 (59). pp. 24-29. Retrieved from <https://snku.krok.edu.ua/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/309/337> [in Ukrainian].
5. Prokhorova, V. V. (2016). Modern state of the commercial real estate and its influence on development of enterprise in Ukraine. *Prichornomors'ki ekonomichni studiyi*. Vol. 10, (pp. 136-138). Retrieved from <http://www.bses.in.ua/journals/2016/10-2016/30.pdf> [in Ukrainian].
6. Davydenko, N., & Voronchenko, O. (2017). The essence and laws of development of the real estate market in Ukraine. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 21, 5-7. Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/21_2017/3.pdf [in Ukrainian].
7. Kobylukh, O. (2016). Trends and development prospects self storage. *Visnyk natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnika"*. Seriya: Lohistyka: zbirnyk naukovykh prats', 846, 197-203 [in Ukrainian].
8. Fessenden, H., & Muething, C. (2017). Federal Reserve Bank of Richmond. Understanding the Surge in Commercial Real Estate Lending, 17-08. *Economic Brief*. August. Federal Reserve Bank of Richmond. Retrieved from <https://fraser.stlouisfed.org/title/6034/item/583963> [in English].
9. D'Erasmus, P. (2019). Banking trends: Estimating today's commercial real estate risk. *Economic Insights*. Q1. Vol. 4. Issue 1, (pp. 9-15). Federal Reserve Bank of Philadelphia. Retrieved from <https://www.philadelphiafed.org/-/media/frbp/assets/economy/articles/economic-insights/2019/q1/eiq119.pdf> [in English].
10. Black, L., Krainer, J., & Nichols, J. (2017). Safe collateral, arm's-length credit: evidence from the commercial real estate mortgage market. *Finance and Economics Discussion*. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System, 41. Retrieved from <https://www.federalreserve.gov/econres/feds/files/2017056pap.pdf> [in English].

11. Luo, S., & Murphy, A. (2020). Understanding the exposure at default risk of commercial real estate construction and land development loans. *Working Paper*. March. Federal Reserve Bank of Dallas, 29. DOI:10.24149/wp2007 [in English].
12. Mokas, D., & Nijskens, R. (2019). Credit risk in commercial real estate bank loans: the role of idiosyncratic versus macro-economic factors. *Working Paper*, 653. August. De Nederlandsche Bank, 45. Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3448455> [in English].
13. Goryacheva, K. O. (2014). Economic and mathematical model of attracting bank credit by industrial enterprises of Ukraine. *Economic space*, 84, 130-138. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2014_84_15 [in Ukrainian].
14. Sokolenko, K. O. (2014). The effectiveness of borrowing funds in the turnover of the entity. Problems and prospects for the development of the banking system of Ukraine. Collection of scientific works. Issue 39, (pp. 204-2150). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pprbsu_2014_39_23 [in Ukrainian].
15. Financial encyclopedia. Financial concepts and terms (2021). *Commercial Real Estate (CRE)*. Retrieved from <https://ua.nesrakonk.ru/commercialrealestate> [in Ukrainian].
16. The official website of the NBU. Retrieved from <http://www.bank.gov.ua> [in Ukrainian].
17. The official website of the TOV "Prostobankkonsaltyng" Retrieved from <https://bankchart.com.ua/business/credit/id/474087> [in Ukrainian].
18. The official website of the Alfa Bank Ukraine. Retrieved from <http://www.alfabank.ua> [in Ukrainian].
19. The official website of the Asvio Bank. Retrieved from <http://www.asviobank.ua> [in Ukrainian].
20. The official website of the APbank. Retrieved from <http://www.ap-bank.com> [in Ukrainian].
21. The official website of the Bank Alliance. Retrieved from <http://www.bankalliance.ua> [in Ukrainian].
22. The official website of the Bank Sich. Retrieved from <http://www.sichbank.com.ua> [in Ukrainian].
23. The official website of the Credit Agricole. Retrieved from <http://www.credit-agricole.ua> [in Ukrainian].
24. The official website of the Kredobank. Retrieved from <http://www.kredobank.com.ua> [in Ukrainian].
25. The official website of the CIB. Retrieved from <http://www.cib.com.ua> [in Ukrainian].
26. The official website of the Megabank. Retrieved from <http://www.megabank.ua> [in Ukrainian].
27. The official website of the MTB BANK. Retrieved from <http://www.marfinbank.ua> [in Ukrainian].
28. The official website of the Oschadbank. Retrieved from <http://www.oschadbank.ua> [in Ukrainian].
29. The official website of the OKSI Bank. Retrieved from <http://www.okcibank.com.ua> [in Ukrainian].
30. The official website of the Pravex Bank. Retrieved from <http://www.pravex.ua> [in Ukrainian].
31. The official website of the Privat Bank. Retrieved from <http://www.privatbank.ua> [in Ukrainian].
32. The official website of the Raiffeisen Bank. Retrieved from www.raiffeisen.ua [in Ukrainian].
33. The official website of the Ukrgasbank. Retrieved from <http://www.ukrgasbank.com> [in Ukrainian].
34. The official website of the UKRSIBBANK BNP Paribas Group. Retrieved from <http://www.my.ukrsibbank.com> [in Ukrainian].
35. The official website of the EXIMbank. Retrieved from <http://www.eximb.com> [in Ukrainian].

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

УДК 336.1-047.58] :519.2
JEL Classification: D81, E44

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)09](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)09)

ЩЕТИНІНА Олена,
д. ф.-м. н., професор, завідувач кафедри
вищої та прикладної математики
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Раєвського, 36, м. Київ, 01042, Україна

E-mail: o.shchetinina@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-7295-1126

СМИРНОВА Олеся,
провідний аудитор
служби внутрішнього аудиту
Райффайзен Банк
вул. Лескова, 9, оф. 705, м. Київ, 01011,
Україна

E-mail: olesia.smyrnova@raiffeisen.ua
ORCID: 0000-0002-0411-5484

КОТЛЯР Валерій,
к. ф.-м. н., доцент,
доцент кафедри вищої та прикладної математики
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Раєвського, 36, м. Київ, 01042, Україна

E-mail: v.kotlyar@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1736-8277

ФІНАНСОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ЙМОВІРНІСНІ ПІДХОДИ

Досліджено теоретико-ймовірнісні поняття щодо соціально-економічних процесів в умовах невизначеності та неповторюваності. Запропоновано інтерпретацію, висновки, прийняття управлінських рішень відносно результатів аналізу таких процесів на основі фінансового моделювання – із залученням характеристик спеціалізованих фінансових ринків опціонів та бінарних опціонів. Проаналізовано окремі кейси за даними таких ринків з обчисленням показників ймовірності та ризику.

Ключові слова: коефіцієнт ризику, ймовірність, бінарні опціони, фінансове моделювання, високоризиковані фінансові ринки, суб'єктивно-ймовірнісне моделювання.

Постановка проблеми. Традиційно розвиток теорії ймовірностей та споріднених дисциплін спирався на необхідність вивчення складних систем, явищ, процесів в умовах невизначеності, але водночас можливостей їх відтворення в супроводі подібного чинникового ансамблю або, принаймні, відповідної фрагментації на субпроцеси з аналогічними властивостями. Велика кількість значущих соціально-економічних подій відбувається під впливом унікальних неповторюваних чинників. Формальне застосування ймовірнісних та статистичних методів у таких випадках призводить до аналітичних висновків без

достатнього наукового обґрунтування. Наразі виникає необхідність формування окремого напрямку дослідження зазначених подій (в авторській дефініції – фінансового моделювання), що передбачає введення та систематизацію відповідних показників (таких, як коефіцієнти ризику, інтегральні та мультиплікативні характеристики інформаційного фону), методів їх обчислення, адекватної інтерпретації як складової методів прогнозування та прийняття управлінських рішень, а також вдосконалення теоретико-ймовірнісних предметів завдяки впровадженню розділів з фінансового моделювання або навіть створення окремої дисципліни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософська основа фінансового моделювання – інтерпретація ймовірності. Різні підходи до визначення ймовірності призвели до розгалуження теорії ймовірностей на частотну, баєсову суб'єктивну та баєсову об'єктивну. Інтерпретації ймовірності, відмінні від статистичної, використовуються не для обчислень частот, а для передбачення поведінки людини під час прийняття рішень і характеризують як раціональну ступінь віри людини щодо здійснення певної події, так і рівень знань відносно цієї події. Найбільш повно останні дослідження в галузі інтерпретації ймовірності представлені в енциклопедії Стенфордського університету [1], а також архіві дослідницької школи соціальних наук Австралійського національного університету [2]. Зокрема, в статті А. Бейза [3] особливу увагу приділено об'єктивній баєсовій ймовірності Т. Джейнса, її відмінності від суб'єктивної, а також зв'язку між ймовірністю та індукцією, в [4] розглянуто проблеми і особливості практичного застосування баєсівського підходу при аналізі соціально-економічних процесів. Авторська концепція фінансового моделювання, представлена в статті, близька до підходу П. Роуботтома. В працях [5-6] розглянуто ймовірність, основу на консенсусі експертів, в якому групові ступені переконань трактуються як узгоджені коефіцієнти ставок. Фінансове моделювання як процес зведення даних для прогнозування впливу майбутньої події або управлінського рішення відносно економічного ризику пов'язано з діяльністю на фінансових ринках. Наразі проходить його становлення в рамках сучасної економічної теорії [7-8].

Метою статті є дослідження теоретико-ймовірнісних понять соціально-економічних процесів в умовах невизначеності та неповторюваності на основі методів фінансового моделювання.

Матеріали та методи. Для аналізу систем та процесів в умовах невизначеності та неповторюваності використано аналітико-статистичні методи. В основу фінансового моделювання покладено методи математичної статистики та теорії ймовірностей. Інформаційна база дослідження – дані торгових сесій світових фондових ринків, а також бірж опціонів та бінарних опціонів.

Результати дослідження. *Випадковість як суцільний чинник.* Будь-яке явище або процес (технологічний, фізичний, соціально-економічний тощо) – випадкові по суті або відбуваються під впливом певної кількості стохастичних чинників, або рандомізуються при створенні моделі процесу спостерігачем, коли відкидаються незначущі, з його точки зору, компоненти та такі, що не можуть бути врахованими. Суб'єкт (дослідник, корпорація, держава) стикається з невизначеністю щодо функціонування та наслідків процесу або з ризиком, тобто такими наслідками процесу чи діяльності, при яких для нього можливі певні втрати (моральні, фінансові, матеріальні). Відтак, суб'єкт постає перед необхідністю достатнього прогнозування наслідків випадкового процесу; прийняття управлінських рішень щодо участі та, можливо, керування ним (рис. 1). Діяльність, пов'язану з ризиком для суб'єкта, називатимемо *ризикованою*. Суб'єкт не завжди може прийняти рішення щодо участі у ризикованій діяльності. Так, більшість людей навіть не здогадуються, що опосередковано "грають" на біржі через механізми урядових боргових інструментів.

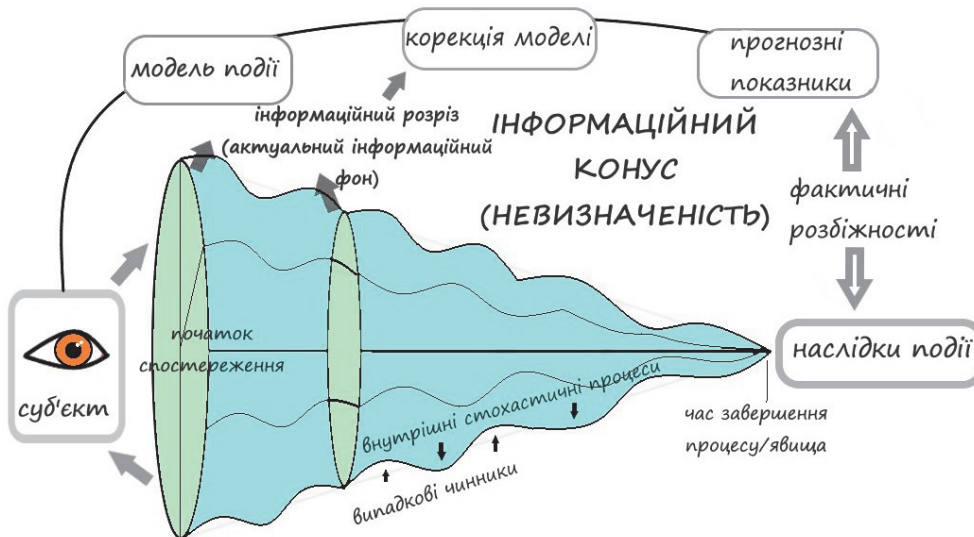

Рис. 1. Процес аналізу суб'єктом виокремленого соціально-економічного явища в умовах невизначеності

Джерело: побудовано авторами.

Аналітичні дослідження суб'єкта відносно невизначеності та ризику ґрунтуються на *інформаційному фоні* випадкового процесу, який містить, крім іншого, інформацію у формалізованому вигляді – статистику. Оперативна, повна, достовірна, фінансово доступна статистика є передумовою якісної аналітики. Отримання такої інформації – технічно і фінансово складна та невідкладна проблема. Викладач не зможе нормально вести заняття в групі, якщо, наприклад, не знає

кількості студентів. Планові та фактичні показники економічного розвитку в Україні часом суттєво розходяться, адже останній перепис населення відбувся лише у 2001 р. (48 457 102 наявного населення).

Ймовірність як спосіб формалізації випадковості. Ризикована діяльність протягом деякого часу аж до її завершення характеризується, як правило, спадаючою невизначеністю. Ймовірність вводиться як функціональне відношення, що задовольняє певним властивостям (аксіомам), а інтерпретація його конкретних значень знаходиться в площині стохастичного експерименту, тобто такого, що допускає повторення у відносно однакових і незалежних умовах. Миттєво ймовірність оцінюється в межах інформаційного розрізу в інформаційному конусі невизначеності (на актуальному інформаційному фоні події, див. *рис. 1*). Ймовірність – оцінка суб'єктом майбутньої події через значущі характеристики інформаційного фону. Об'єктивність останнього на фінансових ринках, принаймні в теорії, забезпечується постулатами ефективного ринку (*efficient market hypothesis – EMH*). Попри їх розповсюдженість, за свідченням багатьох авторитетних учених, зазначені постулати в повному розумінні ніколи не виконувались [9]. Ймовірність – найбільш показова інтегральна характеристика вагомих чинників актуального інформаційного фону процесу з невизначеними майбутніми наслідками та в динаміці відображає саме зміни в цьому фоні, а не так званий істинний (теоретичний) розподіл шансів відносно результатів процесу. Мета отримання ймовірнісних оцінок полягає не у дослідженні їх теоретичних значень (вони можуть і не існувати), а у визначенні результуючої та тренду найбільш вагомих чинників актуального інформаційного фону із залученням широкого кола експертів. Найбільш влучно ця думка сформульована відомим американським аналітиком Р. Роксборо (засновником експертної компанії *LVSC – Las Vegas Sport Consultants*): "Я не в бізнесі визначення істинних шансів команд, я в бізнесі отримання розподілу думок інвесторів про шанси команд" [10].

Моделювання невизначеності. Азартні ігри сприяли формуванню модельного підходу до аналізу процесів з невизначеними наслідками та ризикованої діяльності. Такий підхід полягав у заміні зазначених процесів на віртуальну лотерею, в якій дослідник повинен був визначити загальну кількість рівноможливих кульок та кількість серед них сприятливих для нього. Класична теорія ймовірностей, яка ґрунтується на методах комбінаторного аналізу, ефективно забезпечила модельний підхід і можливість обчислити теоретичні (істинні) шанси поряд з іншими похідними показниками. Надалі виявилось, що дослідження багатьох процесів призводить до лотереї, де за різних обставин відсутня можливість визначення кількості сприятливих кульок, хоча їх наявність та незмінність обґрунтована. Враховуючи існування

істинних пропорцій кульок та відтворюваність процесу, можна збудувати іншу лотерею як завгодно близьку до початкової (за законом великих чисел) відносно зазначених пропорцій. Співвідношення кульок у таких лотереях майже однакове, а відмінність полягає лише в їх інтерпретації. Так, одному з авторів цієї статті довелося досліджувати монету з втисненою в герб краплиною ртуті (вилучену в одного із затриманих шахраїв). Вже після двох тисяч кидків відношення цифри (Ц) до герба (Г) стабілізувалося на рівні: $\frac{Ц}{Г} \approx 2,597$.

Наявність теоретичних пропорцій та відтворюваність процесу для таких типів моделей-лотерей та їх ускладнених варіантів є передумовою застосування сучасного апарату теорії ймовірностей та математичної статистики. Називатимемо такі лотереї *стаціонарними* та позначатимемо $Lt(N_+, N)$, де N_+ – кількість сприятливих кульок, N – загальна кількість кульок. При виборі суб'єктом сприятливих кульок ймовірність p та коефіцієнт ризику r щодо участі в цій лотереї обчислюються за формулами: $p(Lt) = \frac{N_+}{N}$, $r(Lt) = \frac{N}{N_+}$. Так, у прикладі з фальшивою монетою відносно випадіння герба маємо: $p("Г") \approx 0,278$ та $r("Г") \approx 2,6$.

У значній кількості суспільно значущих подій, економічних процесів, природничих досліджень (приміром, розвідка корисних копалин) інформаційний фон є настільки нестабільним, що у відповідних моделях лотерей відбувається зміна не тільки загальної кількості кульок, але й співвідношення між сприятливими та несприятливими. Такі моделі динамічно нестационарні, а їх показники (ймовірність, ризик, різноманітні середні) відображають не теоретичне співвідношення кульок (бо воно може не існувати), а поточний напрям руху в процесі ризикованої діяльності. В подібних ситуаціях звичайні теоретико-ймовірнісні методи "не працюють", оскільки немає науково обґрунтованих засобів їх перевірки (щонайменше відсутня повторюваність подій).

Розглянемо кілька знакових кейсів, які відбуватимуться протягом року (рис. 2). Так, на 28.02.2021 перемога лідера симпатій майбутнього Євробачення Ісландії при глибині ринку більше 30 тис. дол. США оцінюється у $p \approx 0,11$ з амплітудою коливання вартості у 200 %, а шанси на те, що наступним прем'єр-міністром Великої Британії стане Ріші Сунак (*Rishi Sunak*), один з найяскравіших політиків і фінансистів (канцлер Казначейства з 2020 р.), з глибиною ринку вище 70 тис. дол. США фіксуються на рівні $p \approx 0,23$ (амплітуда цін – відношення найбільшої до найменшої = 38).

Оцінюючи подібні події, оперують теоретико-ймовірнісними поняттями (іноді не підозрюючи про це). Нагадаємо, що на ринку прогнозів ціна угоди (бінарного опціону) – біржовий коефіцієнт c – валовий дохід на 1 од. інвестицій, коефіцієнт ризику $r = c - 1$, а ймовірність p (у спекулятивній формі) сприятливого завершення події – величина, обернена до біржового коефіцієнта $p = \frac{1}{c}$ [12].

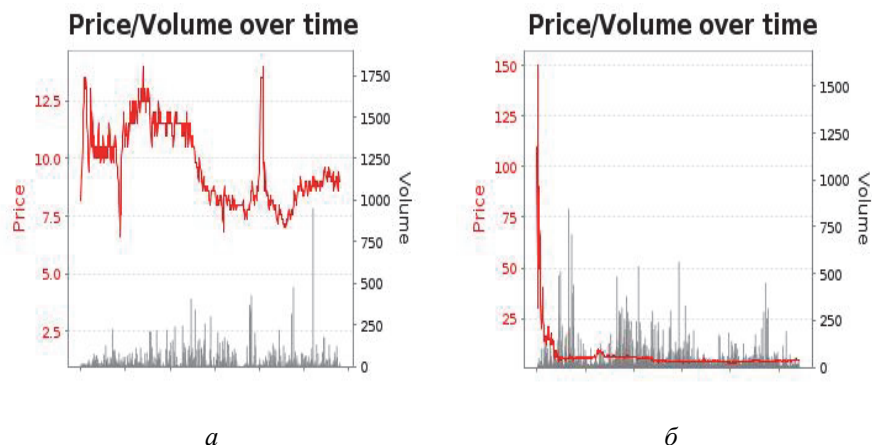

Рис. 2. Динаміка укладання угод: а) на перемогу представника Ісландії під час Євробачення 2021 р.; б) на наступного прем'єр-міністра Великої Британії Ріші Сунака (коефіцієнт/відсоток ймовірності)

Джерело: офіційний сайт біржі Betfair [11].

Дедалі ширше для аналізу подібних процесів застосовують методи моделювання, спрямовані на найбільш повне врахування особливостей чинникового ансамблю інформаційного фону (приміром, технічний та макроекономічний аналіз). Загалом подібні методи не є достатньо обґрунтованими, а їх значущість оцінюється суб'єктом залежно від досвіду та інтуїції. Такі особливості передбачають наявність у суб'єкта особистої методики моделювання – суб'єктивно-ймовірнісне моделювання (СЙМ). Вони також орієнтовані на лотерейний підхід, в якому безпосередньо враховуються величини втрат та доходу. Як атом ризику вводиться лотерея $L(A, p, B)$, де A – обсяг втрат; B – дохід; p – ймовірність отримання доходу (підхід де Фінетті, [5]. Авторський підхід, запропонований у [13], полягає у розмежуванні оцінки ризику та суб'єктивного сприйняття втрат-доходу, і фактично в такому вигляді реалізований на фінансових ринках (бінарних опціонів). Для формування та аналізу СЙМ-оцінок можна застосовувати результати теорії ймовірностей та математичної статистики. Зокрема, при оцінці ефективності СЙМ одного суб'єкта (враховуючи суто біржові обмеження) виконуються умови центральних граничних теорем. Повнота та наочність СЙМ-оцінок виявляється у кооперації та конкуренції на загальних торговельних майданчиках – спеціальних біржах трейдерів (РАММ-сервіси), біржах опціонів та бінарних опціонів, що, з одного боку, спричинило специфічні методи оцінювання процесів з невизначеними наслідками – фінансове моделювання (*FinMod*), а з іншого – нові типи похідних фінансових інструментів (індекси, криптоактиви та їх ПФІ). Одномоментна конекція значної кількості СЙМ-оцінок на фінансовому ринку забезпечує досить повне відображення чинників та тенденції

інформаційного фону. З наукової точки зору, *FinMod*-оцінки, що зосереджуються на невеличкому проміжку часу, при достатньому фінансовому завантаженні також підкріплюються законом великих чисел (у посиленій формі) і забезпечують достатньо точні оцінки відносно актуального інформаційного фону.

Паритетна та домінантна лотереї. Одна з очевидних цілей суб'єкта стаціонарних та нестаціонарних лотерей полягає у визначенні умов прийняття рішення щодо інвестування. Для цього необхідно зіставити ризики, можливі втрати та дохід. Розглянемо лотерею, в якій всі кульки розподілені між окремими учасниками. Таку лотерею називатимемо *паритетною* (мартингальною), якщо добуток ймовірності й обсягу втрати однаковий для всіх учасників. Балансне рівняння для двох варіантів кульок, яке характеризує паритетну лотерею, буде таким:

$$pA = (1 - p)B \quad (1)$$

де p – ймовірність втрати; A – обсяг втрати для інвестора 1-го варіанта кульок, $(1 - p)$ і B – ймовірність та обсяг його виграшу відповідно. Протилежним чином (1) можна інтерпретувати і для інвестора 2-го варіанта кульок або як баланс виграшу-програшу для кожного інвестора. Від (1) перейдемо до еквівалентного співвідношення відносно коефіцієнта ризику участі в лотереї. Так, для інвестора 1-го варіанта кульок ризик участі в паритетній лотереї буде:

$$r("1") = \frac{p}{(1-p)} = \frac{B}{A} \quad (2)$$

Таким чином, маємо просте правило оцінки ризику кожного учасника паритетної лотереї як відношення можливого прибутку до відповідних втрат. У разі порушення балансу у (2) для одного з інвесторів лотерея перетворюється у *домінантну*. Природно, що домінантність виявляється для стаціонарних лотерей на достатньо довгій дистанції (в силу закону великих чисел). Як приклад наведемо гру з симетричною монетою. Оскільки $r("Ц") = 1$, то гра буде справедливою за рівних ставок учасників ($A = B$). Якщо з якихось причин інвестор "Г" постійно ставить більше ($A > B$), то через деякий час суб'єкт "Ц" отримає певний профіт. У наведеному прикладі з несиметричною (шахрайською) монетою при рівних ставках учасників гра на "Ц" є домінантною лотереєю, оскільки $A = B$ і $r("Ц") = \frac{1}{r("Г")} \approx \frac{1}{2.6} \approx 0.39 < 1$.

Наведемо кілька гучних кейсів домінантних стаціонарних лотерей.

Е. Торп – професор Кембриджського університету, автор кількох бестселерів – обчислив теоретичні частоти для вибірки карт на різних етапах гри у блек-джек [14]. Будуючи стратегію на більш ймовірних комбінаціях за однакових ставок учасників та розумній інвестиційній частці (критерій Келі, [15]), довгий час перемагав казино США та Європи. Сьогодні підходи Е. Торпа широко використовуються в ігрових стратегіях та на фондових ринках.

Звичайна лотерея для звичайних гравців є антидомінантною (тобто програшною на великій дистанції) унаслідок суттєвого зменшення призової суми на користь організаторів, комісій з продажу білетів та податків на виграш. Проте в окремих лотереях (типу "6 з 49") існує правило переносу нереалізованого джек-поту в наступні розіграші та його погашення для білетів з меншою кількістю вгаданих номерів. У результаті лотерея перетворюється у домінуючу і при великій кількості придбаних білетів можна сподіватись на значний прибуток. Цим скористався математик Дж. Селбі, аналізуючи лотерею *WinFall* (США, [16]) з так званим "переливом" джек-поту, і у короткий термін став мільонером.

З меншим ефектом, але досить активно стратегія пошуку домінуючих нестаціонарних лотерей використовується на фінансових ринках і відома як *value betting (VB)*. *VB* полягає в аналізі ринкових подій через СІМ-оцінки ризику, а рішення щодо інвестування приймається трейдером за умови $r(Lt) < \frac{P}{A}$. Одним з напрямів пошуку домінуючості є вивчення зв'язаних (висококорельованих) ринків. Для прикладу розглянемо динаміку вартості бінарного опціону *Breakeven Rate* на очікувану інфляцію, який обчислюють, спираючись на біржові котирування звичайних казначейських облігацій та інших інструментів інфляції. Протягом "ковідного" року намітилась досить наочна тенденція корельованості *Breakeven Rate* з базовим біржовим інструментом – індексом *S&P 500* (рис. 3). Однак в основу такої дещо дивної узгодженості покладено інший чинник: стрімке зростання емісії долара США в зазначений період з 3.2 трлн до більше як 5.2 трлн дол. США (рис. 4).

Рис. 3. Динаміка вартості угод на очікувану інфляцію та основного біржового індексу *S&P 500* (США, лютий 2020 р. – лютий 2021р.)

Джерело: The Daily Shot Brief [17].

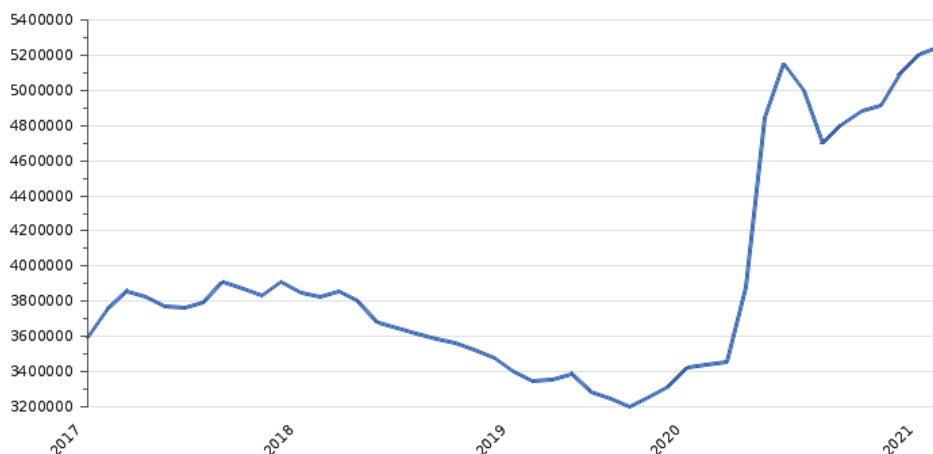

Рис. 4. Зміни обсягу грошового агрегату M0 (США) під час президентської каденції Д. Трампа

Джерело: Take-profit.org [18].

У поєднанні із зростанням інших грошових агрегатів (наприклад, у США: $\frac{M3}{M0} \approx 3.7$ разів на січень 2021 р.) графік (див. рис. 4) показує, що напрям ринкової аналітики – СІМ-оцінки – орієнтується першочергово на грошову емісію держави, яка, в свою чергу, формує поведінку біржових індексів. Якщо раніше такі індекси сприймалися як індикатори економічного розвитку та напрямів інвестування, то сьогодні це більше показник девальвації валюти і рівня кумулятивної (накопиченої) інфляції.

Висновки. Ще донедавна теорія ймовірностей (з іншими спорідненими) належала до фундаментальних, але дещо обмежених у прикладному розумінні дисциплін, спрямованих на аналіз надійності складних систем та процесів в умовах невизначеності, і ґрунтувалась на статистичних та аналітико-статистичних процедурах обчислення ймовірнісних показників (ймовірності, ризику, профілактичних регламентів тощо). Оволодіння цим апаратом передбачало значні зусилля до виходу на пристойний фаховий рівень. Навіть в умовах розвинутого виробничого сектора економіки (індустріального суспільства) потреби в таких фахівцях були відносно невеликими. З початку ХХІ ст. ситуація кардинально змінилась. По-перше, з'явилась біржова модель щодо торгівлі прогнозами (*Betfair*), яка стала еталоном для всіх подібних бірж. По-друге, з 2008 р. на Чиказькій біржі *СВОЕ* стандартизовано інноваційний фінансовий інструмент – бінарний опціон, прив'язаний до базового активу, який стрімко поширився в світі. Маса трейдерів включились у торгівлю бінарними опціонами. Планувальні департаменти корпорацій, бізнесу та державних структур тепер аналізують ціни угод на біржах опціонів та бінарних опціонів щодо визначення трендів на сировину та енергоносії. Таким чином, виникла потреба

у проведенні теоретико-ймовірнісного навчання в напрямках інтерпретації, оцінки, застосування аналітичних методів та прогнозування великих інформаційних масивів (*Big Data*) біржового та макроекономічного характеру.

Таким чином, викладання дисциплін, які ґрунтуються на теоретико-ймовірнісних постулатах, потребує суттєвого доповнення завдяки впровадженню новітніх методик аналізу інформаційного фону суспільно значущих недетермінованих подій в економічній, соціальній, фінансовій сфері (що в статті має назву "фінансове моделювання") щодо визначення оптимального напрямку розвитку та інвестиційної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Офіційний сайт *Stanford.edu*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/probability-interpret> (дата звернення 27.03.2021).
2. Офіційний сайт Australian National University. URL: <https://philosophy.cass.anu.edu.au>, <https://philpapers.org/browse/interpretation-of-probability> (дата звернення 25.03.2021).
3. Arnold Baise. Probability, Objectivity, and Induction. 2013. *Journal of Ayn Rand Studies*, 13 (2):81-95.
4. Fairfield, Tasha; Charman, Andrew E. (15 May 2017). Explicit Bayesian Analysis for Process Tracing: Guidelines, Opportunities and Caveats. *Political Analysis* 25 (3): 363–380. DOI:10.1017/pan.2017.14.
5. Rowbottom, Darrell (2017). Probability. Cambridge: Polity.
6. Rowbottom, Darrell. Group Level Interpretations of Probability: New Directions. 2013. *Pacific Philosophical Quarterly* 94 (2):188-203.
7. Gillies, Donald (2018). *Philosophical theories of probability*. London New York: Routledge.
8. Котляр В. Ю., Смирнова О. В. Проблеми моделювання соціально-економічних систем. *Бізнес Інформ*. 2020. № 2. С. 8-15.
9. Котляр В. Ю., Смирнова О. В. Моделі прогнозування цін фінансових інструментів. *Глобалізаційні виклики розвитку національних економік: матеріали МНПК*. Ч. 2. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. С. 703-712.
10. Сайт Action. URL: <https://static-web-prod.sprtactn.co>, <https://static-web-prod.sprtactn.co/general/roxy-roxborough-las-vegas-sports-consultants> (дата звернення 25.03.2021).
11. Офіційний сайт біржи *Betfair*. URL: <https://www.betfair.com/exchange> (дата звернення 4.03.2021).
12. Смирнова О. В., Котляр В. Ю. О некоторых моделях биржевой торговли на высокорискованных финансовых рынках. *Кибернетика и системный анализ*. 2019. № 4. С. 158-165.
13. Котляр В. Ю., Смирнова О. В. Нові підходи до інвестиційного аналізу на високоризикованих фінансових ринках. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. № 5-6 (82-83). С. 193-201.
14. Edward O. Thorp. The Kelly criterion in blackjack, sports betting, and the stock market. *The 10th International Conference on Gambling and Risk Taking*. Montreal, 1997. June. 40 p.
15. Смирнова О. В., Котляр В. Ю. Стратегії інвестування на фінансових ринках. *Товари і ринки*. 2018. №1 (25). С. 145-154.

16. Сайт Хабр. URL: <https://habr.com/ru/company/vdsina/blog/540264> (дата звернення 16.01.2021).
17. Офіційний сайт компанії *The Daily Shot Brief*. URL: https://dailyshotbrief.com/the-daily-shot-brief-february-26th-2021/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=the-daily-shot-brief-february-26th-2021 (дата звернення 12.02.2021).
18. Офіційний сайт компанії *take-profit.org*. URL: <https://take-profit.org/statistics/money-supply-m1/united-states> (дата звернення 14.02.2021).

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021.

Shchetinina O., Smyrnova O., Kotliar V. Financial modeling: probability theoretic approaches.

Background. A large number of significant socio-economic events occur under the influence of unique factors. Formal application of probabilistic and statistical methods in such cases leads to analytical conclusions without sufficient scientific justification. Financial modeling reflects modern approaches to the probability interpretation, provides introduction and systematization of risk indicators, and the necessity of improving theoretical and probabilistic disciplines of economic orientation.

Analysis of recent research and publications has shown that despite significant investigations, financial modeling is not theoretically complete scientific direction in terms of economic risk indicators and derivative characteristics, important scientific and practical problems remain unresolved in the analysis of socio-economic phenomena in uncertainty and implementation of modern achievements of scientists to the process.

The **aim** of the article is to study theoretical and probabilistic concepts of socio-economic processes in conditions of uncertainty and uniqueness based on the financial modeling methods.

Materials and methods. Analytical and statistical methods, methods of mathematical statistics and probability theory are used in the research process. Information database is data from trading sessions of world stock markets.

Results. Theoretical and probabilistic concepts, including interpretations of probability and risk are considered through formalization of the analysis process by the subject of the socio-economic phenomenon in conditions of uncertainty. Models of typical stationary, dynamic, parity and dominant lotteries with introduced risk indicators are built. Risk is interpreted as the ratio of negative and favorable factors of the phenomenon information background. Relevant indicators are illustrated and calculated using various socio-economic and financial cases. Subjective-probabilistic modeling (SPM) in relation to decision-making in the financial market is studied as the development of Bayesian subjectivism. It has been shown that group consensus SPM-assessments of risk generate specific derivative financial instruments such as binary options, index derivatives, crypto-assets, etc.

Conclusion. The results of the study showed the application effectiveness of financial modeling methods of risks assessment in financial markets, the prospects of relevant development in the field of financial engineering.

Teaching economic disciplines, which are based on theoretical and probabilistic postulates, statistical and analytical-statistical procedures for calculating probabilistic indicators (probability, risk, prevention regulations, etc.), requires significant addition using the introduction of new methods of information analysis of social background, financial sphere to determine the optimal direction of development and investment activities.

Keywords: risk ratio, probability interpretation, binary options, financial modeling, high-risk financial markets, subjective-probabilistic modeling.

REFERENCES

1. Oficijnyj sajt *Stanford.edu* [Official site *Stanford.edu*]. *plato.stanford.edu*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/probaility-interpret> (accessed on 27 March 2021) [in English].
2. Oficijnyj sajt Australian National University [Official site Australian National University]. *Philp apers.org*. Retrieved from <https://philosophy.cass.anu.edu.au>, <https://philpapers.org/browse/interpretation-of-probability> (accessed on 25 March 2021) [in English].
3. Arnold, Baise (2013). Probability, Objectivity, and Induction. *Journal of Ayn Rand Studies*, 13 (2):81-95 [in English].
4. Fairfield, Tasha; Charman, Andrew E. (2017, 15 May). Explicit Bayesian Analysis for Process Tracing: Guidelines, Opportunities and Caveats. *Political Analysis* 25 (3): 363–380. DOI:10.1017/pan.2017.14 [in English].
5. Rowbottom, Darrell (2017). Probability. Cambridge: Polity [in English].
6. Rowbottom, Darrell (2013). Group Level Interpretations of Probability: New Directions. *Pacific Philosophical Quarterly*, 94 (2):188-203 [in English].
7. Gillies, Donald (2018). Philosophical theories of probability. London New York: Routledge [in English].
8. Kotljар, V. Ju., & Smyrnova, O. V. (2020). Problemy modeljuvannja social'no-ekonomichnyh system [Problems of of socio-economic systems modeling]. *Biznes Inform – Business Inform*, 2, 8-15 [in Ukrainian].
9. Kotljар, V. Ju., & Smyrnova, O. V. (2016). Modeli prognozuvannja cin finansovyh instrumentiv [Forecasting models of the financial instruments prices]. *Globalizacijni vyklyky rozvytku nacional'nyh ekonomik – Globalization challenges of national economies development: Proceedings of the Conference Title. Part 2*. Kyiv: Kyiv. nac. toг.-ekon. un-t [in Ukrainian].
10. Sajt Action [website Action]. *static-web-prod.sprtactn.co*. Retrieved from <https://static-web-prod.sprtactn.co>, <https://static-web-prod.sprtactn.co/general/roxy-roxborough-las-vegas-sports-consultants> (accessed on 25 March 2021) [in English].
11. Oficijnyj sajt birzhy *Betfair* [Official website of *Betfair* exchange]. *www.betfair.com*. Retrieved from <https://www.betfair.com/exchange> (accessed on 04 March 2021) [in English].
12. Smirnova, O. V., & Kotljар, V. Ju. (2019). O nekotoryh modeljah birzhevoj toгovli na vysokoriskovannyh finansovyh rynkah [On some models of exchange trading in high-risk financial markets]. *Kibernetika i sistemnyj analiz – Cybernetics and Systems Analysis*, 4, 158-165 [in Ukrainian].
13. Kotljар, V. Ju., & Smirnova O. V. (2015). Novi pidhody do investycijnogo analizu na vysokoryzkovanyh finansovyh rynkah [New approaches to investment analysis in high-risk financial markets]. *Zovnishnja toгovlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 5-6, 193-201 [in Ukrainian].
14. Edward O., Thorp (1997). The Kelly criterion in blackjack, sports betting, and the stock market. *The 10th International Conference on Gambling and Risk Taking*. Montreal. June [in English].
15. Smyrnova, O. V., & Kotljар, V. Ju. (2018). Strategii' investuvannja na finansovyh rynkah [Investment strategies in financial markets]. *Tovary i rynky – Commodities and Markets*, 1 (25), 145-154 [in Ukrainian].
16. Sajt Habr [Website Habr]. *habr.com*. Retrieved from <https://habr.com/ru/company/vdsina/blog/540264> (accessed on 16 January 2021) [in English].
17. Oficijnyj sajt kompanii' *The Daily Shot Brief* [Official site of the company *The Daily Shot Brief*]. *dailyshotbrief.com*. Retrieved from https://dailyshotbrief.com/the-daily-shot-brief-february-26th-2021/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=the-daily-shot-brief-february-26th-2021 (accessed on 12 February 2021) [in English].
18. Oficijnyj sajt kompanii' *take-profit.org* [Official site of the company *take-profit.org*]. *take-profit.org*. Retrieved from <https://take-profit.org/statistics/money-supply-m1/united-states> (accessed on 14 February 2021) [in English].

УДК 378.147:331.108

JEL Classification: I25, J53, M53

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(139\)10](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(139)10)

МИКОЛАЙЧУК Ірина,
к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту
Київського національного
торгівельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ХМУРОВА Вікторія,
к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту
Київського національного
торгівельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: i.mykolaichuk@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7380-5000

E-mail: v.khmurova@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6398-6351

ДУАЛЬНА ОСВІТА У МОДЕРНІЗАЦІЇ ПАРТНЕРСТВА З РОБОТОДАВЦЯМИ

Розглянуто поняття "дуальна освіта", її значення та структура, запропоновано алгоритм її впровадження у вітчизняній практиці. Доведено, що успіх підприємств різних галузей та їх конкурентоспроможність безпосередньо залежать від рівня освіти та компетентності керівників. Обґрунтовано потребу у навчанні студентів освітньої програми "Промисловий менеджмент" за дуальною формою освіти. Наведено характеристику переваг та недоліків дуальної освіти в Україні, правових та соціально-економічних передумов її впровадження.

Ключові слова: дуальна освіта, система дуального навчання, соціальне партнерство, навчально-виробниче середовище.

Постановка проблеми. Конкурентоспроможність багатьох розвинених економік ґрунтується на кваліфікації та мотивації працівників. Саме тому їх якісна підготовка є передумовою стабільного розвитку соціально-економічних систем. Підготовка кадрів для реальної економіки – це загальнонаціональна необхідність та одна з головних умов підвищення продуктивності праці. Однак на сучасному етапі найбільш суттєвою проблемою розвитку системи освіти всіх рівнів в Україні та за кордоном є розрив між теорією, яку студенти вивчають у закладі вищої освіти (ЗВО), і практичними навичками, яких очікують від них роботодавці. Подібних недоліків позбавлена система дуальної освіти, що поєднує в освітньому процесі як теоретичну, так і практичну підготовку майбутніх фахівців, а її основною перевагою є забезпечення високої частки працевлаштування випускників, які повноцінно відповідають вимогам роботодавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу досліджень з проблематики дуальної освіти як системи та форми навчання свідчать, що жодна національна освітня модель не привернула до себе такої пильної уваги вчених, фахівців і педагогів. Питання

її інтеграції у вітчизняну модель дуальної освіти вивчено недостатньо, хоча в багатьох економічно розвинених країнах науковцями ґрунтовно характеризуються її переваги та недоліки. Так, У. Мілл, який описує підходи до організації дуальної освіти в Німеччині, права та обов'язки сторін та наголошує на необхідності підтримувати постійний контакт між студентом, освітнім закладом та роботодавцем [1]. Д.-Г. Трембле, І. Ле Бот, Р. Сімон вивчали еволюцію системи дуальної освіти в Німеччині та супутні проблеми, починаючи з 2003 р. [2; 3].

Українська дослідниця М. Дернова вважає, що неможливо безпосередньо імплементувати німецьку модель дуальної освіти у практику вітчизняних підприємств, оскільки адаптація накопиченого досвіду створює передумови для більш ефективної діяльності систем професійної освіти розвинених країн, розглядає чинники практичного застосування дуальної моделі у професійній освіті дорослих в європейських країнах та впровадження в Україні [4]. О. Давликанова та Г. Райтер у своєму спільному дослідженні описують не лише передумови впровадження дуальної освіти в українських ЗВО, але й підходи до оцінки її економічних вигод [5]. Вітчизняні науковці О. Коркуна, І. Коркуна та О. Цільник характеризують сучасний стан дуальної системи освіти в Україні та за кордоном, оцінюють її вплив на підвищення якості кадрового потенціалу і пропонують модель дуального навчання в Україні [6]. Дослідники доходять спільної думки про те, що розвиток дуальної освіти сприятиме поліпшенню продуктивної співпраці освітніх закладів, виробництва й держави та стане одним із чинників стратегічного партнерства.

Як вважає М. Ажажа, надзвичайно важлива управлінська роль у впровадженні дуальної освіти в професійну підготовку майбутніх фахівців у ЗВО України належить державі, оскільки така форма здобуття освіти передбачає модернізацію освітніх програм, посилення мотивації до навчання студентів, наближення освіти до сучасних вимог ринку праці, зростання ролі роботодавців у професійній підготовці майбутніх фахівців, підвищення конкурентоспроможності випускників закладів вищої освіти [7].

Однак попри значну кількість проведених досліджень з цієї проблематики, український досвід дуальної освіти описаний недостатньо, жоден інструмент для розрахунку вартості та вигоди від дуальних програм не пропонується ЗВО та роботодавцям. Крім того, залишається маловивченою проблема усунення бюрократичних та психологічних перешкод розвитку дуальної освіти у вітчизняній практиці як фактору модернізації партнерства освіти із роботодавцями.

Метою статті є теоретичне та методичне обґрунтування змісту, цілей, переваг та недоліків дуальної освіти як фактору модернізації системи партнерства освіти та роботодавців на сучасному етапі розвитку суспільства.

Відповідно до поставленої мети, вирішено такі завдання: обґрунтовано сутність дуальної освіти як наукової категорії, її переваги

та недоліки, підходи до розвитку в Україні, фактори розвитку дуальної форми освіти в Україні та доцільність її впровадження у промисловості.

Матеріали та методи. Теоретичною основою статті є методичні підходи до концептуальної сутності дуальної освіти у практиці закордонних та вітчизняних організацій, в т.ч. періодичні матеріали та інтернет-ресурси. В процесі їх опрацювання використано такі наукові методи: аналізу та синтезу, дедукції та індукції, систематизації, аналітико-систематизаційний, системного підходу та узагальнення.

Результати дослідження. Конкурентоспроможність будь-якої держави на світовому ринку та якість життя її населення безпосередньо залежать від рівня професійної підготовки кадрів. Одним з провідних світових лідерів у сфері підготовки кваліфікованих кадрів є Європейський Союз – саме завдяки впровадженню дуальної системи професійної освіти та навчання персоналу.

Термін "дуальна система" (від лат. *dualis* – подвійний) запроваджений у педагогічну термінологію ще у середині 60-х років ХХ ст. у ФРН – як нова, більш гнучка форма організації професійного навчання, подвійний вид освіти, при якій навчання випускників різних закладів освіти відбувається на підприємствах (після ухвалення у 1969 р. Закону про професійне навчання). По суті дуальність як методологічна характеристика професійної освіти передбачає узгоджену взаємодію освітньої та виробничої сфер з підготовки кваліфікованих кадрів певного профілю в межах організаційно-диференційованих форм навчання [8]. У вищу дуальну школу приймають абітурієнтів із середньою спеціальною освітою, навчання яких триває протягом трьох років. Студенти самі обирають компанії, в яких хотіли б працювати та домовляються з їх керівництвом. Наступним етапом навчання є заняття з куратором, який отримує за це додатково 538 євро. На канікулах студент не відпочиває, а працює, наприкінці навчання пише роботу не з теоретичної, а з практичної теми, що є близькою до галузі роботи його компанії. Сьогодні у Німеччині діють 1563 програми дуального навчання, найбільша кількість яких в інженерії (39 %) та в економіці (32 %). У Німеччині на одне робоче місце, що дає змогу одночасно вчитися і працювати, претендує близько 80 осіб. Торгово-промислова палата володіє цілою базою даних підприємств, які готові брати участь у такій системі освіти. Кожна п'ята компанія вчить студентів на виробництві, готуючи для себе майбутні кадри. Керівництво підприємства не остерігається, що освічених працівників "переманить" інший роботодавець: за статистикою, двоє з трьох учнів залишаються на своєму місці роботи [9].

Досвід Німеччини повторили Канада, Австрія, Швейцарія та багато інших розвинених країн, в яких близько половини усіх студентів користуються саме такою формою навчання. У Великобританії до 2020 р. на підприємствах було заплановано створити три мільйони робочих місць на підтримку дуальної системи освіти. У Лондоні вирахували, що це

дуже вигідно: кожен вкладений у студента фунт стерлінгів обертається прибутком у 18 фунтів. Отже, дуальна форма навчання у світі поширена досить давно, однак досі не знайшла широкого практичного втілення у вітчизняній практиці.

За результатами дослідження співпраця українських роботодавців та ЗВО, які здійснюють підготовку фахівців для виробничого та аграрного секторів, а також галузі інформаційних технологій, зберіглася і після 1991 р. Термін "дуальна освіта" ("дуальна форма навчання") вперше визначений на законодавчому рівні в Законі України № 2145-VIII "Про освіту", прийнятому Верховною Радою України 5 вересня 2017 р. Згідно зі ст. 9 "дуальна форма здобуття освіти – це спосіб здобуття освіти, що передбачає поєднання навчання осіб у закладах освіти (в інших суб'єктів освітньої діяльності) з навчанням на робочих місцях на підприємствах, в установах та організаціях для набуття певної кваліфікації на основі договору" [10].

Одним із сучасних світових трендів є низький рівень готовності студентів до роботи в реальному бізнесі та мотивації до загально-освітнього та професійного розвитку, їх незнання сукупності якостей, які цінують роботодавці. Молоді люди часто переоцінюють важливість креативності й лідерських якостей, однак недооцінюють власну адаптивність та командні навички. *HR*-директор ПАТ "Укртелеком" Т. Петрук вважає суттєвою проблемою абсолютно всіх випускників ЗВО відірваність їх знань від практики, тому як вихід із такої ситуації пропонує впровадження дуальної освіти, що передбачає поєднання навчання студентів з навчанням на робочих місцях [11]. Показовим став започаткований у 2015 р. проєкт "Укртелекому" з впровадження у декількох містах України власної програми адаптації молодих спеціалістів "Кращі – з Укртелекомом", після завершення якого молоді фахівці суттєво розвинули м'які навички роботи в команді.

Привабливість дуального навчання для роботодавців обумовлена тим, що учасником цього процесу може бути найменша група, в якій досягається висока мотивація кожного учня щодо отримання знань та формується психологія майбутнього працівника, при цьому її навчання максимально наближене до запитів виробництва.

Бізнес-структури на основі взаємовигідного партнерства із ЗВО отримують готових фахівців, підготовка яких здійснюється винятково за їх вимогами. Для цього розробляються програми дуального навчання для ЗВО, що комбінують теорію та практично апробовані ноу-хау. Змістом такого поєднання є те, що дуальні знання студенти отримують в двох різних закладах освіти: теоретичні знання – в освітніх установах, практичні ж фази навчання проходять на підприємстві [12]. Поєднання практики й теорії триває протягом усього періоду навчання. Саме таким алгоритмом дуальна система освіти відрізняється від класичної, що недостатньо насичена компетентісними методиками здобуття практичних знань і навичок.

Передусім дуальні системи навчання використовуються в галузях економіки, техніки та соціального забезпечення. Цікавим прикладом застосування дуальної освіти може слугувати система професійної освіти у Німеччині, яка, за оцінкою Міжнародного інституту моніторингу якості робочої сили (Швейцарія), є одним з лідерів за рівнем кваліфікації кадрів, які пройшли навчання, а її система дуальної освіти багато в чому зразкова для всього Європейського Союзу [12].

Нині дуальна система підготовки кадрів є однією з її найефективніших форм у більш ніж 60-ти економічно розвинених країнах та відповідає інтересам головних трьох учасників – роботодавців (у т.ч. CEO), здобувачів освіти та держави, виконуючи роль рівноправного соціального партнерства в системі освіти. Кожен із учасників знаходить у застосуванні дуальної форми освіти певні переваги (рис. 1).

Рис. 1. Переваги тристороннього партнерства у впровадженні дуальної освіти

Джерело: складено авторами.

Молоді люди під час такого дуального навчання можуть отримувати за свою працю на підприємстві грошову винагороду, а після його закінчення – роботу, до якої вони вже будуть добре підготовлені. Так, у Німеччині основне навантаження в галузі освіти покладено на підприємства, які витрачають на підвищення професійної кваліфікації своїх співробітників понад 40 млрд євро щорічно – це більше, ніж обходиться державі утримання ЗВО. Держава підтримує підготовку фахівців на підприємстві, фінансуючи систему, при якій студенти отримують якісну практичну підготовку в рамках дуальної освіти.

Грунтуючись на успішному досвіді дуальної освіти в розвинених країнах, фахівці МОН України запропонували впровадити цей підхід і у вітчизняній практиці, і такий крок обговорюється з 2014 р., але реальні дії наразі можна побачити лише у бізнесі. У 2018 р. Міністерством освіти та науки України розроблено та презентовано Концепцію підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти (далі – Концепція), розроблену спільно із роботодавцями, центральними органами виконавчої влади, громадськими організаціями, провідними освітніми експертами та представниками університетів та закладів професійної освіти. В її основі закладено постулат про те, що існує великий розрив між попитом бізнесу на випускників різних освітніх закладів та їх пропозицією. Наприклад, в Україні лише 20 % випускників шкіл обирають навчання у профтехучилищах. Для порівняння, в Європі цей показник становить у середньому 40 %, а в таких країнах, як Чехія, Хорватія, Австрія, Фінляндія – сягає 70 %. Головні цілі дуальної форми здобуття освіти наведено на *рис. 2*.

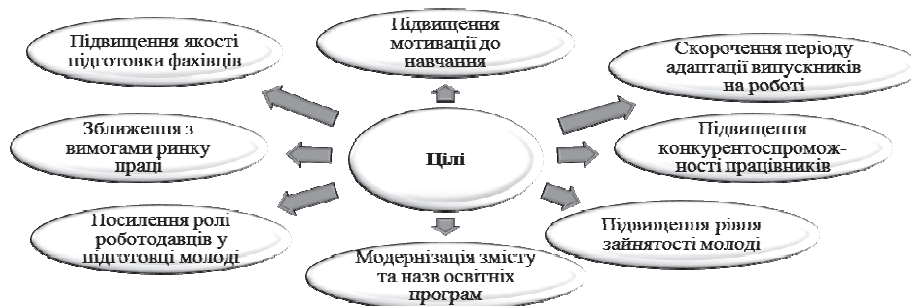

Рис. 2. Цілі дуальної форми здобуття освіти в Україні

Джерело: складено авторами за [13].

Розробники Концепції встановили декілька важливих фактів, що спричинюють таку крайню ситуацію з якістю професійно-технічної освіти та відповідні результати (*рис. 3*): в більшості вітчизняних ПТУ зношеність навчального обладнання становить 100 %, а у ЗВО – не менше 60 % (у середньому в країні); майже 40 % організацій ключових галузей свідчать про значний розрив між навичками працівників, які до них приходять після завершення навчання, та здобутими компетенціями, що потрібні керівникам для досягнення бізнес-цілей.

Як показує світова практика, дуальна система навчання постійно вдосконалюється – завдяки появі нових професій у інноваційних сферах трудової діяльності та модернізації змісту професійної підготовки за існуючими професіями. Оскільки такий тип навчання найбільш тісно пов'язаний з практичною підготовкою, тому відразу після закінчення ЗВО випускник може продемонструвати потенційному роботодавцю власне портфоліо та резюме із багаторічним досвідом роботи за фахом. При цьому на теоретичну підготовку він витрачає значно менше часу, ніж його однолітки, які навчалися за класичними освітніми програмами [13].

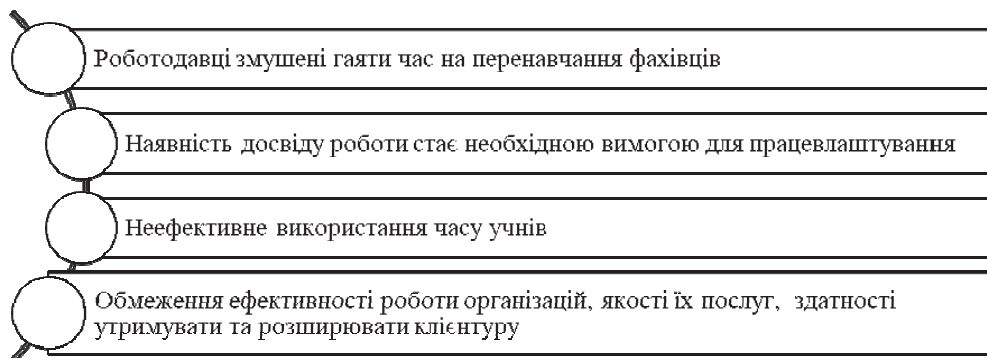

Рис. 3. Детермінанти незадоволеності ринку праці якістю вітчизняної освіти

Джерело: складено за [13].

Вагомим фактором, що визначає потребу у запровадженні дуальної освіти в Україні, є неухильне зменшення чисельності випускників різних ЗВО в Україні протягом останніх років. Як демонструють статистичні дані (рис. 4), лише за останні 10 років частка випущених із ЗВО студентів перевищує частку прийнятих на 33.9 %, у т.ч. з коледжів, технікумів та училищ – на 2.2 %, а з університетів, академій та інститутів – на 42.3 %. Подібна тенденція помітно прогресує в останні 5 років.

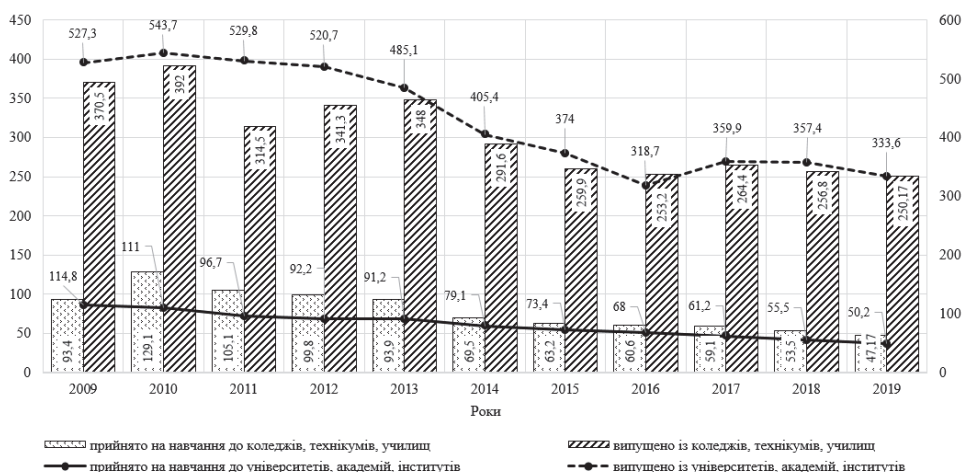

Рис. 4. Динаміка чисельності прийнятих та випущених із ЗВО студентів, 2009–2019 рр., тис. осіб

Джерело: складено за [14].

Доцільно виокремити ще один важливий фактор впровадження дуальної системи в освітніх установах – це потреба у підготовці викладачів нового формату [14]. Щодо подальшого розвитку системи освіти в дуальному форматі то, з одного боку, необхідно зберегти сформовану систему освіти, що реалізує спадкоємність принципів "від простого – до складного", а з іншого, – "від загального – до конкретного".

За даними *рис. 4*, чисельність прийнятих та випущених із ЗВО студентів щороку зменшується, і така тенденція триває й досі – передусім унаслідок демографічних та геополітичних чинників. Це, по суті, обумовлює зміни у мотивах вибору ЗВО випускниками загальноосвітніх шкіл та їх батьками. Останніми роками в суспільстві ще більш загострилася проблема пошуку й найму кваліфікованих фахівців – через карантинні обмеження та роботу у дистанційному форматі.

В умовах поширення *Covid-19* та вимушеного переходу вітчизняних ЗВО на онлайн-навчання та дистанційні платформи дуальна освіта стає вигідною альтернативою збереження та підвищення якості робочої сили на ринку праці як пріоритетного напрямку соціально-економічного розвитку держави. Від початку вступу в ЗВО і протягом 1–2 курсів студенти вивчають повний цикл загальноосвітніх дисциплін, набувають базові знання і приступають до вивчення профільюючих дисциплін, які формують основні професійні знання, навички та вміння. Впровадженню в ЗВО дуальної системи передують велика підготовча робота, починаючи з вивчення закордонного досвіду її організації. У цьому випадку дуальна система стає для студентів полігоном, на якому перевіряється якість отриманих знань, закріплюється теоретичний матеріал, формуються практичні навички та вміння, що дуже важливо в контексті вимог компетентнісної моделі підготовки фахівців [15]. Рациональна організація освітнього процесу повинна ґрунтуватися на по черговості отримання слухачами (студентами) теоретичних занять і практичного навчання, що здійснюється, як правило, на 3-му курсі за схемою "4+2" – 4 дні на тиждень вивчається теорія, 2 дні відводиться на практичне навчання, а починаючи з 4-го курсу – за схемою "3+3" – щотижнева зміна теорії і практики.

Визначаючи в загальному вигляді зміст дуальної системи освіти, відзначимо, що вона посилює практичну спрямованість підготовки фахівців шляхом інтеграції у процес освіти значного обсягу виробничої практики та сприяє підвищенню професійної мобільності випускників. Водночас її впровадження передбачає принципову зміну поетапності організації освітнього процесу, тобто раціональне поєднання теоретичної підготовки та виробничої практики протягом усього навчального року. Таким чином, відбувається впровадження принципу індивідуалізації практичної підготовки та максимального наближення її змісту до реальних умов функціонування господарюючих суб'єктів – через орієнтацію практичних завдань, курсових та атестаційних робіт на особливості господарювання потенційних об'єктів працевлаштування випускників [16].

Незаперечними перевагами впровадження дуальної системи освіти є:

- забезпечується висока частка працевлаштування випускників, оскільки вони цілком відповідають вимогам роботодавців, а процес їх навчання максимально наближений до запитів виробництва;

- досягається висока мотивація студентів в отриманні знань, формується нова психологія майбутнього працівника. Закріпившись на підприємстві як потенційні працівники, студенти починають навчатися більш усвідомлено і зацікавлено, адаптуючись до виробничих відносин у колективі. Позиція пасивного споживача навчальної інформації змінюється ініціативною позицією фахівця на виробництві, готового брати участь у прийнятті рішень і нести за них відповідальність;

- працює принцип "від практики до теорії", студент більше працює не з текстами і знаковими системами, а з виробничими ситуаціями. Складні теорії легше засвоюються через практику і вирішення реальних професійних завдань;

- якість підготовки фахівців оцінюється самими роботодавцями. З перших днів студент більшу частину часу проводить на робочому місці, демонструє свої навички і старання, а роботодавці отримують можливість оцінити рівень підготовленості майбутніх фахівців безпосередньо у виробничих умовах;

- викладачі повинні мати не тільки ґрунтовні теоретичні знання, а й володіти інформацією щодо всіх нововведень на виробництві;

- зменшується навантаження на бюджет, оскільки частину витрат з підготовки кваліфікованих кадрів несе підприємство.

Дуальне навчання робить вищу освіту життєздатною, дає їй можливість більш чутливо реагувати на соціальні вимоги динамічних ринків праці, впроваджувати концепцію "навчання впродовж життя" і нові галузі трансдисциплінарних знань за допомогою таких інструментів: надання освітніх і науково-дослідних можливостей для студентів старших курсів, тим самим покращуючи і полегшуючи їх безперервний професійний розвиток; підвищення цінності процесу навчання, що забезпечує переваги для підприємств, державних і приватних установ та організацій, або відповідає їх стратегічним цілям; зміцнення інноваційної діяльності ЗВО та концепції "навчання впродовж життя" [17].

Дослідження показали, що на сьогодні готовність на активну співпрацю із ЗВО з боку промисловості та керівників підприємств практично відсутня, тому доцільним є створення необхідних правових та нормативних передумов.

Для розвитку системи дуальної освіти та подолання багатьох проблем у підготовці фахівців на рівні держави (у т.ч. МОНУ) необхідно вирішити такі завдання: чітко визначити перелік економічних спеціальностей, за якими можливо застосувати дуальну систему освіти; сформувати перелік базових підприємств, які мають ресурсні можливості впровадження дуальної системи освіти та готові до партнерства із ЗВО; виробити до них відповідні ресурсні вимоги та розробити спільно з об'єднаннями роботодавців рекомендації щодо впровадження дуальної моделі навчання; забезпечити створення або виділення на підприємстві

ствах лекційних аудиторій, навчальних полігонів та лабораторій для навчання за дуальною системою; керівникам ЗВО укласти договори з підприємствами щодо забезпечення практики для студентів; запровадити обов'язкове (один раз на рік) стажування викладачів спеціальних дисциплін на курсах підвищення кваліфікації; вести роботу щодо підготовки викладачів ЗВО з організації та методики викладання дуальної освіти.

При реалізації зазначених завдань у вітчизняному середовищі практично неможливо буде копіювати закордонний варіант навчання, оскільки в державі досі немає якісно розробленої законодавчої бази. Реалізація елементів дуальної освіти можлива через соціальне партнерство, націлене на максимальне узгодження і реалізацію інтересів усіх учасників цього процесу. До того ж, неможливо підготувати сучасного фахівця у відриві від реальних виробничих умов проходження практики, оскільки модернізацію освіти можна реалізувати лише спільно із роботодавцями та з використанням усіх власних можливостей.

Для форсованого індустріального та інноваційного розвитку необхідно розробити форму угоди (договору) про співробітництво і соціальне партнерство університетів з найкращими і успішними підприємствами, відтворити у ній *перелік заходів*, що сприятимуть максимальному задоволенню потреб роботодавця щодо кваліфікації фахівців:

- ЗВО та соціальні партнери повинні спільно брати участь у розробленні гнучкої модульної програми для підготовки кваліфікованих фахівців. Нове покоління освітніх стандартів засноване на компетентнісному підході, відповідно до якого сучасний фахівець повинен володіти певним набором соціальних і професійних характеристик, які забезпечать йому успішність, мобільність, адаптивність та соціальну захищеність на ринку праці;

- для розвитку практичних навичок студентів у навчальних планах необхідно збільшити частку професійних практик (соціальні партнери для цього повинні: розширювати базу практик, починаючи з 3-го курсу, надаючи, якщо це можливо, оплачувані "робочі місця" студентам, які успішно поєднують навчання і роботу; брати участь у коригуванні навчальних планів, робочих програм, структури організації навчання і практики студентів відповідно до специфіки реальних умов дуальної цільової підготовки);

- вища освіта і соціальні партнери спільними зусиллями повинні виявляти і підтримувати талановитих, здібних студентів, засновувати іменні стипендії від роботодавців. Ці спільні зусилля і наміри щодо поліпшення освіти в бік практикоорієнтованого навчання дають позитивні результати;

- з метою якісної підготовки кадрів і гарантованого працевлаштування необхідно розробляти і укладати тристоронній договір між ЗВО, підприємством і студентами.

Протягом останнього десятиліття Київський національний торговельно-економічний університет постійно нарощує темпи набору студентів на навчання за різними освітніми програмами та підвищує свій рівень привабливості серед конкурентоспроможних ЗВО України. Запровадження системи дуальної освіти за таких умов цілком доречно вважати однією зі стратегічних цілей розвитку освітньої програми "Промисловий менеджмент", за якою третій рік поспіль здійснюється підготовка студентів. Ґрунтуючись на цій програмі, у суб'єктів дуальної системи освіти з'являється найкраща можливість здійснювати якісний моніторинг вимог роботодавців та визначати пріоритетні напрямки підготовки конкурентоспроможних фахівців для галузей харчової та легкої промисловості, при цьому не обмежуватися набуттям студентами практичних навичок під час проходження виробничих практик, які зазвичай не приносять позитивний та корисний результат для всіх сторін такого партнерства [18].

При впровадженні дуальної освіти в розвиток освітньої програми "Промисловий менеджмент" передусім необхідно розробити спільний план-графік проходження практики на підприємствах-партнерах. Студенти після прибуття на практику забезпечуються робочими місцями, закріплюються за досвідченими фахівцями, розподіляються по відділах. Керівництво підприємств після закінчення практики видає на кожного практиканта характеристику – відгук про його ставлення до роботи, ступеня освоєння професії, видає рекомендації щодо поліпшення теоретичної підготовки. Крім того, керівники підприємств повинні бути присутні на підсумкових атестаціях студентів (екзаменах і захистах випускних кваліфікаційних робіт). Таке зацікавлене ставлення роботодавців до навчання студентів дасть лише позитивні результати.

Базами практичного навчання студентів будуть промислові підприємства, на яких професійна підготовка реалізовуватиметься через договори спільної діяльності, договори соціального партнерства із зазначенням таких *пріоритетних завдань*:

- активна участь роботодавців у процесі підготовки фахівців, у т.ч. їх безпосередня участь в організації виробничої практики та працевлаштуванні випускників;
- створення належних умов для проведення всіх видів практик студентів (наявність лекційних аудиторій та спеціалізованих лабораторій на підприємствах);
- залучення провідних фахівців підприємств до викладання частини профільних дисциплін і професійних модулів;
- проведення на базі університету майстер-класів провідними фахівцями підприємств;
- проведення круглих столів, спільних освітніх семінарів за участю викладачів, задіяних в освітній програмі, та фахівців базових підприємств.

Працевлаштуванню випускників приділяється особливо пильна увага. Передбачається проведення комплексу заходів, який включатиме роботу зі створення системи професійної орієнтації, дасть змогу інформувати студентів, які навчаються, випускників факультету і роботодавців про ринок праці.

Дуальна освіта надасть можливість вирішувати завдання щодо забезпечення взаємозв'язку між потребою в фахівцях і ринком освітніх послуг, формування конкурентоспроможності випускників завдяки постійній орієнтації освітніх програм на найвищі критерії професійної кваліфікації працівників, створення системи інформування учнів та роботодавців даними про потреби у фахівцях і освітніх послугах, організації та проведенню консультацій і психологічної підтримки випускників з питань працевлаштування [16; 19–20].

Важливо відрізнити від дуальної освіти досвід тих студентів, які паралельно поєднують роботу і навчання. За такою схемою студент пропускає заняття, які потім доводиться відпрацьовувати, а також ризикує залишитися без диплома. У разі впровадження дуальної форми навчання робота не шкодить навчанню, а стає його частиною. Також фахівці ЗВО часто називають велику кількість практики на виробництві дуальною формою навчання. Насправді дуальна програма навчання передбачає, що студент проводитиме на робочому місці приблизно стільки ж часу, скільки і в закладі освіти.

Отже, сьогодні у нашому суспільстві постала нагальна потреба у реформуванні системи освіти в частині методологій, створення освітніх програм нового покоління, проектування змісту професійної та вищої освіти на основі комплексного підходу та системи дуальної форми навчання. Оскільки цей процес підтримується на найвищому рівні в державі, то його потрібно прискорювати та запроваджувати в роботу ЗВО.

Висновки. Дуальна система освіти – це інноваційний тип організації цільової професійної підготовки майбутніх фахівців, який передбачає узгоджену взаємодію освітньої та виробничої сфер. Взаємодія освіти з бізнесом та суб'єктами ринку праці – це одна зі складових сучасної моделі, яка затребувана суспільством. При цьому недоліками дуальної системи освіти, як правило, є недостатні фундаментальні знання, що отримують студенти в класичній системі навчання, переважну більшість яких не влаштовує її складний та напружений розпорядок.

На часі всебічна підтримка програм розвитку дуальної системи освіти, продовження роботи з її реалізації у тісній співпраці з роботодавцями та соціальними партнерами. Завдяки цьому забезпечуватиметься безперервність і спадкоємність різних рівнів освіти, вирішуватимуться проблеми узгодження і коригування освітніх програм і планів, значно посилиться ефективність практикоорієнтованих техно-

логії освітнього процесу, в тому числі безпосередньо на виробництві, підвищиться ефективність виробничих практик та стажувань студентів (учнів). Водночас їм надається можливість вчасно попрактикуватися і зрозуміти правильність вибору майбутньої спеціальності, щоб із найменшими витратами та заздалегідь змінити освітню програму або обрати іншу спеціалізацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мілл У. Дуальне навчання: досвід Німеччини. *Маркетинг в Україні*. 2016. № 6. С. 53-62. URL: <http://uam.in.ua/upload/iblock/d10/d10f2dabef3d8d69ef719bedb66d0e42.pdf>.
2. Tremblay, Diane-Gabrielle, Le Bot, Irène (2003). German system of dual training: analysis of evolution and modern challenges. URL: <https://www.teluq.quebec.ca/chaireecosavoir/pdf/NRC03-04A.pdf>.
3. Simone R. The German system of vocational education and training: challenges of gender, academisation and the integration of low-achieving youth. DOI: 10.1177/1024258919898115.
4. Дернова М. Г. Дуальна модель вищої професійної освіти дорослих: європейський досвід. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2014. № 2. С. 137-145.
5. Rayter Gregory & Olena Davlikanova (2017). Introduction of Dual Education in Ukrainian Higher Educational Establishments and Approaches to Estimation of its Economic Benefits. *Business Ethics and Leadership*. Vol. 1. Issue 4. P. 93-101.
6. Коркуна О. І., Коркуна І. І., Цільник О. Я. Сучасні процеси розвитку дуальної освіти: запорука стабільності кадрового потенціалу. URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20184\(132\)/sep20184\(132\)_090_KorkunaO,KorkunaI,TsilnykO.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20184(132)/sep20184(132)_090_KorkunaO,KorkunaI,TsilnykO.pdf).
7. Ажажа М. А. Управління процесом упровадження дуальної освіти в професійну підготовку майбутніх фахівців. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 1(20). Р. 14-24. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/1/2.pdf>.
8. Дуальна освіта. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. 2018. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/profesijno-tehnicna-osvita/dualna-osvita>.
9. Бойчевська І. Роль системи дуальної освіти у професійній підготовці молоді у Німеччині. *Studies in Comparative Education*. 2009. № 2. URL: <https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2017/04/Дуальна-система-Німеччини.pdf>.
10. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 9. Ст. 9.
11. Петрук Т. Диплом у шухляді: як підготувати випускника до справжньої роботи. І чому бізнес має сам виховувати для себе кадри. URL: <https://mind.ua/openmind/20200007-diplom-u-shuhlyadi-yak-pidgotovati-vipusknika-do-spravzhnoyi-roboti>.
12. Cedefop (2011). Glossary – Quality in Education and Training. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
13. Концепція впровадження дуальної форми освіти в Україні. URL: <https://btsau.edu.ua/sites/default/files/Faculties/osvita/dualna/pidgotovki-fakhivtsiv-za-dualnoyu-formoyu.pdf>.

14. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Developing European Work Based Learning Approaches and Methods. Socrates projects database. URL: https://www.up2europe.eu/european/projects/dewblam-developing-european-work-based-learning-approaches-and-methods_119720.html.
16. Work-based learning in Europe: Practices and Policy Pointers. *European Commission*. URL: <https://connectingcredentials.org/wp-content/uploads/2015/02/Work-based-Learning-in-Europe.pdf>.
17. Garnett, Jonathan (2005). University work based learning and the knowledge driven project. In: Work based learning in health care: applications and innovations. Rounce, Katherine and Workman, Barbara, eds. Kingsham Press, Chichester.
18. Миколайчук І. П., Хмурова В. В. Професіоналізм менеджерів в Україні: резерви зростання. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. № 4. С. 110-124.
19. Raelin J. A. Work-Based Learning: The New Frontier of Management Development. New Jersey: Prentice Hall, 2000. 143 p.
20. Sobiechowska P. & Maisch. Work-based learning: in search of an effective model. *Educational Action Research*. 2006. Vol. 14. № 2. P. 267-268.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2021.

Mykolaichuk I., Khmurova V. Dual education in partnership modernization with employers.

Background. Training for the real economy is a national necessity and one of the main conditions for increasing labor productivity. The system of dual education, which combines both theoretical and practical training in the educational process, is deprived of such shortcomings in the training of future specialists, and its advantage is to ensure a high share of employment of graduates who fully meet the requirements of the employer.

The ***aim*** of the article is a theoretical and methodological justification of the content, goals, advantages and disadvantages of dual education as a factor in modernizing the system of partnership between education and employers at the present stage of development of society.

Materials and methods. The following general scientific and special methods of knowledge were used in the paper: analysis and synthesis, deduction and induction, systematization, analytical-systematization, system approach and generalization.

Results. The essence of the concept of "dual education", its meaning and structure are substantiated, the algorithm of introduction in domestic practice is offered. It is proved that the success of enterprises in various industries and their competitiveness directly depends on the level of education and competitive advantages of managers. The need for students of the educational program "Industrial Management" on the dual form of education is substantiated. The characteristics of advantages and disadvantages of dual education in Ukraine, legal and socio-economic preconditions of its implementation are given.

Conclusion. Thus, the dual form of education is a way of obtaining education, which involves the combination of training of persons in educational institutions (in other subjects of educational activities) with training in the workplace at enterprises, institutions and organizations to acquire certain qualifications on the basis of contract

Keywords: dual education, dual learning system, social partnership, training and production environment.

REFERENCES

1. Mill, U. (2016). Dual'ne navchannja: dosvid Nimechchyny [Dual learning: the experience of Germany]. *Marketing v Ukraini – Marketing in Ukraine*, 6, 53-62. Retrieved from <http://uam.in.ua/upload/iblock/d10/d10f2dabef3d8d69ef719bedb66d0e42.pdf> [in Ukrainian].
2. Tremblay, Diane-Gabrielle, Le Bot, Irène (2003). German system of dual training: analysis of evolution and modern challenges. Retrieved from <https://www.telug.quebec.ca/chaireecosavoir/pdf/NRC03-04A.pdf> [in English].
3. Simone, R. The German system of vocational education and training: challenges of gender, academisation and the integration of low-achieving youth. DOI: 10.1177/1024258919898115 [in English].
4. Dernova, M. G. (2014). Dual'na model' vyshhoi' profesijnoi' osvity doroslyh: jevropejs'kyj dosvid [Dual model of higher professional education of adults: European experience]. *Osvita doroslyh: teorija, dosvid, perspektyvy – Adult education: theory, experience, prospects*, 2, 137-145 [in Ukrainian].
5. Rayter, Gregory, & Olena, Davlikanova (2017). Introduction of Dual Education in Ukrainian Higher Educational Establishments and Approaches to Estimation of its Economic Benefits. *Business Ethics and Leadership*. Vol. 1. Issue 4. P. 93-101 [in English].
6. Korkuna, O. I., Korkuna, I. I., & Cil'nyk, O. Ja. Suchasni procesy rozvytku dual'noi' osvity: zaporuka stabil'nosti kadrovogo potencialu [Modern processes of development of dual education: a guarantee of stability of personnel potential]. *ird.gov.ua*. Retrieved from [http://ird.gov.ua/sep/sep20184\(132\)/sep20184\(132\)_090_KorkunaO,KorkunaI,TsilnykO.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20184(132)/sep20184(132)_090_KorkunaO,KorkunaI,TsilnykO.pdf) [in Ukrainian].
7. Azhazha, M. A. (2019). Upravlinnja procesom uprovadzhennja dual'noi' osvity v profesijnu pidgotovku majbutnih fahivciv [Management of the process of introduction of dual education in the professional training of future specialists]. *Publichne upravlinnja ta mytne administruvannja – Public administration and customs administration*, 1(20), 14-24. Retrieved from <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/1/2.pdf> [in Ukrainian].
8. Dual'na osvita [Dual education]. (2018). Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: oficijnyj sajt – Ministry of Education and Science of Ukraine: official site. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/profesijno-tehnichna-osvita/dualna-osvita> [in Ukrainian].
9. Bojchevs'ka, I. (2009). Rol' systemy dual'noi' osvity u profesijnij pidgotovci molodi u Nimechchyni [The role of the dual education system in the training of young people in Germany]. *Studies in Comparative Education*, 2. Retrieved from <https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2017/04/Dual'na-systema-Nimechchyny.pdf> [in Ukrainian].
10. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII [On education: Law of Ukraine of 05.09.2017 № 2145-VIII]. *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 9. Ст. 9 [in Ukrainian].
11. Petruk, T. Dyplom u shuhljadi: jak pidgotuvaty vypusknika do spravzhn'oi' roboty. I chomu biznes maje sam vyhovuvaty dlja sebe kadry [Diploma in a drawer: how to prepare a graduate for a real job. And why the business must educate itself] *mind.ua*. Retrieved from <https://mind.ua/openmind/20200007-diplom-u-shuhlyadi-yak-pidgotuvati-vipusknika-do-spravzhnoyi-roboti> [in Ukrainian].
12. Cedefop (2011). Glossary – Quality in Education and Training. Luxembourg: Publications Office of the European Union [in English].

13. Koncepcija vprovadzennja dual'noi' formy osvity v Ukraini [The concept of introducing a dual form of education in Ukraine]. *btsau.edu.ua*. Retrieved from <https://btsau.edu.ua/sites/default/files/Faculties/osvita/dualna/pidgotovki-fakhivtsiv-za-dualnoyu-formoyu.pdf> [in Ukrainian].
14. Derzhavna sluzhba statyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. *www.ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Developing European Work Based Learning Approaches and Methods. Socrates projects database. *www.up2europe.eu*. Retrieved from https://www.up2europe.eu/european/projects/dewblam-developing-european-work-based-learning-approaches-and-methods_119720.html [in English].
16. Work-based learning in Europe: Practices and Policy Pointers. *European Commission*. Retrieved from <https://connectingcredentials.org/wp-content/uploads/2015/02/Work-based-Learning-in-Europe.pdf> [in English].
17. Garnett, Jonathan (2005). University work based learning and the knowledge driven project. In: *Work based learning in health care: applications and innovations*. Rounce, Katherine and Workman, Barbara, eds. Kingsham Press, Chichester [in English].
18. Mykolajchuk, I. P., & Hmurova, V. V. (2019). Profesionalizm menedzheriv v Ukraini: rezervy zrostannja [Professionalism of managers in Ukraine: growth reserves]. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 4, 110-124 [in Ukrainian].
19. Raelin, J. A. (2000). *Work-Based Learning: The New Frontier of Management Development*. New Jersey: Prentice Hall [in English].
20. Sobiechowska, P. & Maisch (2006). Work-based learning: in search of an effective model. *Educational Action Research*. Vol. 14, 2, 267-268 [in English].